

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

Семотюк О.П., Кучер О.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ
Навчальний посібник

Харків-2006

Семотюк О.П., Кучер О.М. Культурологія: Навч. посібник. – УкрДАЗТ, 2007. – 313 с.

У навчальному посібнику «Культурологія» висвітлюються основні теоретичні положення і концепції культурології, а також розглядаються аспекти розвитку світової та української культури від первісного суспільства до сучасної доби. Посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією та проблемами розвитку культури.

Бібліогр.: 230 назв.

Навчальний посібник розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 7 червня 2006 року, протокол №7.

Рецензенти:

доценти І.Д.Загрійчук,
В.М.Петрушов

© Українська державна академія
залізничного транспорту, 2007

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ	5
Культурологія як наука	5
Культура як феномен	10
Основні поняття курсу культурології	20
Культурні форми та їх основні властивості	23
Філософські концепції походження культури	32
Філософські концепції функціонування культури	38
Культура і цивілізація	46
ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ	55
Первісний етап людської культури	55
Культура Стародавнього Сходу	65
Антична культура	81
Культура Візантії	106
Культура Середньовіччя	118
Європейська культура епохи Відродження	135
Європейська культура XVII ст.	151
Європейська культура епохи Просвітництва	160
Європейська культура XIX ст.	170
Європейська культура XX – початку XXI ст.	179

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА	191
Давньоруська культура та її джерела	191
Українська культура XIV – першої половини XVII століття	210
Українська культура другої половини XVII – XVIII століття ..	225
Українська культура XIX – початку XX століття	246
Новітня українська культура	260
Короткий термінологічний словник	281
Список літератури	304

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

Культурологія як наука

Культура завжди цікавила філософів, соціологів, психологів, істориків як феномен суспільного життя, що розкриває особливості поведінки, свідомості та діяльності людини у конкретних формах життя (праці, побуті, мистецтві, політиці), а також як спосіб життєдіяльності людини, колективу і суспільства в цілому.

Культурологія як наука про культуру виникла у середині ХХ ст. Ідею виділення культурології у самостійну галузь знань пов'язують з іменем американського антрополога Л. Уайта, який застосував поняття культурології для позначення галузі знання, яку Е. Тайлор визначив як «науку про культуру». Культурологію Уайт розглядав як принципово новий спосіб вивчення культурних явищ, розкриття загальних закономірностей культурно-історичного процесу і специфіки людської культури.

У становленні культурології як галузі наукового знання виділяють такі періоди: етнографічний (1800—1860), еволюціоністський (1860 – 1895 рр.), історичний (1895 – 1925 рр.), культурософський (1925 – 1955 рр.), сучасний (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.). У ці періоди відбувалося накопичення знань, формування уявлення про предмет культурології, виділення початкових обґрунтувань і ключових категорій. Дослідження досить довгий час мали в основному академічний характер, але, починаючи з другої половини ХХ ст., ситуація змінюється. Очевидною стає практична цінність знань про джерела загального та особливого, стійкого і мінливого в культурі. Ці знання починають застосовуватися в різних сферах – у практиці масової комунікації, дипломатії, військової справи тощо. Починається виокремлення напрямків, які поєднують ознаки філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих та інших знань. На їх базі формується культурологія як наука, що вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, а

також їх взаємозв'язки і взаємовпливи. Тобто наука культурологія народилася у діалозі філософії, історії, психології, мовознавства, етнографії, релігієзнавства, соціології культури та мистецтвознавства.

Причин становлення культурології як науки декілька. Перш за все це розуміння провідної ролі і самостійності сфери культури. Крім того, криза культури та її зв'язок не тільки з екологічною кризою, кризами соціально-політичними, але й із загрозою знищення людства у термоядерній війні. Появі культурології сприяло і накопичення етнографією даних про різноманітні культури неєвропейських народів.

Сьогодні існують принаймні три основних погляди на культурологію. Перший бачить у культурології комплекс наук, які вивчають культуру. Другий відводить культурології місце допоміжного розділу усередині дисциплін, пов'язаних із розглядом проблем культури. І третя точка зору стверджує, що культурологія – це самостійна наука, зі своїм предметом, методологією і певним місцем у системі гуманітарного знання.

Одне із *головних завдань* культурології – виявлення закономірностей розвитку культури, які відрізняються від законів природи та від законів матеріального життя людини і які визначають специфіку культури як самоцінної сфери буття.

До *проблем*, які розв'язує культурологія, можна віднести такі: визначення місця культури у системі буття; виявлення співвідношень культури і природи, культури і суспільства, культури і людини; дослідження багатомірної будови культури, її функцій у житті і розвитку людства; з'ясування сутності культури в різноманітті конкретних культур, які існують у соціальному просторі і соціальному часі; опис культурних феноменів; показ неповторності та унікальності культурних світів; взаємини культури і цивілізації тощо. *Центральна проблема* культурології – це людина, яка створила культуру – штучне середовище. Культурологи вважають, що основним у культурі є вивчення активних зв'язків людини зі світом; ці зв'язки розкриваються у процесі вивчення способу життя, соціальних і культурних ролей особистості, культурної ідентичності, типів культури (все це складає специфіку

культурологічного знання). Саме тому культурологія вивчає все, що створюється людьми і призводить до зміни їх способу життя, соціальних зв'язків, стосунків із природним середовищем.

Культурологія вивчає найбільш загальні закономірності розвитку культури, її основні характеристики. Своє завдання вона бачить у дослідженні всіх процесів взаємодії людини зі світом природи, світом соціуму і світом фізичного та духовного розвитку людини. Тому предметом її дослідження є: створене людиною штучне середовище; знання, норми і цінності суспільства; мова як універсальний засіб спілкування між людьми; соціальні групи і соціальні організації; демографічні та етнічні процеси у суспільстві. Культурологія вивчає характерні риси і співвідношення різних галузей і типів культур, їх еволюцію, проблеми духовної культури. Тому предметом культурології можна вважати об'єктивні закономірності світового і національного культурних процесів, пам'ятники та явища матеріальної і духовної культури, фактори і передумови, які керують виникненням, формуванням і розвитком культурних інтересів та потреб людей, їх участю у примноженні, збереженні та передаванні культурних цінностей.

Об'єктом культурології є культурні аспекти різних галузей суспільного життя, виявлення особливостей і досягнень основних культурно-історичних типів, аналіз тенденцій і процесів у сучасному соціокультурному середовищі. Культурологія вивчає: пам'ятки культури як результат матеріальної і духовної діяльності людей (архітектура, живопис тощо); культурні аспекти різних галузей суспільного життя, особливо виділяючи духовну сферу; реалізовані у діяльності сили і здібності людей; передумови і фактори, які керують розвитком культурних інтересів і потреб людей; рівень досягнень світової культури, окремих співтовариств, цивілізацій, етносів, націй, культурно-історичних типів; етапи культурного розвитку у всесвітньому масштабі (напр., культура Відродження); зміст соціокультурних комунікацій (напр., культура і цивілізація).

Отже, культурологія – це система знань про суть, закономірності існування та розвитку, значення та способи пізнання культури. Це наука, яка вивчає людське суспільство, але

вона відрізняється від інших схожих за тематикою наук, бо предмет її дослідження є різноманітні процеси життєдіяльності людей – матеріальні, економічні, соціальні, політичні, моральні та естетичні, а також всі інші, які розкривають культуру, як форму і спосіб існування людини.

У системі наукового знання культурологія відноситься до соціально-гуманітарних знань і тісно взаємодіє з іншими науками. Вона опирається на дані антропології, психології, історії, археології, етнології, мистецтвознавства, філософії. Як гуманітарна наука, культурологія пов'язана із соціологією, антропологією та іншими науками. Як галузь знання, що виділилася із філософії, культурологія міцно пов'язана із філософією культури. Але якщо *філософія культури* націлена на розуміння культури як цілого, то культурологія розглядає культуру в її конкретних формах, з опорою на певний матеріал. Особливе місце займає *морфологія культури*, предметом дослідження якої є вивчення типових форм культури, які існують у суспільстві самостійно і незалежно від людини. Морфологія культури вказує на те, що розвиток культури обумовлений внутрішніми закономірностями суспільства, а тому намагається виявити джерела і фактори розвитку культур, стадії їх існування. *Соціологія культури* досліджує проблему залежності процесів соціальних зв'язків, культурних комунікацій від різних форм спільнот людей у певній культурі. Ця частина культурології пов'язана із добором, опрацюванням та аналізом різної соціологічної інформації. Особливою галуззю культурологічного знання є *історія культури*, яка вивчає кожен окрему культуру як унікальне й оригінальне явище, а також порівнює різні культури між собою, виявляючи їх взаємозв'язок і взаємозалежність, відмінності в часі, просторі, цінностях і нормах, знаннях та вміннях. Факти історії культури дають матеріал для описання і пояснення конкретних історичних особливостей розвитку культури. У сучасному світі виділилася і така галузь культурологічного знання, як *екологія культури*. Вона охоплює всі галузі життєдіяльності сучасної людини: взаємовідносини із природою, життя суспільства тощо.

Протягом багатьох років гуманітарні науки під терміном «культура» розуміли тільки духовну культуру, тому предметом їх вивчення стали наука, мораль, релігія та естетика, в яких і розкривається культура того чи іншого суспільства. Особливе місце у системі культурологічного знання займають питання художньої культури, яка являє собою сукупність процесів і явищ духовної та практичної діяльності, яка створює і поширює твори мистецтва й естетично цінні предмети.

Таким чином, культурологія є багатоплановою науковою дисципліною, яка вивчає складні соціокультурні процеси минулого і сучасного.

Вивчення суспільства через культуру є надзвичайно актуальним. Бо одні тільки його економічні і політичні характеристики не можуть дати можливість зрозуміти соціальні явища. Культурологічний підхід допоможе усвідомити важливість таких феноменів суспільної свідомості, як мистецтво, література, релігія, філософія.

Курс культурології дає можливість долучитися до скарбниць мудрості і досвіду, надбаних людством протягом тисячоліть, і використати цю мудрість для розв'язання сучасних проблем. Аналіз цих духовних цінностей не тільки допоможе визначити рівень і стан розвитку світової культури, але і дасть змогу зрозуміти, чому те чи інше суспільство живе так, а не інакше. Вивчення культури як суспільного явища допоможе пояснити багато процесів духовного та соціального життя і через осмислення мистецтва, літератури, релігії та інших феноменів культури.

Основним завданням інтелігенції вважається створення нових знань. Але пошук нового в науці досить схожий на пошук нових образів і нових емоцій у мистецтві, а отже, художників та учених споріднює багатство емоційної сфери. Помічено, що збагачення емоційної сфери сприяє творчому піднесенню; посиленню ж емоційності допомагає занурення у світ мистецтва. Курс культурології допоможе проникнути у світ мистецтва різних культур, досягнути його неповторну красу.

Культурологія у вищій школі покликана забезпечити майбутніх фахівців знаннями в галузі культури, допомогти

зрозуміти її роль у суспільстві і в житті кожної людини. Людина з вищою освітою має знати основні поняття і терміни культурології, мати уявлення про основні культурологічні школи та концепції, характеристики основних етапів розвитку культури в історії суспільства. Вона повинна орієнтуватися у культурологічній, художньо-естетичній та моральній проблематиці й поводити себе в житті відповідно до вимог, які висуваються до культурної, інтелігентної і професійно грамотної особистості. Зважаючи на те, що цей посібник розрахований перш за все на студентів технічних та економічних спеціальностей, його мистецтвознавча орієнтація має на меті частково компенсувати брак гуманітарних знань, допомогти формуванню естетичних поглядів особистості та усвідомленню важливості духовних сфер соціального буття. Ми сподіваємось, що теоретичний матеріал посібника спонукає читачів до глибшого вивчення української та зарубіжної культури.

Культура як феномен

Важко назвати інше слово, яке мало б так багато значень, як «культура». Це пов'язано з тим, що культура виражає глибину та неосяжність людського буття. У повсякденному житті поняття «культура» існує насамперед як показник освіченості, вихованості, відповідності до норм етикету, з одного боку, як певний спосіб життя – з іншого і як система культурних інститутів та установ (театрів, бібліотек, музеїв тощо).

У науковій літературі зустрічається декілька сотень визначень поняття «культура». Американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон у своїй книзі «Культура, критичний огляд концепцій і визначень» наводять більше 150 визначень культури і групують їх у п'ять основних груп:

- 1) культура як особлива сфера діяльності, пов'язана з мисленням, художньою культурою, нормами етики та етикету;
- 2) культура як сукупність цінностей і правил;
- 3) культура як показник загального розвитку суспільства;

4) культура як духовний вимір будь-якої свідомої діяльності;

5) культура як система цінностей та уявлень певного класу.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що в загальному значенні культура – це творча діяльність людей, різноманітні аспекти людської діяльності; це специфічний спосіб організації та розвитку людської діяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм та настанов, у духовних цінностях, у ставленні людей до природи, до себе, у міжособистісних стосунках.

Уже в античну епоху сформувалася низка понять, так чи інакше пов'язаних із сучасним розумінням культури. Насамперед це «пайдейя», що в перекладі означає виховання та освіту, але правильним було б говорити про цілу систему культурних цінностей, які дитина отримує через пайдейю. Людина, вихована в певній педагогічній системі, ставала ідеалом людини, тобто, як ми сьогодні висловилися б, культурною людиною. Для елліна національна ознака була не надто важливою, а тому пайдейя була позанаціональною. Проходження пайдейї було критерієм поділу людей на культурних і некультурних, «наших» і «не наших», або варварів.

Існувало ще одне поняття, про яке необхідно згадати, – «калокагатія», яке позначало людину гармонійно розвинену, фізично і духовно красиву, а також розумну. Греки одними з перших усвідомили, що, крім природного світу, існує сфера, яку створюють люди, вільні від фізичної роботи. Це сфера духу, цінності якої залежать не від природи, а від свідомого акту людини.

Стосовно історії слова «культура» варто зазначити, що воно має латинське походження; воно вживалось поетами і вченими Стародавнього Риму і спочатку означало процес обробки та вирощування чого-небудь, а також пошану і поклоніння. У словах і словосполученнях «культивація», «сільськогосподарська культура» перше значення зберігається і зараз, а зміст «шанування» проглядається у сучасному слові «культ». Римський оратор і філософ Цицерон використав цей термін для позначення розвитку людської духовності і розуму.

В епоху Середньовіччя поняття «культура» використовувалося дуже рідко, поступившись місцем слову «культ». В епоху Відродження відбувається повернення до античного розуміння слова «культура»; воно починає вживатися на позначення гармонійного розвитку людини, творчого начала. Незважаючи на це, своє самостійне значення слово «культура» набуло тільки в кінці XVII ст. Німецький юрист та історіограф С. Пуфендорф у своїх наукових працях використовував цей термін для позначення результатів діяльності людини у суспільстві. Надалі це поняття все частіше починає вживатися для позначення рівня людської освіти, вихованості.

У зв'язку з тим, що в Європі настає епоха технічного і промислового переворотів, великих географічних відкриттів, колонізації, роль культури переосмислюється. Уява про культуру розширюється у процесі розвитку європейської культурної думки, джерела якої беруть початок в епоху Просвітництва. Її починають розглядати як особливу самостійну сферу людського життя. У цей час стає очевидною визначальна роль людини як носія культури. Просвітителі XVIII ст. приділяли поняттю «культура» особливе значення, пов'язуючи культурний процес із розвитком духовності людини. Зважаючи на те, що в цей час просвіта людини вважається вищим благом, слово «культура» стає синонімом інтелектуального, морального, естетичного удосконалення людини. Ф. Вольтер, наприклад, визначальною у культурі вважав духовну сферу, а саму культуру уявляв як боротьбу за прогрес та освіту. У XVIII ст. з'являється і принципово інше, критичне розуміння значення культури. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо стверджує, що коли в культурі починає переважати матеріально-речовинне начало, вона перетворюється на свою протилежність, і робить висновок, що в усі часи в усіх народів із піднесенням наук і мистецтв деградує мораль. Зіпсованості і моральній розбещеності «цивілізованих» суспільств Руссо протиставляє «чистоту» моралі патріархального людського суспільства.

Еволюційна течія в культурології, що виникла в XIX ст., виробила погляд на культуру як на процес поступового удосконалення не тільки знарядь праці, але і видів мистецтва,

вірувань, культу. Засновнику цієї течії Е. Тайлору (1832—1917 рр.), автору книги «Первісна культура», приписують перше наукове визначення культури, яку він пояснював як ланцюг послідовних перетворень продуктів людської думки та праці із менш досконалих на більш досконалі. «З ідеальної точки зору на культуру можна дивитися як на загальне удосконалення людського роду шляхом вищої організації окремої людини і цілого суспільства з метою одночасного сприяння розвитку моралі...» [13, с. 36]. Найбільш повно зміст культури висловив німецький філософ Г. Гегель, назвавши її створеною людиною «другою природою», «другою реальністю», надбудованою над природною світобудовою. Згідно із працями німецького просвітителя Й. Гердера («Трактат про походження мови», «Ідеї до філософії історії людства»), людина – найвища ланка природи, основною суттю якої є культура. Культура, на його погляд, – це породження самої людини. Вона є сукупністю людських умінь; крім того, сама культура формує в людині людину. Гердер назвав культуру світом людських винаходів, які народжуються у результаті боротьби людини із природою. Крім того, він стверджував, що метою історичного процесу є не успіхи наук, а розвиток гуманності. Гердер наголошував, що культури мають здатність розвиватися із самих себе. Це є законом прогресу в історії.

Представники німецької класичної філософії стверджували, що культура являє собою звільнення духу за допомогою моральної (І. Кант), естетичної (Ф. Шіллер), філософської (Г. Гегель) свідомості. Як видно, культура сприймалась ними як духовна свобода людини.

К.Маркс вважав, що докорінна зміна сфери матеріального виробництва є найважливішою умовою духовного звільнення особистості.

Зараз кількість визначень культури обчислюється уже чотиризначним числом. Багатозначність слова «культура» обумовлена тим, що культура виражає глибину людського буття. Вона впливає на всі сфери суспільної та індивідуальної діяльності – працю, побут, відпочинок, мислення, спосіб життя.

Кожен дослідник звертає увагу на один бік такого багатогранного явища, як культура. Крім того, її вивчають і філософи, і соціологи, і історики. У залежності від того, який із елементів культури характеризують і за якими критеріями, вибирають культурологічний підхід.

Прибічники *антропологічного підходу* розглядають культуру як вираження людської природи і виводять феномен культури з особливостей самої людини. Першим таке трактування в 1871 р. дав Е. Тайлор, визначивши культуру як сукупність знань, мистецтва, моралі, права, звичаїв та інших цінностей, які притаманні людині і суспільству. Згідно з антропологічним підходом, культура кожного народу на кожному етапі її розвитку є самоцінною, унікальною і неповторною. Світ нараховує багато локальних культур, кожна з яких має свої цінності і свій рівень розвитку. За своїм змістом вона збігається з життям суспільства та його історією, а також має досить широке значення.

Прибічники *соціологічного підходу* розглядають феномен культури у зв'язку з людиною, природою, історією, соціумом. Вони стверджують, що кожне суспільство має свою культуру. Соціологічний підхід прагне виявити зв'язок між людиною та суспільством, показати, що в кожному суспільстві існують певні культуротворчі сили, які і допомагають створювати культурні цінності, і визначають розвиток цього суспільства.

Історичний підхід намагається розкрити механізм виникнення людської історії, пояснити, яким чином здійснився стрибок від тварини до людини, від природи до людської історії. Його представники розглядають культуру як систему конкретних історичних типів соціально-культурного розвитку, прослідковують їх еволюцію і взаємозв'язок.

Етнографічний бачить у культурі перш за все досвід народів і уявляє культуру як суму знань, звичаїв, традицій і вірувань етносу. Одним із перших його представив англійський етнограф і дослідник первісної культури Е. Тайлор, який визначив культуру як сукупність знань, мистецтва, моралі, права, звичаїв, вірувань, звичок, властивих людині як члену суспільства.

Представники *філософського підходу* до культури вважають, що у суспільстві існують певні закономірності, які визначають і причини зародження культури, і особливості її розвитку. Цей підхід передбачає дослідження суті явищ культури.

Культуру інколи розглядають як сукупність штучних об'єктів і знань, створених людьми як додаток до природних. Російський філософ П. Флоренський (1882 – 1943 рр.) стверджував, що хоча культура і природа протистоять один одному, вони існують поряд. В основі всякого явища культури лежить природне явище, а людина тільки перетворює його.

Що ж треба розуміти під культурою? Єдиної відповіді немає через те, що слово «культура» об'єднує різні точки зору.

У сучасній культурології найбільш поширені технологічна, діяльнісна і ціннісна концепції культури. З точки зору *технологічної концепції* культура являє собою певний рівень виробництва і відтворення суспільного життя, які залежать від техніко-економічних показників розвитку суспільства, його енергоозброєння, технології тощо. Культурологи цього напрямку вважають, що все це впливає на усі сфери життя людини: суспільно-політичні і правові інститути, сім'ю і побут, форми відпочинку і норми моралі, розвиток мистецтва.

Діяльнісна концепція розглядає культуру як спосіб і результат життєдіяльності людини, який відображається у всьому суспільстві. Якщо культура означає небіологічне існування людей, то предметна діяльність людей пов'язана із використанням знарядь, знаків, норм і правил поведінки, цінностей і символів культури, розкриває специфічні форми і зміст соціокультурних процесів, що відбуваються у різних сферах життя суспільства.

Ціннісна (аксіологічна) концепція культури підкреслює роль і значення ідеальної моделі життя, і культура в ній розглядається як втілення, реалізація необхідного в реальне. З цієї точки зору еволюція людства визначається тим, як і в яких формах еволюціонували релігійні, моральні, правові, філософські і політичні норми суспільства, його естетичні погляди та смаки. Концепція виникла під впливом праць німецьких філософів і культурологів ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли

культура ототожнювалась головним чином із духовною культурою.

Зрозуміти суть культури можна лише через призму діяльності людини, народів, які населяють планету, адже культура поза людиною не існує. Розкриваючи, реалізуючи суть буття людини, культура одночасно формує і розвиває цю суть. Людина соціальною не народжується, а стає такою лише у процесі діяльності. Освіта і виховання – це і є оволодіння культурою, процес передавання її від покоління до покоління. Отже, культура означає залучення людини до соціуму.

Будь-яка людина перш за все оволодіває тією культурою, яка була створена до неї, тобто вона засвоює соціальний досвід своїх попередників. Але одночасно у культурний шар вона вносить і свій вклад, тим самим збагачуючи його. Оволодіння культурою відбувається у формі міжособистісних стосунків (у школі, вищих навчальних закладах, на виробництві, у сім'ї) та самоосвіти. Величезну роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації – радіо, телебачення, періодика.

У широкому значенні цього слова до культури можна віднести: сферу життя і діяльності людей (наприклад, релігійна культура), предмети і результати матеріальної і духовної діяльності (наприклад, твори мистецтва), здібності та уміння людей, рівень досягнень народів і цивілізацій, історико-культурні періоди (наприклад, епоха Відродження).

Традиційно культуру уявляють як сукупність результатів діяльності людини. Деякі вчені включають до цього і саму людську діяльність. Крім того, одні відносять до культури тільки творчість, інші – всі види діяльності людини. Отже, культуру варто уявляти як сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображують активну творчу діяльність людей в освоєнні світу у ході історичного розвитку суспільства. Специфіка культури полягає в тому, що, як і праця, культура робить людину людиною, але культура ще й демонструє, у якій мірі людина стала людиною. Як бачимо, культура є якісною характеристикою розвитку суспільства. Ступінь розвитку культури визначається її ставленням до свободи людини, а також тими можливостями, які вона надає особистості для її творчої самореалізації.

Кожна культура має свої особливості, тому існує велика кількість типів культур. Незважаючи на це, всі вони мають загальні, типові риси, які входять до такого поняття, як *структура культури*. Саме ці риси, їх побудову та особливості вивчає розділ культурології, який отримав назву «морфологія культури». До предмета вивчення морфології культури належать національна культура, світова культура, міська культура, релігійна культура, соціальна культура, художня культура, особистісна культура тощо.

Базові елементи культури існують у двох видах – матеріальному і духовному. *Матеріальна культура* – це світ речей, створених працею і розумом людини. Вона охоплює всю сферу виробничої діяльності людини і її результати: знаряддя праці, житло, предмети побуту, транспорт тощо. *Духовна культура* – це творчий досвід людства, втілений у сукупності нематеріальних об'єктів: мові, законах, звичаях, традиціях, міфах, знаннях, ідеях тощо. Результатами різних видів художньої і розумової діяльності людини, які отримали високе суспільне визнання, є духовні цінності. Серед них виділяють: наукові цінності, як перевірені практикою людські знання; моральні цінності, виражені в нормах, правилах, вчинках, звичаях, законах і спрямовані на удосконалення людських стосунків; художні цінності, які втілюються у мистецтві. Їх співвідношення і взаємозв'язок – одна із центральних проблем філософії культури.

У зв'язку з тим, що матеріальне і нематеріальне у реальному житті тісно пов'язані, поділ цей досить умовний. Адже духовні цінності не можуть зберігатися в культурі без матеріальної оболонки, а матеріальні предмети стають предметами культури лише тоді, коли мають духовний зміст. Наприклад, вироби декоративно-прикладного мистецтва можуть задовольняти і ті, і інші потреби одночасно.

Духовна культура, на відміну від матеріальної, є найважливішим видом культури. Вона включає в себе інтелектуальну та духовну творчість людини, а тому має пріоритетне значення. Духовна культура – це світ, який забезпечує людське суспільство системою знань та орієнтацій. Він служить передумовою всіх видів культурної діяльності і

виробляє ідеї, норми, цінності. Через духовну культуру людина висловлює своє ставлення до світу.

Як уже зазначалося, досить часто духовна культура не може розвиватися без матеріальної бази. Але оскільки первинним началом тут все-таки є духовне, то духовну культуру справедливо вважають домінантою структури культури. Найбільш значними формами духовної культури вважаються релігія, мистецтво, філософія, наука.

Елементами духовної культури є: звичаї, норми, цінності, знання, інформація, значення. *Звичаї* – це зразки поведінки, обов'язкові для виконання усіма членами суспільства. *Норма* регулює міру допустимості поведінки і забезпечує добровільне і свідоме співробітництво людей. Дуже важливими факторами цієї регуляції є суспільна мораль і право, а важливим засобом реалізації нормативності виступають *цінності*. Вони, на відміну від норм, яких дотримуються, передбачають вибір на користь чогось кращого; це те, до чого можна прагнути. Розрізняють цінності життєві (здоров'я), суспільні (робота), політичні (законність), моральні (чесність), релігійні (Бог), естетичні (краса, гармонія). *Знання* – це результат процесу пізнання, перевірений суспільно-історичною практикою і зафіксований в культурі у вигляді уявлень, понять, теорій. Розрізняють практичні знання (вони невіддільні від навичок), духовні знання (вони регулюють людські стосунки), емпіричні (вони з'являються на основі чуттєвого досвіду та експерименту), теоретичні знання. *Інформація* від знання відрізняється тим, що до її складу входить суспільна думка, яка формується на базі фактичних знань, але піддається впливу суб'єктивних факторів. *Значення* виступають як засіб єднання людей зі світом за допомогою знаків, звуків, жестів, ритуалів, деталей одягу, мов зображувальних систем. Вони фіксують різні сторони життя, але особливого статусу набувають лише тоді, коли з'єднуються із нормами і цінностями.

Сферами духовної культури вважають міфологію, релігію, езотерику, мистецтво, науку і філософію.

Міфологія – це початкова форма духовної культури, коли людина ще не виділила себе із природного середовища. У міфі переплелись елементи релігії, філософії, науки та мистецтва в їх

зародковому стані. Практичний бік міфу виражала магія з її дією на оточуючий світ, на саму людину з метою контролю над нею. Способами відтворення міфу є мова і фольклор. Міф став першою спробою максимально наблизити до людини навколишній природний світ, який спочатку уявлявся загрозливим для її існування. За допомогою міфу людина отримала картину навколишнього світу, все довкілля почало сприйматися нею як жива істота. Крім того, міф обґрунтовував будову суспільства, його закони, моральні цінності, навчав правилам поведінки. На основі міфу надалі сформується релігія, мистецтво і наука. Міф і зараз є невід'ємною складовою культури.

Релігія – це світосприйняття, що ґрунтується на вірі в надприродне, у Бога, у безсмертя душі, у потойбічний світ. Релігія виводить людину за межі реальності; у цьому полягає її відмінність від міфу, хоча міф є обов'язковим елементом будь-якої релігії. Без віри, що лежить в основі релігії, не може існувати жодне суспільство. Релігії завжди і підживлювали культуру, і були стабілізуючим фактором суспільного життя.

Термін «*езотерика*» (з гр. – спрямований всередину) означає «призначений і зрозумілий тільки обраним, посвяченим у таємниці». Езотерична особистість більше вірить у той світ, який вона творить своєю уявою, ніж в той, у якому вона живе. До таємничих вчень відносять давньогрецькі містерії, православний християнський ісихазм, суфізм, масонство тощо. Найбільш яскравими представниками езотеризму XIX – XX ст. стали О. Блаватська, М. Реріх, О. Реріх, П. Рамакрішна, Д. Судзукі тощо. Елементи творчості, фантазії споріднюють цю сферу людської культури із мистецтвом, а велика кількість істин – із релігією.

Мистецтво – це форма культури, яка виражає світ через систему образів. Об'єктом мистецтва став предметний світ, світ почуттів сучасників, стан суспільної свідомості, пропущений людиною через відчуття і переданий за законами краси. Мистецтво є джерелом пізнання, духовного збагачення і формування світогляду, засобом спілкування людей і їх єднання, тому що через творчість воно здатне виражати соціальні

прагнення та ідеали. Мистецтво спирається на власні критерії, основними з яких є краса і гармонія. Воно зрозуміле всім; крім того, воно не тільки відображує, але й покращує уже створене. Мистецтво ділиться на різні види (література, музика, живопис), роди (поезія, проза, танець, балет), жанри (поема, роман, портрет, пейзаж), стилі (готика, бароко, модернізм). Це найбільш емоційний вид людської діяльності.

Наука – це сфера діяльності людини і галузь культури, яка містить знання про дійсність. Її пізнавальна діяльність залежить від соціально-економічних умов у суспільстві, у тому числі і від культури, яка і формує сприятливий ґрунт для розвитку наукових знань. Наукові дисципліни поділяються на три групи: природничі, суспільні, технічні. Наукові знання завжди обґрунтовані фактами, спостереженнями, експериментальними даними.

Усі найкращі досягнення наук використовуються *філософією* як джерело для її досліджень. Філософію можна назвати постановкою питань про кінцевий сенс буття. Її визначають як науку про речі, про те, як і чому вони можливі. Філософія вимірює широту і глибину всього, що можна зрозуміти. Філософ, на відміну від ученого, осмислює, а не відкриває істину. Він намагається надати нового змісту уже відомим поняттям. Таким чином, філософія допомагає науці побачити конкретну істину із різних точок зору.

Основні поняття курсу культурології

Результати культурної діяльності людини називають *артефактами*. Це специфічний термін культурологічного знання, що означає будь-який штучно створений об'єкт, який має як певні фізичні характеристики, так і знаковий або символічний зміст. Артефакт – це продукт культурної діяльності людини; у широкому значенні – втілення результатів культурної діяльності в якомусь матеріальному об'єкті, у поведінці людей, соціальній структурі тощо. У культурології це поняття є протилежним природному, тобто не створеному людиною. Артефактом можуть

бути предмети і речі, техніка і знаряддя праці, одяг і господарчі речі, житло, створені людьми дороги; до артефактів належать і всі феномени духовного життя суспільства (напр., мистецтво). Артефакт як одиниця культури дозволяє проаналізувати, як люди задумують, створюють і використовують різні штучні об'єкти, якими характеристиками ці об'єкти володіють, який культурний зміст у них вкладено.

Людська діяльність не завжди є проявом культури. До такої діяльності належать тільки ті дії людини, які мають цілеспрямований характер, адже ставлення людини до світу є *змістом (сенсом)*. У культурології цей термін означає зміст людського буття; він оцінює, наскільки важливим є те, що людина здійснює в цьому світі.

Велике значення для розуміння проблем культури має поняття *спосіб життя*, у якому розкриваються змістові характеристики типової життєдіяльності великих груп людей і навіть цілих суспільств; певним типам культури відповідає і певний спосіб життя. З точки зору сучасної культурології, спосіб життя визначається природними умовами існування суспільства, його матеріально-технічною базою, системою соціальних інститутів та установ, культурними традиціями і звичаями.

Одним із найбільш значущих понять для усіх культурологічних шкіл є поняття *соціальної комунікації*. Слово «комунікація» означає і найрізноманітніші засоби зв'язку (аж до супутникового), і спілкування людей між собою.

До найбільш поширених культурологічних понять належить *символ*. Цим терміном позначають умовний речовинний розпізнавальний знак для членів певного суспільства або соціальної групи. Такими символами культури народу можуть виступати будь-які предмети і речі, природні процеси, тварини і рослини, казкові істоти. Деякі культурологічні школи вважають, що у сучасному світі більшість країн і народів замінюють безпосереднє спілкування символічними посередниками, найбільш поширеними з яких є гроші, влада і мова.

Розуміння культури включає в себе й аналіз понять норма і цінність. До *цінностей* культури відносять таку поведінку людей, яка забезпечує згуртованість суспільства та його виживання, а

також нормальне функціонування всіх його соціальних інститутів, держави, сім'ї, установ культури, освіти, тобто всієї системи культури суспільства. Одні культурологічні школи вважають, що домінуючою цінністю є цінності релігії, інші – що це цінності моралі тощо. Але всі погоджуються, що цінностей у кожній культурі багато і вони допомагають підтриманню згоди у суспільстві. Деякі із цих цінностей стають загальнолюдськими. Такою загальнолюдською цінністю у ХХ – на початку ХХІ ст. стало виживання людини як головна проблема сучасності. Нерозривно пов'язане із ціннісним ставленням до культури і таке поняття, як *культурна норма*. Багато вчених вважають культуру своєрідним нормативним ставленням до світу (природи, суспільства, людини), що ґрунтується на певних зразках, які схвалені більшістю членів суспільства, на правилах. Більшість культурних норм істотно впливають на соціокультурні процеси, тому що вони стали культурною традицією. Прикладом можуть бути різноманітні етикетні норми, які супроводжують життя людини у суспільстві. Нормативна поведінка іноді визначається такими технічними параметрами сучасної культури, як радіо, телефон, телебачення, комп'ютерні та інші інформаційні мережі. Нормативна поведінка може визначатися й існуючими у суспільстві культурними *традиціями*. Поняття традиція означає досить складні поведінкові реакції людей, які передаються із покоління в покоління (напр., святкування Івана Купала).

Поняття *культурні ареали*, введене американськими культурологами в 1994 р., означає зони територіального поширення культури. Це поняття необхідне для того, щоб мати можливість дослідити поширення явищ культури у просторі, виявити взаємозв'язок культур на різних територіях.

Розглядаючи внутрішню структуру культури, треба зазначити, що для культури як соціального явища основоположними є поняття *культурної статичності* і *культурної динаміки*. Перше характеризує культуру у спокої, незмінності і повторюваності, друге – розглядає культуру як процес у русі і змінах. Поняття культурна динаміка з'явилося у 30-ті роки ХХ ст. і пов'язане із вивченням сучасного стану культури. Воно не є тотожним поняттю культурні зміни, тому що виражає тільки ті

зміни, які мають цілеспрямований характер. Процеси культурної динаміки виступають як прояв здатності культури до адаптації у мінливій життєвій ситуації. Антонімом до поняття культурна динаміка є поняття *культурний застій*.

Тісно пов'язане з поняттям культурна динаміка поняття *культурогенез*, що являє собою один із видів динаміки культури і полягає у створенні нових культурних форм у процесі постійного оновлення культури, а також у створенні нових її напрямків і феноменів.

Культурні форми та їх основні властивості

У різноманітних народів у різні історичні періоди існування для задоволення людських потреб склалися різні культурні форми – релігія, філософія, мистецтво тощо. Деякі з них (звичаї, обряди, елементи побуту) не виходили за межі етнічної спільності, а деякі (філософія, наука, мистецтво) стали формами загальнолюдської культури. Входження до тієї чи іншої культурної форми впливає на мислення і поведінку носіїв культури. Культурні форми допомагають збереженню і примноженню культурної інформації, передаванню її майбутнім поколінням через системи освіти і виховання, звичаї і традиції.

Зважаючи на те, що культура дуже складна система, її розділяють ще й відповідно до носіїв: індивідуальна культура (культура особистості), групова (народна, національна, елітарна, масова, професійна, класова тощо), загальнолюдська (або світова).

Світова культура – це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють нашу планету. *Національну культуру* можна вважати синтезом культур різних класів, соціальних прошарків і груп відповідного суспільства. Своєрідність національної культури, її неповторність та оригінальність виявляється як у духовній (мова, література, музика, живопис, релігія), так і в матеріальній (особливості економічного укладу, ведення господарства, традиції праці та виробництва) сферах життя і діяльності. До складу національних

культур входять етнічні. *Етнічна культура* визначається як сукупність культурних елементів і структур, які мають етнічну специфіку; тобто, це культура людей, пов'язаних спільністю походження і господарської діяльності. Національні культури у порівнянні з етнічними є більш масштабними. *Локальні культури* розвиваються на окремих, відносно відособлених територіях, і мало зв'язані із сусідніми культурами (культури деяких народів Африки, Азії та Америки).

Основна типологічна відмінність культур полягає в їх поділі на *східні і західні*. Для східного типу культур характерний значний вплив містичного і релігійного світогляду, для західного – філософії і науки. Східні цивілізації є більш давніми; західний тип вперше з'являється в Стародавній Греції близько 3 тис. років тому.

Диференціація суспільства призводить до виникнення *субкультур* – культурних форм окремих прошарків населення, класів, соціальних груп. Виділяють молодіжну субкультуру, субкультуру людей похилого віку, субкультуру національних меншин, субкультуру міську, сільську, професійні субкультури (військова субкультура, субкультура театрального світу тощо). Якою б великою не була різниця між домінуючою культурою і субкультурою, вони, як правило, не протистоять одна одній. Якщо ж субкультура являє собою сукупність орієнтацій, протилежних традиційній культурі, протистоїть домінуючій, знаходиться із нею у конфлікті, то вона називається *контркультурою* (наприклад, молодіжна культура 60 – 70-х рр. ХХ ст.). Термін «контркультура» з'явився у 1960 р. і належить американському соціологу Т. Роззаку, який намагався ним об'єднати різні духовні впливи, спрямовані проти пануючої культури (наприклад, хіпі, тінейджери, рокери, панки тощо). Хоча молодіжні культури досить стійкі, вони не можуть знищити домінуючу культуру і, варто зазначити, не ставлять перед собою такої мети. Поява контркультури викликана дегуманізацією суспільства, основними елементами якої стали приниження значущості людської особистості, відчуження її від результатів діяльності, втрата авторитету освіти, виникнення і поширення нетрадиційних форм релігій. У цю фазу свого розвитку

європейська культура вступила у ХІХ ст., в епоху промислових революцій. Контркультура постійно виявляє себе у вигляді певних культурних новацій, завдяки їй у культурі постійно відбуваються зрушення. І хоча існує думка про те, що контркультура залишилася в минулому, очевидно, що в сучасному світі відбулося радикальне переосмислення сенсу людського життя, стосунків між чоловіком і жінкою тощо. Тобто традиційна культура з її давніми традиціями переплелася з контркультурою, у результаті чого виникла альтернативна, нова культура, до складу якої входять і молодіжні субкультури. Як бачимо, контркультура є пошуком нових цінностей у сучасній культурі. Історія знає, як із протистояння панівній культурі розпочалася історія християнства, як із заперечення матеріального добробуту і здорового глузду зародився в Європі романтизм. Новації не припиняються і зараз. У сучасному світі протягом останніх декількох десятиліть років зростає зацікавлення явищами екстрасенсорики і парапсихології, захоплення різноманітними техніками саморозвитку, великої популярності набувають стародавні і новітні східні релігійні вчення, поширюється мода на магію та астрологію.

У залежності від того, хто створює культуру і який її рівень, розрізняють три її форми – елітарну, народну і масову культуру.

Відносно розшарування культури на «культуру усіх» і «культуру обраних» існувало завжди. У кожній сфері культури є своя, хоч і нечисельна, еліта – краща частина суспільства. *Елітарна культура* (образотворче мистецтво, література, класична музика, призначені для вищих прошарків суспільства) створюється або цією привілейованою частиною суспільства, або професіоналами на її замовлення. Вона, як правило, випереджає рівень сприймання її середньоосвіченою людиною. Не маючи ніяких знань у галузі історії мистецтва, естетики, літературознавства, культурології важко оцінити твори представників кубізму, абстракціонізму, сюрреалізму в живопису, творчість поетів-символістів тощо.

На відміну від елітарної, *народна культура* створена людьми, які не мають професійної підготовки, тому її іноді

називають аматорською. До неї належать міфи, легенди, казки, пісні, танці. Ще одна назва народної культури – фольклор.

До числа принципово нових явищ, пов'язаних саме із ХХ – початком ХХІ ст., належить такий культурний феномен, як *масова культура*. Масова культура є загальнодоступною і не виражає ні вишуканих смаків, ні духовних пошуків народу. Її поява зумовлена бурхливим розвитком засобів масової інформації (газети, журнали, радіо, кіно), якому сприяло використання новітніх досягнень науково-технічної революції. Це й зумовило значне поширення в 60 – 80-х рр. ХХ ст. у багатьох країнах масової культури. Масова культура може бути інтернаціональною і національною. Продукція масової культури призначена для споживання масами; це мистецтво для кожного. Масова культура за своїм змістом є розважальною, розрахованою на посередні смаки. Як правило, масова культура має меншу духовну цінність, ніж елітарна чи народна, але вона має більшу аудиторію. Пропагуючи розважальність, часто насилля, створюючи ілюзії та міфи, які не потребують зусиль для сприйняття, вона таїть у собі загрозу занепаду творчої людської особистості. Зважаючи на те, що масова культура, задовольняючи запити людей, реагує на кожну нову подію, зразки цієї культури швидко втрачають свою актуальність, виходять з моди, чого не трапляється з елітарними і народними культурами.

На думку більшості соціологів, масову культуру визначають ринкові погляди, які трактують мистецтво, науку, релігію як предмет споживання. Тут не має значення естетика, враховується тільки ступінь впливу на аудиторію. Термін «масова культура» підкреслює доступність, поширеність культурних цінностей, легкість їх сприйняття, що не потребує особливого художньо-естетичного смаку. Масова культура доступна і зрозуміла людям різного віку, всім верствам населення, незалежно від рівня освіти. Вона не вимагає від людини ні знань, ні роздумів, часто спирається на примітивні почуття і бажання. Негативне ставлення багатьох людей до сучасної масової культури зумовлене не вигідним для неї порівнянням зі зразками високої культури минулого. У тому, що масова культура культивує розважальність, немає нічого дивного, адже впродовж останніх

десятиліть соціальна мораль людини змінилася. Переживши дві світові війни і втративши в них мільйони людей, а також фашистський і комуністичний режими, людина вже не бажає сприймати ті складні життєві проблеми, які підіймає справжнє мистецтво. А якщо врахувати доступність і дешевизну, то захоплення масовою культурою бідних і середніх верств населення стає ще більш зрозумілим.

До масової культури належать популярні розважальні жанри – детективні, пригодницькі, мелодраматичні, комедійні романи, п'єси і фільми, естрадна музика, комікси тощо, а також значна частина продукції засобів масової інформації, певні явища у моді. Надзвичайно розширила можливості масової культури поява телебачення, відеотехніки та Інтернету. Найпопулярнішими серед літературних жанрів стали детектив і фантастика. Наприклад, поряд із кращими зразками детективу (А. Крісті, Ж. Сіменона, А. Конан-Дойля) поширилася серія романів англійського письменника І. Флемінга («Агент 007»). Досить поширеним став жанр сентиментального («жіночого») роману (наприклад, серія романів А. та С. Голон «Анжеліка» тощо). Неймовірної популярності набули так звані «мільні опери» – нескінченні (до 500 – 600 серій) телевізійні серіали («Санта-Барбара», «Династія», «Всі жінки – відьми»), більшість яких випускає на світовий кіноринок Латинська Америка. Серед найкращих зразків масової культури – художні фільми «Занесені вітром», «Титанік», «Зоряні війни», «Термінатор», «Клеопатра». Складовою частиною сучасної масової культури є *мода*. Серед сучасних модельєрів найбільшою популярністю користуються Д. Версаччі, В. Зайцев, В. Юдашкін, І. Сен-Лоран, К. Діор. Комерційні мистецтво, література, реклама, комікси, бульварна друкована продукція отримали назву «кітч», що трактується як несмак взагалі, як різні форми підробок під справжнє мистецтво.

Хоча в масовій культурі зароджуються нові ідеї, перш за все вона спрямована на уніфікацію культурного життя, тому що в суспільстві тиражуються одні і ті ж самі матеріальні і духовні цінності. Сотні мільйонів людей у різних кінцях світу дивляться однакові фільми, спортивні змагання, розважальні і політичні програми. Масова культура стандартизує умови побуту,

харчування, одягу, бажання, думки, ідеали. Засоби масової інформації нав'язують усім однакові соціальні стереотипи. Можна стверджувати, що у масовій культурі здійснюється «втеча від свободи»: особистість позбавляється власної позиції, перестає втілювати в життя право вибору, а тому право вибору перебирають на себе певні політичні сили.

Однією із форм існування масової культури є *тоталітарна культура*. Поняття «тоталітарна культура» пов'язане з поняттям «тоталітаризм» – державний лад, у якому роль держави (уряду) настільки велика, що вона впливає на усі процеси в країні: політичні, соціальні, економічні, культурні. Якщо згадати Італію часів правління режиму Муссоліні, гітлерівську Німеччину, колишній СРСР, деякі країни в Азії та Африці, де у ХХ ст. виникали тоталітарні режими, можна говорити про систему масової пропаганди, якою ці режими знівельовали свідомість своїх громадян, перетворюючи їх на «натовп». За допомогою газет, журналів, радіо, кіно, літератури, образотворчого мистецтва тут створювалася культура, засобами якої здійснювалося морально-психологічне «бомбування» всієї нації. Характерною рисою радянського режиму стало те, що влада не спиралася на закони і конституцію. І хоча конституція гарантувала громадянам усі права, реально вони практично не забезпечувалися. Тоталітарна культура – це масова культура, бо її призначення – підпорядкування народних мас; це культура утилітарна, примітивна, тому що народ уявлявся як маса, у якій немає особистостей. Відповідно і мистецтво мало бути зрозумілим кожному. У тоталітарній культурі завжди присутній «культ боротьби», бо тоталітарна ідеологія завжди бореться проти ідеології інакомислячих (ворогів засуджували і навіть знищували). Ідеологічній роботі підпорядковувались освіта, література, мистецтво. Ідеологія певної політичної сили в тоталітарній державі мала стати світоглядом кожного, бути чимось подібним до державної релігії, пронизувати всі сфери життя, особливо культуру. У СРСР такою ідеологією став марксизм, потім ленінізм, сталінізм тощо.

Коли культура характеризується у різних конкретних формах суспільного життя, то йдеться про культуру естетичну,

моральну, професійну, політико-правову, екологічну, побутову, фізичну. Кожна з цих форм є культурою у загальному значенні цього слова, однак має свою специфіку. *Побутова культура* – це налагоджений уклад повсякденного життя людини. Система побутової культури людини – це вся сфера позавиробничого соціального життя людини: задоволення потреб у харчуванні, одязі, житлі, лікуванні, профілактиці здоров'я, а також засвоєння людиною духовних благ, творів мистецтва, спілкування, відпочинок, розваги. Побутова культура пов'язана із життям суспільства, тому що побут впливає на труд, суспільну діяльність, настрій і поведінку людей. Розвинуті держави характеризуються налагодженим побутом своїх громадян.

Політико-правова культура – важливий чинник суспільства, що формується, виходячи з реальних соціально-економічних відносин, які у різних народів в один і той же період розвиваються по-різному. Вона стосується сфери діяльності, що пов'язана із відносинами між класами, націями, іншими групами, які мають тісний зв'язок із державою. Повага до закону і права — одна із рис розвинутого суспільства.

Художньо-творча (естетична) культура являє собою різноманітність людської художньої діяльності, охоплює народну художню творчість і професійну мистецьку діяльність. Вона характеризує стан суспільства з точки зору його здатності забезпечувати розвиток мистецтва та естетичні відносини у суспільстві. Основними елементами естетичної культури є: художні цінності, діячі культури, технічні засоби тиражування, виробництва і поширення художніх цінностей, соціальні інститути, які забезпечують функціонування культури та її керівництво (музеї, театри, бібліотеки тощо). Особлива роль у складі естетичної культури належить засобам масової інформації. Одна із найважливіших сфер естетичної культури – естетичне виховання.

Розвиток *технічної* культура пов'язаний із нагальними проблемами вироблення норм культури техніки та пошуку етичних співвідносин і взаємозв'язків машини та людини в умовах, коли техніка займає значне місце в житті людини, іноді навіть диктуючи їй стиль поведінки.

Виробнича культура є актуальною для великих трудових колективів, де можуть виникати проблеми, пов'язані з етичними стосунками між членами цих колективів та їх керівництвом. Чим вищою є культура виробництва, тим вищою буде якість товару і відповідно вищим стане прибуток, а отже, й оплата праці.

Моральна (етична) культура характеризує суспільство з точки зору дотримання ним моральних норм і правил. До сфери етичної культури належать: норми поведінки, звичаї, мораль певного суспільства. Суспільство з високою етичною культурою забезпечує бажання і можливість громадянина жити чесно, не завдаючи шкоди іншим.

Професійна культура характеризує рівень і якість професійної підготовки. На якість професійної культури впливає стан суспільства. Для підтримання професійної культури необхідні відповідні ВНЗ, науково-дослідні інститути, лабораторії, студії, майстерні тощо. Високий рівень професійної культури є показником розвинутого суспільства.

Екологічна культура передбачає визнання єдиної системи «людина-природа» або «суспільство-природа», причому не тільки як визнання впливу на розвиток суспільства географічного середовища і народонаселення, але й визнання позитивного і негативного впливу природи на суспільство. Про наявність екологічної культури говорять, коли у суспільстві впроваджуються шляхи збереження і поновлення біологічної рівноваги, бережливого ставлення до всього живого.

Фізична культура – це основа здоров'я членів суспільства. Для її підтримання суспільству необхідно субсидювати спеціальні заклади, що розвивають фізкультуру, і кадри, які впроваджують фізичну культуру в життя, турбуватися про розвиток спорту.

У житті людського суспільства культура виконує певні *функції*:

1) *адаптаційну*, яка дає можливість кожному пристосуватися до існуючих у суспільстві оцінок і норм поведінки;

2) *пізнавальну*, яка ознайомлює людину зі знаннями, необхідними для визначення ціннісного ставлення до світу, бо

саме культура накопичує знання про світ і дає можливості для засвоєння цих знань;

3) *ціннісну* (аксіологічну), що надає можливість виробити ціннісні орієнтації людини, коригувати норми поведінки, ідентифікувати себе у суспільстві. Ця функція культури допомагає сформуванню у людини певні потреби і ціннісні орієнтації. Як правило, саме за останніми і судять про культурний рівень людини;

4) *інформативну*, яка дає людині і суспільству певну інформацію. Культура є засобом, що виробляє і запам'ятовує інформацію;

5) *комунікативну*, що виконує роль передавання культурних цінностей, засвоєння яких неможливе без спілкування людей. Сам процес спілкування здійснюється за допомогою мови, музики, образотворчого мистецтва тощо;

6) *нормативну* (регулятивну), яка полягає у відпрацюванні і поширенні норм поведінки, які суспільство пропонує людині й у відповідності до яких формується спосіб життя людей, їх ціннісні орієнтації, поведінка. Зміст її полягає в тому, що культура впливає на поведінку людей, регулює їх вчинки та оцінки;

7) *виховну* функцію, яка визначається тим, що кожна людина є продуктом власної культурної творчості, у процесі якої вона задовольняє матеріальні і духовні потреби, розвиває свої здібності, досягає певних життєвих цілей;

8) *світоглядну*, в основі якої лежить формування світогляду людини; цей процес відбувається через різні форми суспільної свідомості, які становлять зміст культури (міфологію, релігію, науку тощо);

9) *знакову* (семіотичну), яка являє собою бачення культури як певної знакової системи. Без оволодіння цією системою зрозуміти досягнення культури неможливо. Найважливішим засобом пізнання культури є мова. Певні знакові системи потрібні для пізнання музики, живопису, театру тощо.

У реальному житті розмежувати функції неможливо; вони тісно переплетені та являють собою єдиний процес поступального культурного розвитку людини.

Філософські концепції походження культури

Аналіз культури неможливий без аналізу її основних філософських концепцій. У сучасному культурологічному знанні виділяють декілька провідних напрямків, кожне з яких займається дослідженням проблем культури, спираючись на власну методологічну базу. Різниця між цими напрямками полягає не тільки в самому розумінні культури, але й у трактуванні проблем її зародження, функціонування, розвитку, оцінки ролі і місця культури у духовному і практичному житті людини.

Німецький філософ *Фрідріх Ніцше* (1844–1900 рр., «По той бік добра і зла», «Антихристиянин», «Воля до влади»), який одним із перших намагався обґрунтувати походження культури із суті людської природи, є одним із головних представників «*філософії життя*» – філософського напрямку, що намагається пояснити життя із нього самого. Розглядаючи культуру, Ніцше виводить її початки із самих глибин буття, із основ життя. Йому вдалося створити цілісну і своєрідну теорію походження культури та первинних форм її прояву («Народження трагедії із духу музики» та ін.). У культурі Ніцше бачив перш за все засіб людської самореалізації; всі процеси, які відбуваються у світі, всі явища природного і психологічного характеру Ніцше розглядає як різні прояви «волі до могутності». Називаючи два основні джерела західноєвропейської культури – античність і християнство – Ніцше критикує її сучасний стан за поширення ідей, які намагаються повністю підкорити людину суспільству. Філософ у своєму пошуку основ культури звернувся до Стародавньої Греції, сподіваючись розгадати загадку походження культури на прикладі яскравого і неповторного світу еллінського мистецтва. Він виділяє в людині дві стихії, які культура намагається примирити, – *діонісійське* та *аполлонійське* начала. Аполлонійське і діонісійське як поняття, що означають протилежні за характером начала буття і культури, вперше були запропоновані Ф. Шеллінгом для визначення двох сил,

сконцентрованих у глибинах людської свідомості. Діонісійське і аполлонійське начала в художній культурі, у відповідності до культурфілософії Ф. Ніцше, – це дві первинні стадії в існуванні художньої культури, які постійно знаходяться у протистоянні і взаємодії. У праці «Народження трагедії із духу людини» Ніцше виділив «аполлонійське, світле, раціональне» і «діонісійське, темне, ірраціональне», ґрунтуючись на аналізі міфологем Аполлона і Діоніса в давньогрецькій культурі. Різні полюси людської культури він ототожнює з образами давньогрецьких богів. Зіставляючи два начала буття культури – діонісійське (життєве, бурхливе і трагічне) і аполлонійське (споглядальне, логічне, інтелектуальне), Ніцше бачить ідеал в об'єднанні цих двох начал. Діонісійське начало в культурі пов'язане з неконтрольованими первинними реакціями людини на прояви дійсності, а отже, є первинною формою культури. Конфлікт як культурний феномен, виражений у боротьбі аполлонійського і діонісійського начал, породжує трагічне світосприйняття, яке є рушійною силою культури. Для Ніцше не тільки світ аполлонійської культури, пов'язаної з гармонією, спокоєм, красою і чіткою формою, має ілюзорний характер, але і світ культури діонісійської. Таким чином, світ культури, навіть у його первинних проявах, має ілюзорний, штучний характер, хоч і народжений із спроб людини зрозуміти і зафіксувати життя у відповідних образах. Протиставлення аполлонійського і діонісійського начал культур є характерним для культури на всіх етапах її розвитку. Ніцше стверджував, що поступальний розвиток мистецтва пов'язаний із протиборством аполлонійського і діонісійського начал подібно до того, як народження залежить від подвійності статей. Він вбачає ідеал у рівновазі аполлонійського і діонісійського. Уже у стародавньому міфі зазначалося, що від діонісійського безумства можна вилікуватися тільки через силу Аполлона. На думку філософа, аполлонійський тип культури й особистості втілюється у християнстві з його аскетичною мораллю, ворожою до життя та індивідуальності.

У кінці XIX – на початку XX ст. одним із основних напрямків вивчення людини став *психоаналіз* – спочатку школа у

психології, а потім у філософії і культурології. Представники цієї школи головним предметом аналізу зробили несвідоме. Серед психологічних концепцій ця школа становить найбільший інтерес. Уперше висловлене припущення про те, що чим вищим є рівень культури людини, тим менше в неї підстав почувати себе щасливою, належить Ніцше. Австрійський психіатр, психолог і філософ *Зигмунд Фройд* (1856—1939 рр.) услід за Ніцше висловлює переконання в тому, що чим вищим є рівень загальнокультурних настанов людини, тим менше у неї можливостей відчувати себе щасливою і більше можливостей отримати невроз або депресію. Він став засновником нового напрямку в психіатрії, який намагався повернути людині відчуття внутрішньої гармонії і спокою. Фройд показав, що культура в житті людини має не тільки позитивне, а й негативне значення. З одного боку, вона стримує людські інстинкти, робить наше життя безпечним від руйнівних сил людського несвідомого. З іншого боку, культура придушує в людині багато творчих здібностей, створюючи «посередню людину». Фройд намагається пояснити основи та історію культури. У книзі «Тотем і табу» він зазначав, що можливість розкрити початки людської творчості дозволяє підійти до визначення специфіки культури. Він стверджує, що із царства тварин людину виділила совість, яка і створила феномен культури. Першим проявом культури Фройд вважав заборони (табу). Заборони, які, як вважав Фройд, витіснили еротичні потяги у сферу підсвідомості і породжують неврози, були соціальними нормами моралі і права, що виникли на початку людської історії. Він назвав їх «культурними заборонами», які блокують природні потяги людини і прирікають її на невротичне існування. Тому єдиною суспільно прийнятною формою, яка дає вихід назовні несвідомій енергії, є сублимація – творчість у галузі мистецтва, релігії, політики тощо. І хоча Фройд оцінює культуру неоднозначно (наприклад, вважає, що культура пригнічує людину), він зазначає, що відмова від культури загрожує людству загибеллю. Але через те, що індивіду доводиться відмовлятися від задоволення своїх природних бажань, прогрес культури щастя людині не приносить. Фройд вважає, що тільки ілюзії можуть покращити життя людей; одна із них – релігія. Під людською

культурою розуміє усе, чим людське життя відрізняється від життя тварин. У зв'язку з тим, що концепція Фрейда має не тільки медичне значення, фрейдизм як філософське осмислення психоаналізу став ученням, пов'язаним зі сферами філософії і культурології. Фрейд відкрив у людині несвідоме як самостійне, незалежне від свідомості безособове начало людської душі, яке є першоосновою людських бажань і вчинків. Він назвав світ закладених у людській психіці інстинктів, неконтрольованих неусвідомлених бажань, які так чи інакше впливають на людську діяльність, *Несвідомим Воно*. В основі ж культури, вважав Фрейд, лежить організована людська діяльність. Крім того, він зазначає, що несвідоме активно втручається в людське життя і те, що нашим життям керує наше Я, – це тільки ілюзія. Другий рівень людської психіки Фрейд визначає як *Свідоме Я*. Це та сфера, яка здійснює контакт між об'єктивним світом і несвідомим Воно багатьох людей. У результаті взаємодії Свідомого Я багатьох людей і формується світ культури, який складається тільки із соціокультурних настанов і правил. Фрейд стверджує, що на базі характерних параметрів світу культури в людській психіці формується третій рівень – *Над Я*, що являє собою своєрідну проекцію настанов світу культури в людську психіку. За Фрейдом, Несвідоме Воно і Над Я – два протилежних начала людської психіки, які відображують відповідно інстинктивно-природне і соціокультурне у підсвідомості індивіда. Людське Я є замкненим між двома протилежними полюсами – природною стихією і вимогами культури. Ці полюси знаходяться у несвідомих структурах людського Я і стикаються в ньому, намагаючись підкорити собі і це Я, і один одного. І чим розвиненіша культура, тим більш невтішними є її побічні ефекти.

Якщо Зигмунд Фрейд досліджував несвідоме як природну суть людини, то швейцарський психолог і філософ *Карл Густав Юнг* (1875 – 1961 рр.) відкрив початкові культурні витoki несвідомого. Як і Фрейд, він працював якийсь час лікарем-психіатром, але він не зупинився на сексуально-біологічному трактуванні несвідомого. Сучасна людина, вважав Юнг, має два типи мислення: логічне та інтуїтивне. Перше спрямоване на зовнішній світ, а друге знаходить своє втілення у міфології та

релігії. Нормальна людська психіка – це синтез логіки та інтуїції. Якщо ж рівновага втрачається, це призводить до масових психозів, немотивованої агресії, війн тощо. Юнг виявив типові образи, які з'являлися його пацієнтам у снах та видіннях. Ці образи збігалися із символами, які проходили через всю історію світової культури і виражали залучення людини до таємничої сторони життя, але не могли бути відомими пацієнтам Юнга. Залишалось зробити висновок, що ці образи народжені спільним для всіх людей світом колективного несвідомого. За Юнгом, *колективне несвідоме* – це форма існування стародавнього психічного досвіду людства, яка має соціокультурний характер. Первинні форми культурного несвідомого Юнг називає *архетипами колективного несвідомого*. Це своєрідні кришталіки накопиченого за довгий час існування людської культури колективного психічного досвіду, які знаходяться в несвідомому світі кожного індивіда. Найбільш давньою, початковою формою психічного досвіду, з точки зору Юнга, є міф. Тому всі архетипи так чи інакше пов'язані з міфологічними образами і переживаннями. Як і Фройд, Юнг вважає, що сучасна людина не є господарем свого духовного життя.

Процеси, що відбуваються в колективному несвідомому, стали основним предметом вивчення Еріха Фромма.

Значне місце в культурі займає ігровий момент; це зафіксовано в ігровій культурологічній теорії. *Ігрова концепція походження людини* – це концепція, яка розглядає виникнення культури як результату реалізації вродженої схильності людини до гри. Платон говорив про ігровий космос, Кант – про теорію естетичного «стану гри», Міллер підкреслював, що людина тільки тоді є «людиною, коли вона грається» тощо. Багато дослідників вбачають джерело культури в ігровій діяльності. Гра, на їх думку, це передумова походження культури. Голландський дослідник *Йохан Хейзинга* (1872 – 1945 рр.) висунув думку про те, що культура – це продукт «людини, яка грається», а отже, основа культури – у грі. Він вважав, що гра раніше, ніж праця, стала формувати культуру. На думку Й. Хейзинги, вся діяльність людини – це гра. Ігрова поведінка людини найчастіше реалізується в містеріях, святах, карнавалах, фестивалях тощо.

Погляд Хейзинги на культуру як гру вплинув на культурологію і дав життя багатьом дослідженням її ігрових аспектів. Деякі дослідники вважають, що Новий час (XVIII – XIX ст.) витіснив гру, замінивши її розрахунком і раціоналізмом, а у XX ст. гра перетворилася на сурогат ігрової діяльності, тому що масова культура привчає людей споживати, а не творити життя у грі.

Згідно із *трудовою концепцією*, людина виділилася із тваринного світу. Теорія походження людини викладена *Ф. Енгельсом* (1820 – 1895 рр.) у статті «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину», де він розглядає працю як процес взаємодії людини і природи. Згідно з його концепцією, у процесі своєї цілеспрямованої діяльності людина змінюється і сама, тобто створює не тільки культурні об'єкти, але й себе – творця природи.

Із тих культурологічних шкіл, які стали особливо популярними останнім часом, варто виділити *школу культурної антропології*, яку очолив французький філософ *Клод Леві-Стросс* (1908 – 1991 рр.). За допомогою вивчення життя і культури первісних народів вчений сподівався розв'язати проблему становлення людського суспільства і формування мислення. Головна ідея його вчення полягає в тому, що універсальність людської природи закладена в підсвідомості, досліджуючи яку можна отримати об'єктивні знання про людину; ці знання лежать в основі нової науки – структурної антропології.

Досить цікавими є теорії *космітів*, які нерозривно пов'язують світ культури із природними явищами, що відбуваються на нашій планеті і в космосі. Видатний учений *В. Вернадський* (1863 – 1945 рр.) є одним із творців *антропокосмізму* – світоглядної системи, яка представляє як єдину природну (космічну) і людську (соціально-гуманітарну) сторону об'єктивної діяльності. Саме Вернадський вводить у науковий обіг поняття «жива речовина» щодо всіх живих організмів Землі. Він доводить, що із виникненням життя на Землі живі організми стали активно змінювати земну кору, у результаті чого утворилась нова оболонка Землі – біосфера. У праці «Наукова думка як планетне явище» він розвиває думку про те, що людина є проміжною ланкою довгого ланцюга істот,

які мають минуле і майбутнє. Ядром теорії Вернадського стало вчення про ноосферу, яку він розглядає як реконструкцію біосфери в інтересах мислячого людства. Творцем ноосфери Вернадський вважає людину. Часом зародження ноосфери вчений назвав сучасний стан людського суспільства, одночасно застерігаючи від використання наукових і технічних відкриттів задля руйнівних цілей.

Інший видатний представник комізму, *К. Ціолковський* (1857 – 1935 рр.) – учений, засновник космонавтики, який цікавився проблемами змісту космосу в цілому, місця людини в космосі, кінченості чи нескінченності людського існування. У праці «Майбутнє Землі і людства» він зазначає, що смерть людини є лише руйнуванням тіла, свідомості і пам'яті, а атоми, з яких складається людина, безсмертні, подорожують у космосі і входять до складу інших форм життя. Справжнє життя цих атомів розпочинається в мозку вищих істот космосу. Вчений вважає: «культурне значення Всесвіту» полягає в тому, що тут виникають високорозвинені цивілізації, здатні впливати на структуру космосу і всі процеси, які в ньому відбуваються.

Д. Чижевський (1897 – 1964 рр.) одним із перших звернув увагу на тісний зв'язок між історією людства, соціокультурними процесами, космічними явищами і геологічними процесами, що відбуваються на планеті Земля. У праці «Астрономія, фізіологія та історія» він спробував виявити функціональну залежність між поведінкою людства і коливаннями в діяльності Сонця, вирахувати ритм, цикли і періоди цих змін та коливань. За теорією Чижевського, «вторгнення» на Землю сонячних агентів перетворює потенційну енергію цілих груп людей на кінетичну, яка вимагає розрядки в русі та дії. Залежно від наявності чи відсутності об'єднуючої ідеї активний вплив сонячних потоків на людей призводить або до соціальних рухів, або до зростання злочинності, колективної істерії.

Філософські концепції функціонування культури

Більшість культурологів сходяться на тому, що у розвитку культурології можна виділити декілька основних теоретичних

концепцій, які розв'язують проблеми розвитку і функціонування культури.

Основоположником *концепції циклічного розвитку культури* став італійський філософ *Дж. Віко* (1668 – 1744 рр.), який у трактаті «Основи нової науки про загальну природу націй» подає еволюцію культури за аналогією до теорії віків. На його думку, кожен народ у своєму розвитку проходить цикл із трьох етапів: дитинство, або бездержавний період, юність, для якої характерне формування держави, і зрілість, де відносини між людьми регулюються усвідомленням свого обов'язку (формою управління тут є монархія або демократична республіка). Дитинство культури він називає «божественним віком». Досягнувши вищого ступеня розвитку, люди знову падають на нижчий. У його концепції перехід до демократії знаменує початок спаду культури. Концепція циклічності дістала подальший розвиток у працях М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін.

Значний вплив на становлення культурології зробив *М. Данилевський* (1822 – 1885 рр.) – публіцист, історик і природознавець, який задовго до О. Шпенглера у своїй основній праці «Росія і Європа» обґрунтував ідею про існування так званих культурно-історичних типів (цивілізацій), що, як живі організми, знаходяться у безперервній боротьбі один з одним і з довкіллям. Він стверджував, що не існує всесвітньої історії, є лише історія конкретних неповторних цивілізацій. Хід історії – це зміна культурно-історичних типів, які є основними фазами розвитку світової культури. За переконанням ученого, всі вони проходять стадії зародження, розквіту і загибелі. Заперечуючи існування єдиної світової культури, Данилевський виділив десять культурно-історичних типів, які змінювали один одного або розвивались паралельно, частково або повністю вичерпали можливості свого розвитку (єгипетська, китайська, індійська, іранська, єврейська, давньосемітична, арабська, германороманська, грецька, римська). На думку вченого, існують деякі основні закономірності або закони виникнення, зростання і занепаду цивілізації (культурно-історичних типів). Згідно із теорією Данилевського, більшість цивілізацій є творчими в

одній-двох із галузей, які характеризують рівень культурно історичного розвитку (релігії, естетиці, політиці, економіці). Відповідаючи на запитання про вороже ставлення Європи до Росії і слов'янства, Данилевський бачить причину в тому, що Європа уже вступила в період занепаду, у той час як слов'янська цивілізація входить у період розквіту.

Теорія М. Данилевського зробила значний вплив на наукові погляди німецького мислителя *О. Шпенглера* (1880 – 1936 рр.), основною працею якого стало дослідження «Загибель Європи», концепція, що суперечить духу прибічників «філософії життя». Тут автор не тільки вивчає історію культури, але й ставить питання про майбутнє європейської культури і дає невтішний прогноз. Він створює циклічну (цивілізаційну) концепцію існування культури, яка розглядає існування культури як зміну незалежних один від одного циклів, цивілізацій. Він не ототожнює культуру з розумом, а також стверджує, що вона найяскравіше виявляється в архітектурі, техніці, ідеології, промислових монополіях, державній системі, тобто в цивілізації, яка є завершальною стадією розвитку культури. Шпенглер виділив в історії та описав вісім унікальних культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, майя, візантійсько-арабську, західноєвропейську. Він був упевнений у їхній «взаємонепроникності», заперечуючи єдність людства як суб'єкта культуротворення. Для Шпенглера немає єдиної світової культури, є лише різні культури із власними долями, які проходять шлях від народження до загибелі. Культури Шпенглер розглядає як організми із тривалістю життя 1 000 років. У своєму розвитку вони проходять три цикли: докультурний, культурний і цивілізований. Шпенглер відкинув ідею прогресу, властивого культурі. Розглядаючи питання про смерть культури, він зазначає, що це такий стан, коли культура перестає органічно розвиватися, а її духовні образи уже не надихають людей. Коли прагнення до добробуту життя поглинає людину повністю, на культуру в людини уже не залишається душевних сил. Кінець супроводжується деградацією традицій релігії, мистецтв, моралі та перетворює людей на безлику масу. Єдиний оплот культури – це селянин, але і він зазнає тиску з боку цивілізації. Цей період

учений пов'язує з настанням цивілізації, яку трактує як загибель культури. На його думку, так само, як загинула греко-римська, зараз занепадає західноєвропейська культура, і причиною цього занепаду стала перемога техніки над духовністю.

Вплив О. Шпенглера бачимо і в наукових дослідженнях відомого англійського історика *А. Тойнбі* (1889 – 1975 рр.). У своїй знаменитій багатотомній праці «Осягнення історії» він викладає концепцію локальних цивілізацій, виділяючи двадцять один тип культури (єгипетський, шумерський, вавилонський, сирійський, арабський, мінойський, хетський, еллінський, західний, іранський, індський, індуїстський, китайський, японо-корейський, далекосхідний, православний, російський, антський, майянський, юкатанський, мексиканський). Він перелічує тринадцять цивілізацій, із яких до нашого часу збереглося лише п'ять: західна, ісламська, китайська, індійська і православна. На його думку, кожна цивілізація проходить у своєму розвитку чотири стадії: виникнення, зростання, надлом, розпад і загибель. Надлом і зникнення часто розділені віками і навіть тисячоліттями. Тойнбі не вважав загибель цивілізації фатальним історичним явищем. На питання, чому деякі суспільства не досягають рівня цивілізацій, він відповідає: генезу цивілізації не можна пояснити ні расовим фактором, ні географічним середовищем. Вона виникає як результат поєднання двох умов: наявність у суспільстві творчої меншості і людського середовища. Вчений вважає, що ні географічне поширення, ні технічний прогрес не призводять до зростання цивілізації. Зростання цивілізації полягає у прогресивному внутрішньому самовизначенні або самовираженні цивілізації, що виражається у переході від грубих форм релігії до більш складних форм релігійної свідомості і культури. Стосовно долі західного суспільства Тойнбі не робить висновків. Визнаючи культурний прогрес, він бачить його у духовно-релігійному удосконаленні людини, а рушійною силою цивілізації називає «творчу меншість». В основу цивілізації Тойнбі поклав релігійну приналежність, а розвиток цивілізації, за його твердженням, обумовлюється імпульсами «виклик-відповідь». Ця концепція має два шари історії – сакральний і мирський. У сакральному

шарі кожен виклик є стимулом для здійснення людьми абсолютно вільного вибору між Добром і Злом. У мирському шарі викликом є численні проблеми (наприклад, наступ пустелі тощо) і зміна людського середовища. «Відповідь» на «виклик» є рушійною силою в розвитку цивілізації. На відміну від Шпенглера, Тойнбі не протиставляє поняття «культура» і «цивілізація», бо для нього вони є синонімами. Загальна концепція цивілізацій, розроблена Тойнбі, викликала низку критичних зауважень.

Американський соціолог *П. Сорокін* (1889 – 1968 рр.), який представляє соціологічну концепцію розвитку культури, виклав свою культурологічну теорію у двотомному дослідженні «Система соціології». У своїх працях він показує історичний процес як процес розвитку культури, а культура визначається ним як сукупність усього створеного на тій чи іншій стадії людського розвитку. У ході цього розвитку суспільство створює різні культурні системи: пізнавальні, релігійні, етичні, естетичні, правові тощо, основна властивість яких – об'єднуватися у системи вищих рангів, внаслідок чого утворюються *культурні надсистеми*. Культурні надсистеми (ідеаціональна, ідеальна і чуттєва) є основними фазами розвитку культури, що органічно змінюють одна одну і вбирають у себе різні культурні підсистеми та відрізняються основними цінностями. *Ідеаціональна система культури* базується на принципі надчутливості і надрозумності Бога як єдиної реальності і цінності. Сорокін перш за все відносить сюди середньовічну європейську культуру. *Ідеалістична система культури* проміжна між ідеаціональною і чуттєвою, бо домінуючі цінності цієї культури орієнтуються як на небо, так і на землю. Сюди, наприклад, відноситься давньогрецька культура V – IV ст. до н. е. Сучасний тип культури Сорокін називає *чуттєвою культурою*. Її принцип полягає в тому, що об'єктивна дійсність і її зміст чуттєві. Ця культура, що формується починаючи з XVI ст., прагне звільнитися від релігії, моралі та інших цінностей ідеаціональної культури і знаходить свої цінності у повсякденному людському житті. Сучасний культурний стан вчений характеризує як глобальну кризу загальнолюдської цивілізації, яка виявляється у занепаді моралі,

релігійності, деградації соціальних інститутів. Кризу сучасної культури він пов'язує із втратою духовних цінностей на догоду матеріалізму, раціоналізму і техніцизму. Але Сорокін не говорить про загибель всієї людської культури. Культура не загине, якщо не загинуть люди. Найважливішими структурними елементами культури він вважає мову, етику, релігію, мистецтво і науку.

Протистояння історії і культури намагається розглянути німецький мислитель *Карл Ясперс* (1883 – 1969 рр.). Він наголошує на тому, що людська культура має спільні витoki і єдину мету. Весь шлях становлення культури вчений поділяє на чотири періоди: доісторія, стародавні культури, період «осьового часу», технічний вік. Доісторія – це час появи людини і накопичення нею навичок та духовних цінностей. Цей час лежить за межами історії. Етап стародавньої культури пов'язаний із виникненням найдавніших архаїчних культур. Осьовий час Ясперс відносить до періоду між 800 і 200 рр. до н. е., коли відбувся різкий поворот в історії. Ці три періоди пов'язані тим, що тоді людина усвідомила буття в цілому, саму себе і свої межі. Виник новий тип людини, яка здатна до тонких абстракцій, прагне до свободи і щастя на землі, а також намагається досягнути їх шляхом польоту до ідеї, медитації, нірвани тощо. Під впливом великих людей народні маси змінюються, у результаті чого людство здійснює стрибок. За Ясперсом, осьовий час знаменує собою зникнення великих культур стародавності. З першим періодом пов'язане виникнення мови, знарядь праці, використання вогню. Другий – це час виникнення високих культур у Єгипті, Месопотамії, Індії, Китаї в IV – III тис. до н. е. Третій етап охоплює VIII – II ст. до н. е.; у цей час відбувається становлення історії людства, а до «осьового часу» мали місце тільки локальні історії. Четвертий період – технічний вік – починається з XVII ст., коли були закладені основи науково-технічної революції, яка сьогодні розвивається особливо швидкими темпами. Ясперс висуває думку про те, що можливий рух людства до нового «осьового часу», який здатний закласти основи істинної людської історії.

У розвиток *релігійної концепції* значний внесок зробили російські філософи П. Флоренський і М. Бердяєв, які

стверджували, що культура сформувалася із первісних культурів. *Микола Бердяєв* (1874 – 1948 рр.) у наукових працях висловлює свої погляди на культуру в цілому і на специфіку російської культури. Він пробує розкрити суперечність усередині самої культурної творчості – суперечність між безмежністю духу і символічними формами культури, які цей дух сковують. На його думку, у самій суті культури криється начало, яке обмежує творчий порив духу, а культура та її форми часто протистоять особистості як щось примусове. Визначаючи співвідношення культури і цивілізації, Бердяєв говорить про велике значення «волі до культури» на противагу впертій, але прагматично-безкрилій волі до життя. Ознакою цивілізації він вважає вичерпання духовно-творчого потенціалу людей і сконцентрованість їх на питаннях матеріального добробуту. Бердяєв одним із перших намагається осмислити важливі питання сучасної культурології. Він осмислює та оцінює в умовах непримиренної війни між капіталізмом і соціалізмом обидві форми свідомості і визначає, наскільки вони відповідають релігійному, а отже, культурному ідеалу людства. Учений також опрацьовує такі важливі теми, як нація і культура, війна і культура тощо.

У другій половині ХХ ст. *К. Лоренц* (1903 – 1989 рр.) запропонував *екологічну концепцію*. На його погляд, духовна культура – це штучний механізм, що компенсує відсутність у людини інстинкту, який запобігає самознищенню. За цією концепцією, найважливішою у культурі є моральна складова, тобто духовна культура, яка формує етичні заборони. Зважаючи на те, що матеріальна культура створює технічні засоби знищення, виникає суперечність між матеріальною і духовною культурою. На думку Лоренца, розвиток духовної культури відстає від матеріальної.

Еволюціоністська теорія культури представлена у працях американського вченого *Л. Моргана* (1818 – 1881 рр.), англійського історика *Е.Тайлора* (1832 – 1917 рр.) та інших дослідників. Концепція висуває й обґрунтовує принцип єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у формуванні культури. Аналізуючи культуру первісного

суспільства, Тайлор зробив висновок, що розвиток того чи іншого народу відбувається від простого до складного. Морган у розвитку суспільства виділяє такі основні стадії: дикість, варварство, цивілізація. Провідна ідея концепції – прямолінійність культурного прогресу та обов'язкова вимога для кожного народу пройти всі необхідні стадії розвитку.

Антропологічна концепція представлена у працях видатного англійського етнографа і соціолога *Б. Маліновського* (1884 – 1942 рр.), французького етнологіста і соціолога *К. Леві-Стросса*, американського етнографа *А. Кребера* (1876 – 1960 рр.) та ін. Суть цієї концепції полягає в тому, що виникнення і розвиток культури пов'язується з потребами людства; для підтримання свого існування людина повинна пристосуватися до середовища і пристосувати його до себе, тобто створювати культуру. Маліновський («Наукова теорія культури та її суть», «Динаміка культурних змін») поділяє потреби на первинні, похідні та інтегративні. Первинні спрямовані на продовження роду і підтримання його життя (розвиток знань, освіта, житлові умови); похідні – на виготовлення і вдосконалення знарядь праці (розвиток економіки і культури господарювання); інтегративні — на необхідність об'єднання людей (політична організація суспільства). Він вважає, що відмінність між культурами обумовлена різними способами задоволення потреб. Леві-Стросс спочатку у статті «Елементарні структури спорідненості», а пізніше у праці «Структурна антропологія» виклав теорію культури, розглядаючи її як сукупність знакових систем, прихованим механізмом дії яких виступає «колективне несвідоме». Хоча людина на свідомому рівні і маніпулює знаками, стверджував він, робить вона це за правилами, які виробляються колективно, стихійно протягом тривалого часу і не фіксуються свідомістю.

Марксистська концепція культури належить К. Марксу та Ф. Енгельсу, а також розвинена у працях В. Леніна. Рух історії вони уявляють як зміну суспільно-економічних формацій, а культура, на їхню думку, прямує за ними, прилаштовуючись та обслуговуючи ті чи інші суспільні та економічні відносини. Марксизм стверджує, що культура – це безперервна людська

діяльність. Концепція ґрунтується на тезі, що визначальним у походженні і розвитку культури є матеріально-перетворювальна суспільна діяльність людей, яка спрямована перш за все на задоволення матеріальних потреб, а також на формування висококультурної людини як суспільного об'єкта діяльності. Культура існує тільки у зв'язку із суспільством, тісно пов'язана із виробництвом матеріальних благ як визначальним видом людської праці. У процесі трудової діяльності люди не тільки змінюють зовнішню природу, але й форму своєї соціальної організації, особисті погляди, думки, почуття. Дуже важливу роль у становленні культури відіграв процес відокремлення розумової праці від фізичної. Без цього неможливим був би розвиток науки і мистецтва. Відповідно до концепції, у класовому суспільстві культура обов'язково має класовий характер, тому до її аналізу потрібен класовий підхід.

Символічна концепція – наймолодший напрям у культурології – стверджує, що людина творить навколо себе світ, але ця творчість стає дедалі символічнішою. Культура втрачає безпосередній зв'язок із предметами, утворюючи знаково-символічну систему. Символічну концепцію створив німецький філософ *Е. Кассілер* (1874 – 1945 рр.) – автор тритомної книги «Філософія символічних форм». Відштовхуючись від ідей Канта, Кассілер розширив поняття символу до поняття людського світу, а саму людину оголосив «символічною твариною», яка упорядковує оточуючий її хаос за допомогою символічних форм. Культура народжена у результаті пристосування людини до природного середовища. У своїх основних символічних формах – мові, мистецтві, релігії, науці – вона надає людям нових сил для будівництва людського «ідеального світу». Представниками цієї концепції стали також Л. Уайт, К.-Л. Стросс.

Культура і цивілізація

Одне з основних місць у теорії культури займає *співвідношення понять культура і цивілізація*. Термін «цивілізація» (з лат. – громадянський, державний) з'явився у французькій мові у XVII ст. і пов'язувався зі зростанням у

суспільстві ролі матеріально-технічної культури. Спочатку це поняття вживалося в однині як протилежна варварству стадія всесвітньо-історичного процесу і як його ідеал. Зокрема, французькі просвітителі називали цивілізацією суспільство, що ґрунтується на розумі та справедливості. Тоді ж склалося уявлення про цивілізацію як культурно-історичну спільність людей, що мають спільну мову, розвинуті форми соціальної організації, а також є політично незалежними.

Термін «цивілізація» має декілька значень, але всі вони зводяться до двох: ототожнення культури і цивілізації та їх протиставлення. До цього часу немає єдиного погляду на співвідношення понять «культура» і «цивілізація». Так, наприклад, філософи епохи Просвітництва вважали, що тільки висока культура може породити цивілізацію, а тому цивілізація – показник культурного розвитку. Але Ж.Ж.Руссо бачив і в цивілізації, і в культурі багато негативного, а тому висунув заклик: «Назад до природи!» і протиставив цивілізовану людину XVIII ст. та «природну людину», яка живе в гармонії зі світом і з собою. Треба зазначити, що надалі ці ідеї знаходять чимало прибічників. Перш за все це було пов'язано з тим, що, починаючи з XIX ст., очевидними стають суперечності між культурою і цивілізацією: культура легко перетворюється на антикультуру, якщо в ній починає переважати матеріальне начало.

На початку XX ст. формується *цивілізаційна школа*, представники якої працюють над проблемами співвідношення культури та цивілізації і розглядають історію як сукупність цивілізацій. Прихильники цього підходу вбачають у духовності важливе джерело розвитку суспільства. Альфред Вебер (1868 – 1958 рр.), німецький економіст, філософ і соціолог, підкреслював, що культура починається там, де наше існування має певну мету, яка втілюється або в ідеях, або у художніх витворах. Культура починається там, де людина може пожертвувати собою заради високої ідеї. Вебер вважав, що найбільш продуктивними носіями культури є митці або мислителі, а основою цивілізації – релігія.

Між цивілізацією і культурою існує певна суперечність. Світ високоорганізованого, сповненого технікою середовища

пригнічує в людині її творче начало. Ідея протилежності культури і цивілізації в кінці XIX – на початку XX ст. знайшла чимало прихильників. Уже з кінця XIX ст. у європейській науці та мистецтві з'являється ідея кризи культури. Великий мислитель-гуманіст А. Швейцер писав: «...Я народився в період духовного занепаду людства», а видатний французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері зазначав: «Я тужу над своїм поколінням, яке повністю позбавлене людської субстанції».

Одним із перших на кризові явища в західноєвропейській культурі звернув увагу Ф. Ніцше. На його думку, боротьба двох начал – аполлонійського (критичного і раціонального) і діонісійського (чуттєвого, ірраціонального) в мистецтві призвела у XIX ст. до занепаду духовного життя, до нігілізму, який є прямим продуктом раціонального мислення. Ніцше вважає науку джерелом помилок. Ідеалом для нього стала звільнена від суспільного впливу і моралі людина. Ідеї Ніцше знайшли своє продовження у працях екзистенціалістів, які стверджували, що техногенне суспільство нищить внутрішню свободу людини.

Погляди Ніцше розвинув німецький філософ і культуролог О. Шпенглер («Загибель Європи», 1914 р.), який зазначав, що цивілізація призводить до смерті культури; у своїх роботах обґрунтував тезу про занепад західноєвропейської цивілізації в результаті перемоги техніки над духовністю.

Глибоку кризу західноєвропейської культури констатував і великий російський філософ М. Бердяєв (1874 – 1948 рр.): «Ми живемо в епоху, аналогічну загибелі античного світу...». П. Сорокін зазначає, що культура не загине, поки живе людина, а криза західної культури – це процес народження нової форми культури. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет бачить порятунок культури у збереженні духовних цінностей елітарної культури і протидії масовій псевдокультурі.

На теорію цивілізацій вплинули роботи англійського історика А. Тойнбі, автора 12-томної праці «Осягнення історії». Він розглядає цивілізацію як особливий соціокультурний феномен, обмежений певними просторово-часовими рамками, основу якого складають релігія і чітко виражені параметри технологічного розвитку. Тойнбі висуває теорію про

альтернативність історичного розвитку, наслідком якого стало виникнення в ході історії двадцяти однієї «локальної цивілізації». Деякі з них загинули (наприклад, мінойська), інші зупинилися у своєму розвитку (ескімоська), решта існують і зараз. Тойнбі стурбований тим, що західна цивілізація уже позначена симптомами надлому і вірить, що вона виявиться здатною до морального удосконалення.

Згадані кризові явища в культурі і житті викликали перехід сучасності до постсучасності. Результатом осмислення змін у суспільстві і культурі став постмодернізм. Постсучасне суспільство втратило інтерес до мети; причиною цього стало розчарування в ідеалах і цінностях. П. Слотердейк («Критика цинічного розуму», 1983 р.) вважає, що нинішній цинізм викликаний розчаруванням в ідеалах Просвітництва.

Цинізм постсучасної людини виявляється у відмові від попередніх моральних норм і цінностей. Якщо в античності в основі ідеології лежав міф, у Середньовіччі – релігія, в епоху сучасності – філософія, а потім – наука, то постсучасність науку вже розвінчала, але натомість нічого не запропонувала. Світогляд постсучасної людини можна визначити як неофаталізм, бо людина вже не сприймає себе як господаря своєї долі. Одна із рис постсучасності – це панування моди, яка перебрала на себе ту роль, яку раніше відігравала релігія, філософія, наука. Навіть наукові теорії, щоб отримати визнання, мають спочатку стати модними. Ще однією рисою стала театралізація, яка охоплює всі сфери життя; навіть політика досить часто перетворюється на шоу.

Вчені так і не дійшли згоди у питанні про кількість цивілізацій, але стосовно типів цивілізацій суперечок значно менше. *Первинним типом цивілізації* називають непрогресивну форму існування людських спільнот і ототожнюють із культурою безписемних народів первісної суспільної формації. До *протоцивілізації* відносять сучасну культурну спільноту країн Тропічної Африки, яка ще не зовсім вийшла із надр первинного типу і не має універсальної релігії. Тут значне поширення отримали світові релігії – християнство та іслам, які взяли на себе функцію компенсування браку культури. Це супроводжується

процесом посилення позицій руху «африканізму», який відстоює самобутність місцевих культур. На базі всіх цих культурних елементів складається нове неповторне цивілізаційне суспільство. *Ранні цивілізації* – це перші за часом виникнення людські цивілізації (давньоєгипетська, шумеро-аккадська, асиро-вавилонська, давньоєврейська, хетська, перська, давньокитайська, антична, середньовічна індуїстська). *Світові цивілізації* – це найбільш стійкий тип культурної спільноти, пов'язаний із поширенням та утвердженням світових релігій (буддійська, християнська, ісламська цивілізації). До *універсальних цивілізацій* відносять східну і західну цивілізації. *Цивілізації Сходу* – це ряд класичних азійських і північноафриканських цивілізацій, які склалися у стародавні часи та в Середньовіччі і впливають на розвиток культур народів до цього часу (давньоєгипетська, індоарійська, індо-буддистська, індуїстська, тибетська ламаїстська, давньокитайська конфуціансько-даоська, японська синтоїстсько-буддистська, арабська ісламська, перська ісламо-зороастрійська тощо). *Західна цивілізація* являє собою тип прогресивно розвинених цивілізацій, який найбільш яскраво представлений греко-латинською античною та європейською християнською цивілізаціями, об'єднаними у поняття Захід. До неї відносять також США, Канаду й Австралію. На думку багатьох дослідників, у зв'язку із загальними тенденціями розвитку людства правильно було б говорити про синтез культури Сходу і Заходу. До *регіональних цивілізацій* можна віднести великі багатонаціональні культурні спільноти народів, які спільно проживають у межах великих географічних регіонів, відокремлених природними кордонами: середина євразійська (Росія), далекосхідна, латиноамериканська, африканська тропічна. Політичні форми організації таких спільнот можуть бути різними: або обмежені рамками однієї держави, або складатися із багатьох.

Техніка і технології існували завжди, адже історія людства розпочинається із часу використання людьми найпростішої техніки – знарядь праці. Крім того, людська історія визначалась і визначається процесом розвитку техніки і технологій. Але техніка і технології свого універсального характеру набули

тільки у процесі промислової революції. До Нового часу в повсякденному житті цивілізації використовувалися в основному тільки такі технічні засоби, як колесо, важіль, блок, гвинт. Технічний прогрес метою не був, а тому не визначав могутність тієї чи іншої цивілізації. З XVIII ст. положення змінюється: техніка докорінно змінює життя людства.

У перекладі з грецької слово «техніка» означає «вміння», «мистецтво»; отже, під технікою розуміли вміння і мистецтво перетворювати світ. Сьогодні словом «техніка» позначають сукупність засобів, що створюються для здійснення виробничої і невиробничої діяльності. Вона призначена для того, щоб замінити виробничі функції людини, полегшити саму трудову діяльність. Нарешті, вона створена для того, щоб підвищити продуктивність праці. Розвиток техніки є складовою частиною постійного пошуку оптимальної взаємодії людини і природи. Вона є частиною природи, спеціально перетвореною людиною; у цьому значенні техніка штучна і належить не природі, а людині. Однак її використання людиною передбачає вплив на природу та її перетворення.

На жаль, у сучасному світі техніка не тільки допомагає людині, але й часто загрожує людському існуванню. Сучасна техніка являє собою техносферу – самостійний світ між світом людини і світом природи. Маючи великі можливості, вона інколи виходить за межі мети винаходу, використовує себе з іншою метою, вислизає з-під влади людини. Через техніку людина намагається володарювати над природою та іншими людьми, інколи сплачуючи за це дуже високу ціну (використання зброї масового знищення, техногенні катастрофи тощо).

Техніка залежить від рівня розвитку суспільства, і в цьому значенні вона є соціальним феноменом. Культурологи виявили, що в умовах сучасної технічної цивілізації еволюція самої техніки, і особливо впровадження нових технологій (ноу-хау), є залежними від зовнішніх факторів – соціокультурних, політичних, від традицій та інтересів. Так, наприклад, протягом десятиліть, керуючись принципами «холодної війни», усі великі держави світу розвивали у своїй економіці переважно військово-промисловий комплекс, виділяючи для цього величезні бюджетні

кошти. Саме тому можна стверджувати, що сутнісні характеристики техніки (раціональність, ефективність, утилітарність тощо) досить часто стають відображенням ціннісних настанов суспільства.

Отже, техніка являє собою середовище, створене людиною для панування і над природою, і над суспільною сферою буття. У зв'язку з цим досить актуальною є проблема впливу техніки на соціум. Енергомісткість і потужність дії сучасної техніки такі, що вимагають виключити непередбаченість; необхідна чітка організованість, стандартизація, проектування. Руйнівна потужність техніки вимагає постійного контролю. Крім того, на жаль, із поняттям «технічний прогрес» важко пов'язати моральні критерії. Технократизм відсуває на другий план духово-моральну складову людського життя, орієнтуючись тільки на оптимізацію виробництва. Таким чином, за моральне може видаватися те, що на цей час є доцільним. А тому використання техніки ставить цілу низку моральних проблем – відповідальність учених за свої відкриття, необхідність урахування всіх наслідків упровадження тих чи інших технічних новинок, пріоритет цінностей культури, принципів гуманізму над економічною ефективністю тощо.

Другою проблемою можна вважати можливість заміни людини «розумною машиною» (ця проблема пов'язана із проектами створення штучного інтелекту). Уже кінець XIX ст. ознаменувався посиленням антитехногенних настроїв. Про негативні наслідки тотальної технізації попереджали філософи-екзистенціалісти. Антропологічна традиція цього напрямку розглядає техніку як «вкидання» людиною свого змісту в світ. М. Гайдеггер зазначав, що техносфера – це середовище, у якому людина вже не може зустрітися зі своєю справжньою суттю. У XX ст. постає питання, чи є техніка продовженням самої людини, чи це якість інше буття, що підкорює собі людський дух. М. Бердяєв застерігав від небезпеки підміни життєвих цілей технічними засобами для життя. Він зазначав, що культура без техніки неможлива, але остаточна перемога техніки приведе культуру до загибелі. Сучасні дослідники вважають, що відносини між людиною і технікою треба розглядати в їх

цілісності, бо одна без одної вони не існують. А ще між цими світами необхідно зберігати баланс.

Сучасна техніка значно помножила сили і можливості людини. І вона ж поставила перед нею багато нових проблем, породила гострі суперечності, стала однією із причин кризи цивілізації, яку передбачали багато мислителів. «Криза нашого часу, – писав М. Бердяєв у 1931 році, – значною мірою породжена технікою, з якою людина не може впоратися» [2, с.218]. Як своєрідну реакцію на кризу культури можна розцінювати протест проти багатьох досягнень науково-технічного прогресу: атомної енергетики, хімічної промисловості тощо. Протест цей виражається інколи доволі оригінально. Наприклад, американські фермери, які належать до секти менонітів, відмовилися від сільськогосподарських машин й обробляють землю за допомогою коней.

На думку багатьох дослідників, головна проблема взаємодії сучасної людини з технікою полягає в тому, що вона не має необхідних якостей для того, щоб використовувати технічні досягнення на благо людства. Тому розв'язання суперечності «техніка-людина» вони вбачають у формуванні нового типу людини, яка володіє такими людськими якостями, що забезпечать розумне розв'язання глобальних проблем людства на основі інтеграції зусиль усіх країн. Однією із важливих складових процесу формування нового типу людей є *технічна культура*, яка забезпечує не тільки нормалізацію залучення людини до складного світу сучасної культури, але і сприяє розвитку її творчого потенціалу.

Українська наукова думка створила оригінальні концепції культурно-історичного процесу на українських землях. У сучасному науковому розумінні виникнення власної концепції культурно-історичного розвитку українського народу слід віднести до діяльності Кирило-Мефодіївського братства і, передусім, до історичних та літературних праць Миколи Костомарова (1817 – 1885 рр.), Пантелеймона Куліша (1819 – 1897 рр.) та творчості Тараса Шевченка (1814 – 1861 рр.). Соціально-політична концепція Кирило-Мефодіївського братства включала низку положень, серед яких основне полягало у

визнанні рівних прав усіх народів на національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови та національної культури. Загалом діяльність братства сприяла формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та освіти.

Схожі ідеї були висунуті у Східній Галичині членами «Руської трійці» – Маркіяном Шашкевичем (1811 – 1843 рр.), Яковом Головацьким (1814 – 1888 рр.) та Іваном Вагилевичем (1811 – 1866 рр.).

У ХІХ ст. Україна дала світові цілу плеяду велетнів національної культури (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, М. Драгоманов та ін.). Проте в розробку теоретично-наукових проблем культурно-історичного процесу найвагомий внесок зробив Михайло Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – історик, філософ, фольклорист, літературознавець, громадсько-політичний діяч. Драгоманов був прихильником федеративного устрою, виступав проти унітарних багатонаціональних держав. Людство, на його думку, має організовуватися за націями, а не за державами. Водночас він віддавав перевагу загальнолюдським цінностям. Найсильніший вплив концепція культурно-історичного процесу М. Драгоманова справила на І. Франка та М. Павлика. Проте погляди великого Каменяра були ще більш європейськоорієнтовані. У І. Франка українська культура стає цілком самостійним явищем.

Подальший розвиток української культурологічної думки пов'язаний із постаттю Михайла Грушевського (1866 – 1934 рр.). У рамках культурно-історичної концепції Грушевський активно розробляв «українську ідею». У його численних наукових працях історія української культури розпочинається вже із часів Трипільської культури.

У 20-ті роки ХХ ст. культурологічні проблеми України розроблялися переважно в межах літературно-мистецьких угруповань. І серед них найзначнішою була Вільна Академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ, 1925 – 1928 рр.). Микола Хвильовий (1893 – 1933 рр.), наприклад, виступав за подальшу європеїзацію української культури, її орієнтацію на традиційні джерела світової культури, а також за розрив із російською

літературно-культурною традицією. Ця позиція знайшла своє найкраще відображення в його знаменитому гаслі «Геть від Москви!» Відомо, що на культурологічні погляди Хвильового певний вплив справила концепція О. Шпенглера та літературно-критичні праці Миколи Зерова (1890 – 1937 рр.) – одного з найбільш обдарованих діячів «розстріляного відродження».

Концептуально подібну позицію щодо проблем подальшого розвитку української культури на Західній Україні займав Дмитро Донцов (1883 – 1973 рр.), який у своїх наукових працях визначав необхідність духовно-культурної орієнтації на Європу і негативно ставився до впливу російської літератури та культурної традиції взагалі на історичну долю України. Подібно до Хвильового, автор широковідомої серед українознавців книги «Націоналізм» вважав, що культурне відродження української нації можливе лише завдяки створенню самостійної української держави.

Серед вітчизняних культурологів можна назвати ще цілу низку відомих дослідників культурно-історичного процесу, вплив яких на філософію культури мав справді світове значення.

Література [1 - 18].

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Первісний етап людської культури

Термін «первісний» вживається в науці для позначення початкового етапу людської історії; зі звернення до культури первісного ладу розпочинається входження до культурного простору людства.

Первісна культура відіграла значну роль у подальшому розвитку людства. Чимало явищ сучасного життя виникло у первісному суспільстві. Саме з цього культурно-історичного періоду починається історія людської цивілізації, формується людина, виникає суспільство, зароджуються такі форми людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво. У первісну епоху

з'являються перші світоглядні, релігійні уявлення людини. Ці процеси заклали фундамент історії людства, а також її культури як особливої сфери людського суспільства.

Первісна епоха – найтриваліший період в історії людства – від виникнення людини і до появи державності. Часові межі первісного суспільства визначити досить складно. Нові матеріали археологічних експедицій постійно вносять корективи до хронології первісного ладу. За найновішими даними, первісне суспільство виникло на Землі більше двох мільйонів років тому й існувало в окремих районах до IV – III тисячоліття до н. е. У 1994 р. при розкопках в Азії та Африці були знайдені рештки австралопітека; вчені дійшли висновку, що він жив 3-4 млн років тому. Нещодавні розкопки на Закарпатті доводять, що перші люди на території сучасної України з'явилися близько одного мільйона років тому.

Сучасна наука пропонує декілька періодизацій культурного розвитку людства: історичну, археологічну, антропологічну. Археологічна періодизація, яка бере за основу відмінності в матеріалі і виготовленні знарядь праці, ділить історію світової культури на три віки: *кам'яний, бронзовий і залізний*.

Первісну історію людства, кам'яний вік (3 - 4 млн років тому – IV - III тисячоліття до н. е.), традиційно поділяють таким чином:

палеоліт – 3 - 4 млн років тому – XII тисячоліття до н. е.;

мезоліт – XII – VIII тисячоліття до н. е.;

неоліт – VIII – IV тисячоліття до н. е.

Зважаючи на те, що тривалість цього періоду у різних народів була неоднаковою, сучасна наука розрізняє *власне первісну культуру*, яка існувала до виникнення перших цивілізацій на Землі (кінець IV – початок III тисячоліття до н. е.), і *традиційну первісну культуру* (деякі племена перебувають у стані первісності й зараз; близько 50 тис. представників цих племен проживають в Австралії, Африці, у джунглях Амазонки; їх основними заняттями і сьогодні залишаються збирання і мисливство).

Незважаючи на те, що протягом тривалого часу первісні люди сприймалися представниками цивілізованого світу як

«печерні дикуни», культура первісних суспільств і зараз залишається важливою складовою будь-якої культури. Саме в первісних суспільствах зародились основні культурні досягнення: релігія, мова, мистецтво, початки знань, зародки ремесел, сільське господарство та скотарство. Виділившись із природи за допомогою трудової діяльності, людина стає суспільною істотою, а це, у свою чергу, спонукає до виникнення культури, а згодом і визначає увесь її зміст. Приблизно 40 тисяч років тому в результаті виникнення виду «людина розумна» (*Homo sapiens*), а також основних людських рас, закінчилася біологічна еволюція людини (цей процес отримав назву біогенез). У цей період відбувається формування мислення (інтелекту) людини, її мови, розселення людства по всіх континентах, перехід людей від привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво) до відтворюючого (землеробство і скотарство), а також формування суспільних форм життя у вигляді родової, а надалі родоплемінної організації (соціогенез).

Загальною і найважливішою рисою усіх первісних культур є їх *синкретизм* – нерозчленованість різних видів людської діяльності. У первісній культурі неможливо відокремити художні образи від релігійних уявлень. Елементи художньої культури – пісні, танці, живопис були присутніми в тих магічних діях, які відображували релігійні уявлення людей і мали забезпечити успіх в усіх справах. Наприклад, орнамент на мисливській зброї, за переконаннями первісної людини, мав не менше значення для успішного полювання, ніж гострий спис. Ритуали забезпечували добрий врожай не менше, ніж сам трудовий процес. Отже, художня творчість була нерозривно пов'язана з усіма іншими формами життя первісної людини.

На ранніх стадіях первісного суспільства основним інформаційним каналом культури стала трудова діяльність. Дії первісної людини, які були найважливішим засобом навчання і спілкування, передавались із покоління в покоління і перетворювались на *ритуал*. Усе життя первісної людини полягало у виконанні великої кількості ритуалів та обрядів. Ритуальні дії регламентували поведінку кожного індивіда; знання ритуальної символіки визначало рівень оволодіння культурою, а

отже – соціальну значущість індивіда. Одночасно ритуали виключали його творчу самостійність, індивідуальну самосвідомість, яка повністю зливалася з колективною. У ритуалі брали участь усі члени колективу. Він був засобом оновлення світу, мав на меті забезпечити його безперервне існування, гарантував виживання колективу в екстремальних умовах. В архаїчному ритуалі тісно перепліталися молитви, пісні, танці тощо. У ритуалі зародились знакові системи, із яких пізніше викристалізуються різні види мистецтва, наука тощо.

Особливе значення для первісної людини мали *табу* (заборони), що являли собою важливий механізм для контролю і регулювання соціальних відносин. Табу визначали порядок розподілу їжі, недоторканість житла, права та обов'язки окремих членів людської спільноти, заборону кровних статевого зв'язків (екзогамію). Заборона інцесту (кровозмішування) означала появу суспільної регуляції шлюбу, у результаті чого з'явився рід як об'єднання декількох поколінь родичів і сім'я (батьки і діти). На етапі формування людської свідомості заборони виступали єдиним регулятором людських взаємин та взаємин людини з природою. Вони сприймалися як умова збереження життя, а їх порушення – як загроза існуванню. Табу вимагали від людини подолання власного егоїзму заради спільної мети, тобто виконували функцію соціалізації. Слід зазначити, щор у сучасному суспільстві табу відіграють у край важливу роль, адже на них спирається мораль, право, всі стосунки між людьми у межах великих і малих соціумів.

З ритуалу зародився і *міф*, який відіграв велику роль у житті стародавньої людини, визначав орієнтацію людини у природі і суспільстві; у ньому закріпились уявлення людини про оточуючий світ. Його виникнення стало можливим завдяки розвитку мови і з появою нового інформаційного каналу – усного спілкування, за допомогою якого починає розвиватися мислення та індивідуальна самосвідомість. На цьому етапі духовною основою первісної культури стає *міфологія* – система життєвих уявлень народу. Спочатку міфи – це короткі розповіді про діяння предків і походження речей. У численних міфах реальність і вимисел переплітаються, але вони пояснюють світ, який нарешті

стає для людини зрозумілим. Міфи пояснюють причини й обставини виникнення різних природних явищ, зірок і планет, форм господарської діяльності тощо. Крім того, міфи зберігають відомості про сільськогосподарську діяльність людей і передають їх наступним поколінням. Ці знання згодом стануть основою розвитку філософської думки і науки. Вчені розділяють міфи на космогонічні (про походження Всесвіту), антропологічні (про створення людини), есхатологічні (про кінець світу), етіологічні (про походження різних речей і явищ). Міфи пояснюють ритуал, але можуть існувати і без нього. Вони стають основними текстами первісної культури; міфологічна символіка закладається в обряди, співи, танці, малюнок, декор, тобто міфологія закладає основи мистецтва. Міфи також стали основою зародження релігійного світогляду.

Джерелом знань первісної людини була її трудова діяльність. Мова сприяла узагальненню і поширенню цих знань. Зрозуміло, що першими знаннями людини були знання про навколишній світ. Повноцінна участь у колективній праці потребувала залучення до знань; це дозволило б первісній людині захиститися від сильного і багато в чому незрозумілого світу природи. Початковими знаннями давніх людей можна вважати орієнтацію у часі та просторі, а також лічбу. Засобами рахунку ставали частини тіла (пальці, лікоть), а також камінці, черепашки, палиці та інші предмети. З часом вони замінювалися зарубками на палицях чи кістках, вузликами на мотузках тощо. Необхідні для життя практичні навички передбачали вміння орієнтуватися на місцевості за допомогою природних ознак, зоряного неба, а також вміння будь-де знаходити воду та їжу. З утворенням племен та племінних об'єднань виникла потреба у більш досконалих засобах закріплення інформації. В епоху неоліту з'являється піктографічне письмо, де повідомлення передавалися за допомогою малюнків, в'язків (ниток із нанизаними на них кольоровими черепашками) і кіпу («вузликового письма»), у якому інформацію передавали форма, колір, розташування вузлів. На корі, дереві та шкірі створюються перші географічні карти. На цей період припадає і зародження правових знань, які ще важко відокремити від релігії. Для лікування стають у нагоді

знання хімічних властивостей речовин, передусім рослинного походження. Людина опановує найпростіші способи лікування переломів, вивихів, ран, зміїних укусів, наривів тощо. Духовній культурі первісної общини було властиве тісне переплетення раціональних та релігійних уявлень, а тому, лікуючи рану, людина вдавалась і до трав, і до магії.

Знання та вміння захищати себе від небезпеки додавали людям упевненості, а отже допомагали культурному зростанню. Та розуміння людиною своєї здатності змінювати навколишнє середовище не позбавило її страху перед природою. Як потреба пояснити довкілля, поряд із раціональним світоглядом у родовій общині з'являються зародки релігії; ця потреба пояснюється вищим рівнем інтелекту.

Релігійні погляди людства почали виникати уже на відносно зрілому етапі його розвитку, коли у людей з'явилася здатність до абстрактного мислення. Творчі здібності людини втілилися у таких ранніх формах релігійних вірувань, як тотемізм, фетишизм, анімізм і магія. У первісну добу вони ще не склали єдиної системи. *Тотемізм – віра в кровну спорідненість людини з тваринами чи рослинами* – відповідав віковичному бажанню людини мати серед грізних сил природи покровителів і захисників. Найчастіше тотем був твариною; його вважали предком, батьком, старшим братом, йому приписували надприродні можливості, поклонялися. Рід носив ім'я свого тотема, вірив у спільність їхніх предків. Глибока повага до тотема, його вшанування були спрямовані на збереження людського життя. В одних народів було суворо заборонено полювання на своїх тотемів, споживання їх м'яса, в інших – існував особливий ритуал поїдання тотема. Із виникненням релігії ці уявлення стали причиною сакралізації деяких тварин, утримання їх при храмах, поклоніння їм.

Фетишизм – це віра в надприродні властивості неживого предмета, вибір людиною серед предметів та явищ природи особистого захисника. Як правило, ним ставали об'єкти неживої природи (камінці, плоди, коріння, насіння) та різноманітні частини тварин (кігті, пір'я, висушені органи тощо). Ще й зараз

подекуди зберігається віра у надприродні властивості амулетів і талісманів.

Анімізм є вірою в існування душ і духів. У первісній людській уяві існувала думка про те, що душі померлих приходять до живих уві сні, а також можуть допомагати їм у земних справах. Вірили в потойбічний світ, у те, що душі покійників переселяються в новонароджених. Розташування країни духів (потойбічний світ, куди відлітає душа) могло бути різним – під землею, на землі, на Місяці, на зірках. Серед первісних вірувань анімізму належить особлива роль, оскільки він став підґрунтям для появи всіх інших уявлень про світ.

Практичними потребами була породжена *магія – віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, тварин, рослин, явища природи.* Первісна людина вважала, що за допомогою особливих слів, дій можна прогнати хворобу, приворожити, вполювати здобич, викликати дощ. Щоб нашкодити ворогу, давні племена виготовляли статуетку противника і проколювали її; щоб викликати дощ – лили воду через сито тощо. Племена Тропічної Африки, Австралії і досі вірять, що володіння нігтями або волоссям людини дає владу над нею, а тому зрізані нігті і волосся ретельно ховають. У сучасному світі існує значний інтерес до прадавньої міфології, магії та шаманізму. Це пов'язано із пошуками альтернативних світоглядних орієнтацій.

З розвитком спілкування між людьми пов'язане і виникнення *мистецтва*, адже спілкування може здійснюватись і за допомогою мови, і за допомогою малюнка, співу тощо. Зародки мистецтва вчені відносять до епохи середнього і пізнього палеоліту. Найдавніші форми образотворчого мистецтва, наскельні малюнки, скульптура, рельєфи дають безцінну інформацію про мислення і світогляд первісної людини. Зважаючи на те, що мистецтво існувало у дописемну еру, його можна назвати малюнковою формою спілкування. Найдавніші, досить примітивні наскельні малюнки, зроблені на території сучасної Індії дві-три сотні тисяч років тому. Основні ж шедеври давнього живопису належать до часу 15 – 20 тис. років тому. Першими спробами спілкування із навколишнім світом стали

трафаретні зображення людської руки. Надалі ж з'являється живопис, що відтворює образи за допомогою кольорів (первісні люди вміли виготовляти близько двадцяти кольорів фарб природного походження). На відміну від ранньопалеолітичних зображень (зображень людських рук, голів тварин тощо), пізніші зображення — це малюнки тварин (коней, диких биків, носорога, бізона, лева, ведмедя, мамонта) або цілих епізодів із життя людини. Поважаючи звіра і водночас лякаючись його, людина увічнювала його в малюнках. У багатьох випадках малюнки вкриті подряпинами від стріл чи списів; це підтверджує думку про наскельний живопис як складову частину мисливських ритуалів стародавніх людей. Та і саме розташування печер із розписами, як правило, свідчить про те, що вони виконували функцію капищ. Малюнки тут розміщено у важкодоступних місцях, де бракує свіжого повітря, куди не просто дістатися через вузькі, довгі і заплутані ходи, складні підйоми.

Рослини на стінах таких печер не зображуються зовсім, а людські фігури зустрічаються дуже рідко і в основному виглядають досить схематично.

Існує дві форми такого мистецтва, що отримало назву наскельного: петрогліфічне (різьблення) і піктографічне (малювання). У понад 120 країнах світу знайдено кілька мільйонів таких малюнків. Це розписи в багатьох віднайдених печерах або в горах. Тільки на території Європи (переважно у Франції та Іспанії) знайдено більше 200 розмальованих печер — Альтаміра, Ласко, Монтеспан тощо. Перші печерні фрески кам'яної Європи відкрито в 1879 р. на півночі Іспанії. У найбільшій із печер, Альтамірській, вік якої щонайменше 15 000 років і яка являє собою низку підземних залів довжиною до 280 м, знайдено близько 150 зображень, написаних чорною, червоною і жовтою фарбами. Однією з найдивовижніших книг життя людства є наскельне мистецтво пустелі Сахара. Ці різьблені зображення (близько 15 000 малюнків) з'явилися приблизно у VIII – III тисячолітті до н. е. і свідчать про те, що Сахара та Лівійська пустеля колись були квітучими оазами. Багато наскельних малюнків знайдено в печерах і горах Австралії. Уже в період мезоліту зображення стають

абстрактними, що свідчить про новий етап розвитку людського мислення. Відбувається перехід від зображення до знака, який передував писемності.

Первісне мистецтво навряд чи мало естетичне призначення. Численні зображення звірів швидше за все мали обрядовий характер, були об'єктами магічних дійств, які мали на меті досягнення успіху в полюванні. Австралійські аборигени і зараз вірять: якщо чоловіки намалюють зображення тварин або рослин на стінах священної печери, то ці тварини або рослини будуть добре розмножуватись. Засобом впливу на реальних тварин були також заклинання і танці навколо зображення. Митці тих часів використовували художні прийоми, яких не знали їх нащадки ближчих до нас часів (наприклад, закон перспективи). Малюнки Стародавнього Єгипту, Вавилону, Стародавньої Греції були плоскими, а в Європі про закони перспективи не знали до XIV – XV ст.

В Україні цікавими зразками первісного мистецтва є зображення у гротах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Настінний живопис (близько 60 груп малюнків) представлений і в Баламутівській печері на правому березі Дністра (Чернівецька область).

До палеоліту відноситься і поява перших зразків *скульптури* – невеликих жіночих статуєток із бивня мамонта або каменю, які дістали назву «палеолітичні Венери» (більше 150 таких фігурок знайдено у різних країнах світу). Обличчя їх переважно ледь окреслені, а окремі частини тіла різко перебільшені. Вони не передають жіночої краси, а тільки силу родоначальниці і берегині домашнього вогнища, уособлюючи ідею родючості, продовження роду.

З первісних часів збереглися і дива архітектури, що могли бути святилищами первісних людей. Перші *архітектурні споруди*, що датуються III тис. до н. е., виникли на території Сирії, Палестини, Південної Америки, Іспанії, Скандинавії, Франції, Англії, Ірану, Індії та отримали назву «*мегаліти*» (з гр. – величезні камені) і, можливо, мали культове значення. Вік більшості з них – 4 - 6 тис. років. Вчені поділяють їх на декілька видів. *Менгіри* – вертикально вкопані в землю (заввишки 4 – 5 м і

більше) вертикальні стовпи, іноді з рельєфами, встановлювалися для вшанування пам'яті видатних членів роду або племені. У Бретані (на півночі Франції) знаходиться найбільша група менгірів (2 813 вертикальних стовпів), що розтягнулися на 3 900 м. Поховальні споруди – *дольмени* – являли собою чотирикутні, перекриті плитами, споруди із каменю. *Кромлехи* – поставлені по колу камені – виконували роль родоплемінних святилищ. Найвідомішою спорудою такого типу є *Стоунхендж* (2 000 р. до н. е.), що знаходиться за 120 км від Лондона і складається із 200 блоків до 6 м заввишки і вагою до 50 т. Дехто з учених висловлює думку, що споруда виконувала функцію обсерваторії. Між тим організована влітку 2000 р. експедиція з аматорів, які намагалися транспортувати до Стоунхеджу кам'яну брилу значно меншої ваги за допомогою знарядь, що могли б використовуватися первісними будівельниками, закінчилася безрезультатно. Не вдалося ані сплавити брилу на плоту, ані застосувати систему важелів і волоків. Давня пам'ятка не поспішає розкривати нам свої таємниці.

Варто зазначити, що протягом первісної епохи були закладені фундаментальні основи всієї сучасної людської культури. У цей період була вдосконалена матеріальна культура людини, розвинулися різні види її діяльності (від мисливства і збиральництва до землеробства і скотарства), відбулася еволюція мистецтва (від перших примітивних зображень до складних абстрактних образів), ускладнилася структура людської спільноти, поглибилися уявлення про навколишній світ, з'явилися й удосконалювалися мова та наукові знання. Елементи первісної художньої культури буквально пронизують усю товщу культурних епох, у тому числі і сучасну. У народній творчості, наприклад, зберігається декоративний орнамент у вигляді рослинних і геометричних мотивів, у первісне суспільство сягають такі елементи сучасної культури, як грим, татуювання, маски, ритуалізовані масові дійства (наприклад, паради) тощо. Культура первісного періоду розвитку людини є важливою частиною скарбниці світової культури.

Література [6, 7, 14, 19-28].

Культура Стародавнього Сходу

В епоху бронзи виникають *перші рабовласницькі держави*. Інакше кажучи, у цей час зароджується людська цивілізація, характерними рисами якої стали:

- міста;
- монументальна архітектура;
- писемність;
- державний устрій;
- високі наукові знання;
- розвиток економіки і торгівлі.

Стародавні культури цього періоду піднялися до небувалих висот, а тому і досі дивують нас своєю красою і величчю. І хоча у процесі історичного розвитку більшість із стародавніх держав загинула, культура продовжувала існувати. Мабуть, серед давніх цивілізацій були і такі, які народжувались і гинули, так нічого і не передавши майбутнім поколінням. І тільки старе каміння, руїни та вцілілі загадкові письмена свідчать про те, що тут колись творилася культура.

Поява перших цивілізацій, які виникли на зламі IV – III тисячоліть до н. е. в межах азійсько-африканського ареалу, виявила нерівномірність розвитку первісного суспільства. Причини цього явища ще й досі викликають суперечки серед дослідників, які не виключають навіть втручання позаземних цивілізацій у процес розвитку первісного людства. Така різноманітність думок викликана перш за все тим, що процес вивчення первісних культур розпочався порівняно недавно.

Культура Стародавнього Сходу – один із найважливіших етапів історії людства. Саме тут, за твердженням учених, виникли перші класові суспільства зі своєю ідеологією, політикою, державністю і культурою, яка справила значний вплив на культуру Стародавньої Греції та Риму, а отже і на всю європейську культуру.

Історія Стародавнього Сходу бере початок від найдавніших цивілізацій Месопотамії (4 тис. р. до н. е.), Єгипту (3,5 тис. р. до н. е.), Індії (2,5 тис. р. до н. е.), Китаю (2 тис. р. до н. е.). Саме тут,

де природа щедро винагороджувала людські зусилля, у долинах річок, відбувся перехід від первісності до перших цивілізацій. Тут виникли дивні оази, були створені вражаючі своєю красою храми, палаци, гробниці, піраміди. На цих територіях розпочинається будівництво іригаційних споруд, обробіток металів, мореплавство, з'являються перші карти зоряного неба, закладаються основи математики, медицини, геометрії, астрономії.

У соціально-політичному плані загальними рисами для більшості із цих цивілізацій (Шумер, Єгипет, Фінікія, Вавилон, Палестина) стали: деспотичний характер правління із жорсткою централізацією влади, персоніфікація влади у фігурі царя чи фараона, сакралізація (абсолютне підпорядкування усіх форм суспільного життя релігійним нормам), повне домінування влади над людиною. Державний апарат контролював усі сторони життя підданих, проводив активну завойовницьку політику, забезпечував функціонування життєво важливих іригаційних систем, здійснював престижне будівництво.

Культура народів Месопотамії. Месопотамія (з гр. – Міжріччя), яка була відкрита археологами у ХІХ ст., являла собою територію між двома річками, Тигром і Євфратом (сучасна територія південного Іраку). Тут у ІV тис. до н. е. на зміну первісній культурі прийшла писемна культура міського типу. Міста Стародавньої Месопотамії були землеробськими поселеннями, прив'язаними до водних артерій (річок і каналів), якими, як правило, здійснювався зв'язок між містами. У містах, які одночасно були державами із необмеженою владою царя і кодексами юридичних законів, розташовувалися палаци і храми, житла землеробів і ремісників. Стародавня культура зосереджувалася у великих царських і храмових господарствах. Тут планували будівництво споруд та іригаційних каналів, велися необхідні розрахунки. На жаль, у період Середньовіччя монгольська навала перетворила цей край на пустелю.

На території Месопотамії в результаті безперервних війн у стародавні часи змінилося декілька культур. Проте зі зміною політичної карти цієї території культура повному знищенню не

піддавалася; процес культурного творення продовжувався, що дає змогу говорити про загальне поняття – культура Месопотамії.

Територія Месопотамії історично об'єднує культури декількох держав: *Шумер* (IV тис. до н. е.), *Аккад* (XXI ст. до н. е.), *Вавилону* (XIX ст. до н. е.), *Ассирії* (XIII ст. до н. е.), *Нововавилонського царства* (VII ст. до н. е.).

Початок культурному процесу, як бачимо, поклали шумери – перший відомий на землі народ, що його іноді називають «народом, який розпочав історію». На початку XIX ст. про Міжріччя європейці знали тільки з арабських казок «Тисяча і одна ніч». Після перших кроків у вивчення цієї цивілізації стало зрозуміло, що усі досягнення греків, хетів, фінікійців, єгиптян, вавілонян своїм корінням ідуть у глибину віків – до шумерів.

Звідки прийшли шумери на цю територію – невідомо. Якщо на території Єгипту перших дослідників зустріли піраміди і храми, то у Месопотамії вони не побачили нічого, крім пагорбів та глиняних черепків. Цю цивілізацію треба було розкопувати: каменю для будівництва тут не було, а цегляні споруди – недовговічні. Як виявили розкопки, Шумер була країною великого достатку, із прекрасно налагодженим господарством. Геродот писав, що збирали тут у двісті разів більше, ніж сіяли, притому збирали два врожаї на рік. Завдяки розумному зрошенню країна була квітучою і багатолюдною (у м. Ур проживало близько 200 тис. мешканців). Розвивалася торгівля із Сирією, Єгиптом, Індією. Процвітали ремесла, особливо ювелірне (діадема цариці Шубад вражає навіть сучасних ювелірів). Шумери виготовляли прекрасний посуд, литво із міді і бронзи, будували прекрасні палаци і храми. Вони винайшли колесо, плуг, сівалку, гончарний круг, вітрильний човен, бойову колісницю, кольорове скло, бронзу, тут з'явився перший годинник із поділом на 12 годин, 60 хвилин і 60 секунд; країна мала професійну армію, двопалатний парламент, правові кодекси.

Світогляд шумерів ґрунтувався на міфології, яка була пройнята відчуттями жаху та безнадії перед нездоланими силами злого фатуму (можливо, це було пов'язано із суворими кліматичними умовами, відсутністю природних копалин, лісу,

каменю). Вони вірили у те, що людина створена богами із глини, замішаної на крові богів, тому її призначення – працювати для богів і їсти ту їжу, яку не їдять боги. Бог створив людину для власного задоволення, а тому саме він розпоряджався її долею. Боги в уявленні шумерів – жорстокі і заздрісні до людей. Немає у цій релігії і мрії про безтурботне життя у потойбічному світі, яка так була притаманна, наприклад, єгиптянам. В описах потойбічного царства панують морок і безвихідь. Усі думки, відповідно, мали б бути сконцентровані на земному житті. Можливо, тому саме шумери першими сформулювали фразу «Пам'ятай про смерть», тобто поспішай насолоджуватись життям, бо після смерті радощів не буде.

Боги – уособлення сил природи і небесних світил – людиноподібні, іноді наполовину люди і наполовину звірі чи птахи (якщо вони не головні). Їх було дуже багато, але серед них виділяли пантеон «головних». Кожне місто шанувало своїх богів. Так, божеством Ніппура став Енліль, Вавилону – Мардук. Богів задобрювали численними жертвами та ритуалами, на їх честь будували прекрасні храми.

Знання про шумерів вчені отримали, розшифрувавши їх *письмо*, що дістало назву *клинопис*. Можливість розшифрувати складне шумерське письмо дала знахідка текстів (староперською, вавилонською та еламською мовами) на Бехістунській скелі. Клинопис являв собою понад 400 знаків, що виникли із малюнка і були сумішшю буквеного, складового та малюнкowego письма. Виник він б тис. р. тому, а тому вважається найдавнішою писемністю світу. Шумерський клинопис був запозичений вавилонянами, а потім поширився по усій Передній Азії: в Ассирії, у хетських країнах, в Урарту, Фінікії, Стародавній Персії. Тут він пристосувався до особливостей тутешньої мови. У середині II тисячоліття до н. е. у торгових містах Північної Фінікії, а потім у Персії (I тисячоліття до н. е.) клинопис набув фонетичної форми.

Месопотамія мала величезну кількість *книг* у вигляді глиняних табличок (внаслідок розкопок знайдено декілька мільйонів таких табличок). Її література нараховувала велику кількість жанрів (епічна поема, байка, прислів'я, приказки тощо).

Найвизначнішим твором літератури Месопотамії вважається «*Поема про Гільгамеша*», яка стала найдавнішою епічною поемою у світі і являє собою 3 тис. рядків (таблички вагою декілька десятків кілограмів), у яких оспівується героїзм людини у боротьбі з несправедливістю, прославляється труд на користь батьківщині.

Найціннішими знахідками археологів, звичайно, були *бібліотеки* (найдавніша з них датована 3100 р. до н. е.). Всесвітньовідомою стала *бібліотека Ашшурбаніпала* (більше 30 тис. табличок) – перша у світі систематично підібрана бібліотека, де були зібрані історичні тексти, зведення законів, медичні довідники, описи подорожей, міфи, молитви, гімни, словники. Вона була зібрана у палаці царя Ашшурбаніпала за його наказом. Цар особисто слідкував за її комплектуванням. «Я пізнав заховані таємниці мистецтва письма... Я був присутній на зібраннях царських переписувачів», – сповіщав він в одному із написів. За кількістю книг ця бібліотека переважає всі інші колекції Британського музею.

Відкриття і винаходи народів Месопотамії, зрозуміло, неможливі були б без *наукових знань*. *Астрономи* встановили тривалість року із точністю до секунди (365 днів, 6 год, 15 хв, 41 с), уклали перші астрономічні календарі (2500 р. до н. е.), створили місячний календар, у якому період обертання Місяця навколо Землі було вираховано із точністю до чотирьох секунд тощо. Уже в VII ст. до н. е. вчені передбачали затемнення Сонця і Місяця, відрізняли зорі від планет. Як відомо, назви багатьох зірок і сузір'їв, у тому числі усі назви сузір'їв Зодіаку, запозичені нами у вавилонян. Тут надзвичайно популярною була астрологія, бо вавилоняни вірили, що рух планет впливає на долю людини (вислів «народитися під щасливою зіркою» теж належить їм). Вавилонські жерці знали фази Венери, їм були відомі чотири супутники Юпітера (хоч помітити неозброєним оком їх не можна; у 1610 р. для європейців їх відкрив Г.Галілей).

Шумери винайшли *арифметику*. Вони знали дроби, вміли вираховувати квадратний та кубічний корені. За 2 тис. р. до н. е. у Вавилоні була доведена теорема Піфагора. Вавилоняни відкрили принцип позиційної системи чисел, при якій одна і та ж цифра

може мати різну величину у залежності від місця її у ряду цифр (до цього не додумались навіть римляни!). У *геометрії* було відкрито формулу для визначення площі трикутника, прямокутника, трапеції; об'єму куба і паралелепіпеда, піраміди, конуса; обчислювали проценти, ввели градусну систему, поділивши коло на 360 частин. Як бачимо, у той час, коли населення Європи ледь уміло рахувати на пальцях, жерці Месопотамії розв'язували біквдратні і кубічні рівняння. Сучасні вчені вважають, що Європа у галузі математики та астрономії перевершила Месопотамію тільки у наші дні.

Розвивалася *агрономія*; відомо, що вже шумери уміли схрещувати рослини та їх штучно опилювати. Була розвинена *медицина* (виконувалися хірургічні операції, лікували короткозорість, жовтуху, знали лікувальну гімнастику, дієту, але використовували і чари).

З архітектурних споруд Месопотамії найбільшу цікавість викликають *храми* (так звані «зіккурати»; в пер. — вершина, що підноситься), що являли собою східчасті піраміди із храмом нагорі і почали з'являтися у III тисячолітті до н. е. Будувалися вони із цегли, бо Міжріччя було бідним на камінь. Такі вежі могли мати до семи ярусів (на їх терасах були розбиті клумби і сади), пофарбованих у різні кольори. Святилище знаходилося в останньому ярусі і, як правило, було облицьоване золотом. Вважалося, що бог час від часу відвідує його. Право входити до зіккурату мали тільки жерці. Вчені вважають, що храми були не тільки «житлом бога», а й обсерваторіями, бо, щоб дізнатися про волю богів, жерцям необхідно було вивчати небо.

Кожне велике вавилонське місто мало свій зіккурат, але ні один із них не міг дорівнятися до *Вавилонської вежі* (2 тис. р. до н. е.) – храму, присвяченого богу Мардуку. Єдине документальне підтвердження існування Вавилонської вежі залишив нам Геродот (він оголосив її дивом світу), який відвідав Вавилон за чотири з половиною століття до нашої ери. Але аж до початку XX ст. Вавилонська вежа все ж вважалась вигадкою, красивою легендою. Відкрив її (розкопав) Роберт Кольдевей, віддавши цьому дослідженню одинадцять років свого життя. Розкопавши її основу, він навіть склав приблизний опис вежі,

реконструйований на основі багаторічного вивчення архітектури стародавнього міста і методів будівництва. Це було найбільше святилище із численних храмових комплексів Міжріччя, головна святиня царства. Воно являло собою гігантську ступінчасту піраміду (її висота – 90 м, товщина стін – 18 м, в основі квадрат зі сторонами 90 м), що складалася із семи ярусів, на верхньому майданчику якої знаходився п'ятнадцятиметровий храм бога Мардука. Храм був покритий золотом і облицьований блакитною глазурованою цеглою. Вавилон не раз піддавався спустошливим війнам; вороги, оволодівши містом, завдавали удару і символу величі цього міста – зіккурату Мардука. Але його знову відбудовували. Останній раз його зруйнував перський цар Ксерокс. Через декілька десятків років, прямуючи до Індії, Вавилон відвідав Олександр Македонський і побачив вежу в руїнах. Хотів відбудувати її і зробити центром своєї нової столиці, але не встиг.

Опису міста Вавилону Геродот у своїй «Історії» присвятив вісім глав. «Це найкрасивіше з усіх міст, які я знаю», – писав він, розповідаючи про правильне планування міста, тричотириповерхові будинки, декілька сотень храмів, про прямі вулиці (усі!) Вавилону. Але найбільше його здивували і вразили три речі: вежа, сади та укріплення міста.

Останні дні свого життя О. Македонський провів у нижньому ярусі садів, які стали другим дивом світу. *Висячі сади Семіраміди* були збудовані за наказом асирійського царя Навуходоносора у подарунок коханій дружині. Сад розташовувався на чотириярусній башті площею 1 тис. м²; кожен ярус її опирався на могутні кам'яні колони заввишки 25 м. На терасах росли пальмові гаї, сади кипарисів, розташовувались фонтани, альтанки. Життя тут підтримувала унікальна зрошувальна система.

Щодо інших споруд, то археологічні розкопки виявили величезні палаци, деякі з них нараховують більше двох сотень кімнат. У 1842 р., наприклад, було розкопано літній палац Саргона Асирійського (завойовника Вавилону), що нараховував 209 залів і 30 дворів.

Незважаючи на те, що каменю у Месопотамії було мало, ця культура залишила нам немало прекрасних зразків *скульптури*. Перш за все це чудові рельєфи на стінах палаців, храмів, на скелях. Щодо об'ємної скульптури, то вражають крилаті леви та бики із людськими головами. Виставлені у Луврі, вони не поступаються кращим творінням греків чи єгиптян.

Культура Месопотамії мала величезний вплив на культури сусідніх ждержав: Ірану, Урарту, Палестини.

Культура Стародавнього Єгипту. Культура Стародавнього Єгипту проіснувала із середини IV тис. до н. е. до V ст. н. е. – утричі більше, ніж сучасне західне суспільство. Уже на той час, коли наші предки жили у печерах, Єгипет був квітучою і багатою державою. Але, на жаль, у період, коли будувалися середньовічні європейські собори, Єгипет як країна уже зник із пам'яті цивілізованих народів, став країною без історії. Та у надрах давньоєгипетської цивілізації розвивалися ідеї, що були підхоплені і розвинені у майбутньому іншими цивілізаціями. Як відомо, саме у єгиптян вчилися греки, саме єгипетською пшеницею годувався Рим. У мистецтві, філософії та науці античності ми відкриваємо все більше перейнятого у цивілізації з долини Нілу.

Першим розповів Заходу про Єгипет давньогрецький історик Геродот, який відвідав його 2,5 тис. років тому і присвятив Єгипту другу книгу своєї великої праці. Єгипет, який зробив великий внесок у розвиток античної цивілізації, протягом століть привертав до себе увагу європейських мандрівників і вчених. Досить ретельно вивчили культуру стародавнього Єгипту вчені, які ступили на єгипетську землю 2 липня 1798 року разом із молодим генералом Бонапартом. Саме вони поклали початок науці *єгиптології* – вивченню стародавностей Єгипту. Одразу ж після взяття Каїра, 23 вересня 1798 року, Наполеон засновує знаменитий інститут, співробітниками якого стають видатні дослідники Франції – географи, історики, археологи, мовознавці. Внаслідок їх роботи з'явилося двадцять шість томів тексту та одинадцять томів ілюстрацій. Через три роки, у вересні 1801 року, останній солдат французької армії покинув Єгипет.

Війну безславно програно, але про цю експедицію один із видатних єгиптологів писав так: «Французька експедиція славна для науки, як і для зброї Франції, знову відкрила Єгипет і познайомила з багатством пам'яток найглибшої давнини, які в країні Нілу знаходяться частково над землею, частково під землею. Розбуджена громом гармат під пірамідами, башта Нільської долини прокинулася від глибокого тисячолітнього сну».

У сер. IV тисячоліття до н. е. у долині Нілу на півночі Африки близько 40 первинних державних утворень об'єднуються у централізовану рабовласницьку державу, якій судилося стати одним із найбільших центрів світової культури. За словами Геродота, Єгипет – дар Нілу. Населення Стародавнього Єгипту називало свою державу «Та-Кемет» – «Земля Чорна» (у місцях розливу Нілу земля була чорною і родючою). Високу родючість землі забезпечувала й іригаційна система, що збирала воду під час розливу Нілу. Поряд із сільським господарством розвивалися різноманітні ремесла (ткацтво, металообробка, суднобудування, ювелірна справа, виготовлення скла тощо).

На чолі багатой держави стояв фараон (в пер. – великий дім), про якого у давньоєгипетських текстах говориться так: «Це каратель, який дробить лоби, б'ється він невтомно, не милуючи нікого і винищуючи всіх до остатку, загальний улюбленець, він сповнений чарівності, він викликає любов. Місто любить його більше, ніж себе, віддане йому більше, ніж богам». Фараон вважався сином бога Сонця Амона-Ра. На його честь зводили палаци, статуї, храми. Він був оточений цілою армією придворної челяді. Слугувати фараону було великою честю. Придворний етикет зобов'язував кожного, хто наближався до владики, плазувати на животі і цілувати землю біля його ніг.

Зрозуміти сутність давньосхідних культур можна лише тоді, коли брати до уваги, що вони були тісно пов'язані з *релігією*, а точніше, були її складовою частиною. Давні єгиптяни обожнювали природу та земну владу. Ще Геродот вважав єгиптян найбільш релігійним серед усіх відомих йому. За віруваннями єгиптян, долею людини розпоряджався бог. Своїх богів єгиптяни уявляли звіроликими. При храмах богів жили священні тварини –

образ бога. Священні кішки, бики, крокодили, мавпи, закінчивши своє життя, проходили обряд бальзамування і мали бути похованими на спеціальних кладовищах. Верховним богом єгиптяни вважали бога Сонця – Амона Ра. Кожне місто поклонялося своїм богам; їх у Єгипті було декілька сотень (головними богами були Озирис, Ізида, Гор, Атон, Амон та ін.).

За уявленнями єгиптян, боги розпоряджалися світом, а люди завдяки наявності у них божественного начала Ба і посередництву фараона (живого бога) були споріднені зі світом богів. Вони мали жити відповідно до правил Ма'ат, тобто не порушувати історично існуючого порядку і допомагати богам у їх віковичній боротьбі із силами хаосу. Після смерті людська душа потрапляла на суд Озириса, що був верховним суддею у загробному світі, а її гріхи зважувалися на терезах Ма'ат. Душам праведників судилося вічне життя із збереженням соціального статусу, здобутого у цьому світі. До нас дійшла одна із самовиправдальних промов єгиптянина, у якій він запевняв богів, що не ображав удів і сиріт, не крав, не лжесвідчив, не робив наклепів, не робив зла ближньому.

Стародавні єгиптяни турбувалися про богів і мертвих більше, ніж про живих. Для них смерть була основним ворогом, якого треба було перемогти. Саме для цього вони бальзамували померлих і будували піраміди. Вічне життя пов'язувалось із збереженням тіла, що стало не тільки своєрідним ритуалом, а й уособленням світогляду. Єгипетська цивілізація мала найскладніший із відомих на землі ритуал поховання, в основі якого лежала надія на досягнення вічного життя за умови належного поховання. За релігійними уявленнями, єгиптянин мав декілька душ. Головними були Ка і Ба. Ка уявлялась духовним двійником людини, із яким вона зустрічалася після смерті. Ця душа забезпечувала померлому існування після смерті. Душа Ба уявлялась як внутрішня енергія людини; ця душа залишала людину після смерті і прямувала на небеса. Відповідно до єгипетських вірувань, після смерті душа може потрапити до загробного царства, але для цього тіло людини повинно зберегтися якнайдовше неушкодженим, а душа – отримати всі

речі, необхідні для життя. Щоб зберегти неушкодженим тіло, використовували *бальзамування, або муміфікацію* (існувало три способи). Спочатку через ніздрі у людини виймали мозок, а далі через надріз між ребрами – і всі інші внутрішні органи. Всередині тіло промивали пальмовим вином, посипали пахучими речовинами, наповнювали миррою і на сімдесят днів залишали у розчині природної соди. Після цього порожнини заповнювали тирсою або піском, тіло загортали у тканину, просочену клейкою камеддю, і повертали рідним. Ті поміщали тіло до дерев'яного саркофагу у вигляді людської фігури. Учені стверджують, що спочатку муміфікація зберігала загальну форму тіла, а пізніше – навіть індивідуальні риси обличчя.

Небіжчику, як і живому, необхідне було помешкання. Для фараонів ними ставали піраміди і гробниці, до яких разом із саркофагом клали багато побутових речей. Золото, срібло, дорогоцінне каміння, пишній одяг, ювелірні прикраси – все це можна було знайти у могилах фараонів. На стінах кімнат, усередині гробниці зображували померлого і його сім'ю, майно. Тут можна було побачити сцени поховань, риболовства, працю ремісників, різні сцени із сімейного життя. Ці зображення супроводжувалися пояснювальними написами і навіть цифрами. Мистецтву тут відводилась важлива роль – бути продовженням життя. Багато матеріалу про вірування єгиптян дають і релігійні тексти, гімни і молитви, записи поховальних обрядів на стінах гробниць і пірамід. «Книга мертвих» – найпоширеніша збірка релігійних текстів і заклять – обов'язково мала знаходитися поряд із мумією.

Варто зазначити, що релігійні уявлення єгиптян відіграли вирішальну роль у розвитку *давньоєгипетського мистецтва*, яке стало втіленням вічності. Більшість пам'яток єгипетської архітектури, скульптури та живопису безпосередньо пов'язані із поховальним ритуалом. Сивою давниною здавалася ця культура навіть стародавнім грекам, але архітектурні споруди, створені давніми єгиптянами, дійшли до нашого часу.

Архітектура завжди була провідною у давньоєгипетському мистецтві. Всі інші види мистецтва підпорядковувалися їй, залежали від неї. Виникнення єгипетської монументальної

архітектури пов'язане перш за все із будівництвом *пірамід* і припадає на період розквіту Стародавнього царства. Для давньоєгипетських фараонів ці споруди були «сходами на небо», а одне із арабських прислів'їв говорить про них так: «Все на світі боїться часу, а час боїться пірамід».

На полі біля Каїра пірамід нараховується близько сімдесяти (більшість зруйновано). Найдавніша із них – п'ятиярусна піраміда Джосера заввишки близько 60 м; її вік – 4600 - 4800 років. Збереглося навіть ім'я її архітектора – Імхотеп.

Першим дивом світу вважають *піраміду Хеопса*, яка має висоту 146,9 м, довжину основи – 233 м. Складена піраміда із 2 млн 300 тис. кам'яних блоків, маса кожного з яких у середньому складає дві тонни і які відшліфовані так гладко, що між ними неможливо просунути найтонше лезо. Зовні поверхня піраміди була облицьована гладкими плитами, які до нашого часу майже не збереглися. Усередині споруда має складну систему коридорів і місце, де знаходилося поховання фараона. Разом із мумією тут мало бути багато речей, потрібних фараонові у новому житті. Як вважають учені, будували піраміду двадцять років, ще десять витратили на прокладення дороги до неї.

Трохи меншими є піраміди Хефрена і Мікериона, що знаходяться поряд із пірамідою Хеопса. А всі вони разом із велетенським сфінксом, який має обличчя фараона Хефрена і тіло лева, стали символами сучасного Єгипту. Незважаючи на довготривале вивчення, піраміди і зараз не віддають багатьох своїх загадок. Крім релігійного змісту, деякі вчені вбачають у пірамідах ще й астральний зміст, адже служителі єгипетського культу – жерці – мали високі наукові знання.

Єгипетський храм являв собою житло Бога, а тому право входити до нього мали лише жерці. Одягнені у білий лляний одяг і сандалі, вони виносили до народу золоту статую бога; на вівтарі перед храмом здійснювалося жертвоприношення. Найбільш відомими давньоєгипетськими храмами вважаються храми Амона-Ра у Карнаці і Луксорі (XV – XVI ст. до н. е.); які були збудовані у столиці Єгипту – Фівах. Будувалися і перебудовувалися ці храми близько 2 тис. років. Кожен новий правитель щось добудовував, і з часом храми перетворювалися

на кам'яні міста із алеями і майданами. Кожен храм складався із відкритого двору, колонного залу, святилища і приміщення, де зберігались богослужебні предмети і книги. Храми прикрашалися скульптурою, рельєфами, фресками (під час розкопок Карнака знайдено 8 тис. кам'яних та 10 тис. бронзових статуй і статуєток). І повсюди – ієрогліфи.

Зал Амона-Ра у Карнаці площею 5,5 тис. м² є найбільшим у світі. Його підтримують 134 колони у шістнадцять рядів, висота кожної складає близько 20 м, діаметр – близько 5 м. Кожна із дванадцяти центральних колон має 10 м в обхваті (на верхньому майданчику кожної із них могла б розміститися сотня людей).

«Жодна європейська споруда не може дати уявлення про труд, вкладений у це гігантське святилище», – писав один французький єгиптолог про *скельні храми* Стародавнього Єгипту. Храми в Абу-Симбелі (XIII ст. до н. е.), збудовані на честь перемоги над хетами, – прекрасне підтвердження цих слів. Їх два, великий і малий (Рамзесу II і його дружині). Більший має висоту 32 м, ширину 38 м і на 63 м входить у скелю. Біля його входу – чотири двадцятиметрові статуї фараона XIX династії Рамзеса II. Диво зробили не тільки ті, хто збудував ці храми, а й ті, хто врятував їх у 1963 – 1968 рр. (храми були розпиляні на тридцятитонні блоки і перенесені на територію, що не підлягала затопленню).

«У мене немає слів, це краще, ніж піраміди», – писав Геродот про споруду міської управи у місті Хотен-Сенусерт, яка являла собою 3 тис. приміщень, 1,5 тис. із яких знаходилися під землею. Це була складна система коридорів, дворів, кімнат і колонад, дуже заплутана; сторонні не змогли б без провідника знайти тут дорогу чи вихід. «Я бачив цей лабіринт: він не піддається описанню, адже якщо б зібрати всі стіни і великі споруди, зведені еллінами, то здавалось б, що на них витрачено менше праці і грошей, ніж на один цей лабіринт», – зазначав Геродот. *Лабіринт* переважає розмірами навіть піраміди.

Стародавній Єгипет мав досить високу культуру містобудування. Відомо, що за 2 тис. р. до н. е. тут існували *сплановані міста* із геометрично правильною мережею вулиць та яскраво вираженими міськими центрами (із палацовими і

храмовими комплексами). Одна із столиць держави – Фіви – мала в оточенні 140 стадій (25 км), до неї вело 100 воріт, через які до храму Амона-Ра і палаців стікалися люди.

Одним із найважливіших досягнень давньоєгипетського мистецтва став *скульптурний портрет*. Світовими шедеврами вважаються скульптурний портрет голови цариці Нефертіті, золота маска фараона Тутанхамона, які щонайкраще свідчать про майстерність єгипетських скульпторів. Що ж до єгипетських скульптур, то їх збереглося багато. Найбільша і найдавніша – фігура Сфінкса на Каїрському полі, біля пірамід. Напівлев, напівлюдина, він такий великий (висота – 19,8 м, довжина – 73 м, розмір рота – 2,32 м, розмір вуха – 1,97 м), що між його передніми лапами міг би поміститися (а деякі вчені вважають, що він там і був) храм. За переказами, скульптура має обличчя (портрет) фараона Хефрена. Відомі цілі *алеї сфінксів*, які ведуть до храмів та усипальниць. Одна така алея у Фівах має довжину приблизно 2 км, її оточують майже тисячу сфінксів. Переважна більшість сфінксів відтворює риси обличчя фараонів.

Стіни храмів та гробниць прикрашалися орнаментом або розписами. Це були сцени з повсякденного життя давніх єгиптян, з військових походів. До гробниці клали багато побутових речей. Золото, срібло, коштовне каміння, пишній одяг, вишукані меблі, ювелірні прикраси – все це можна було знайти в могилах фараонів. Показовою стала знахідка (1922 р.) гробниці фараона Тутанхамона, що подарувала археологам безліч пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва давніх єгиптян: інкрустовані золотом та дорогоцінним камінням скриньки, чаші, золоті букети, різноманітні ювелірні прикраси тощо.

Своєю стійкістю до часу вражають нас давньоєгипетські *фрески*, виконані на сухій штукатурці мінеральними фарбами невідомого нам складу.

«Бальзамом людської душі» називали єгиптяни *книги*. Професія переписувача книг була особливо шанованою. «Будь переписувачем», – повторюють рядки давньоєгипетських повчань. А в одному із віршів читаємо:

*Вони не будували собі пірамід з міді
І надгробків з бронзи.
Не полишили після себе спадкоємців,
Дітей, що зберегли їхні імена.
Та вони лишили свій спадок у писаннях
І навчаннях, зроблених ними.
Книга краще за розмальований надгробок
Та тривку стіну.
Написане у книгах зводить храми та піраміди
У серцях тих, хто повторює імена митців,
Щоб на вустах була істина.*

Книги, написані на папірусі, мали форму сувоїв і зберігалися у численних бібліотеках. Перше таке книгосховище, що було засноване у Фівах фараоном Рамзесом II, мало над входом напис «Аптека для душі».

Основна тематика *єгипетської літератури* – релігійна, але досить популярними були і твори світського характеру: казки, філософська лірика, розповіді про мандрівників, навчальна література. Деякі думки, висловлені єгипетськими мудрецьми, не застаріли і зараз («Не будь пихатим, маючи великі знання, і не покладайся на себе внаслідок своїх знань. Радься з нетямущим, як із тямущим, бо немає межі вмінню і немає умільця, який повною мірою оволодів мистецтвом своїм»).

Давні єгиптяни вважали своє *письмо* «мовою богів», бо свято вірили, що і мову, і писемність дав їм бог. «*Ієрогліфи*» (в пер. – священні, вирізані) являли собою суміш буквеного, складового і малюнкового письма, у якому були відсутні голосні і яке записувалось справа наліво або тільки у стовпчик. У XIX ст. французький дослідник Франсуа Шампольон після важкої п'ятнадцятилітньої праці віднайшов ключ до їх розшифрування (допомогла йому у цьому тримовна базальтова плита (118×77 см) – так званий *Розетський камінь*). Варто зазначити, що читати у Стародавньому Єгипті є що, бо навіть архітектурні пам'ятки доценту списані ієрогліфами (щоб скопіювати написи тільки у храмі Амона-Ра у Карнаці, одній людині потрібно було б невпинно працювати близько 25 років).

Наукові знання у Стародавньому Єгипті були доступні тільки жерцям. За деякими даними, грецькі учені, прагнучи оволодіти знаннями єгипетських жерців, тривалий час перебували тут у навчанні (Піфагор у VI ст. до н. е. провів у Єгипті 22 роки). У галузі *астрономії* єгиптяни спостерігали за планетами та зірками, передбачали затемнення Сонця, а введений ними календар став основою юліанського. В *арифметиці* вони користувалися десятковою системою числення, вимірювали площу та об'єми різних геометричних фігур, їм були відомі геометричні та арифметичні прогресії. Єгипетська *медицина* – це перш за все добре розвинена хірургія (виконувалися навіть такі складні операції, як трепанація черепа); терапевти встановили причини паралічу (описано 49 клінічних типів цієї хвороби); розвивалася іридіодіагностика, яка дозволяла встановити діагноз за райдужною оболонкою очей. Учені вважають, що у стародавньому Єгипті знали тетрациклін, бо у медичному трактаті II династії йдеться про грибок, який росте у вологих місцях і може використовуватися для лікування ран. Досить популярною у Єгипті була *косметологія*, що свідчить про високий розвиток хімії. Тут у великій кількості виробляли парфуми, помади, рум'яна, лак для нігтів, олівці для підведення очей тощо.

Давньоєгипетська цивілізація проіснувала більше тисячі років і в 332 р. до н. е. загинула під ударами Олександра Македонського; пізніше (у 30 р. до н. е.) як провінція увійшла до складу Римської імперії, а у V ст. н. е. стала частиною Візантії.

Як бачимо, найдавніші на Землі цивілізації Стародавнього Сходу маючи спільні риси, характеризуються і значною своєрідністю. І якщо до спільних рис можна віднести надзвичайну роль держави (насамперед у особі верховного правителя) в усіх сферах життя, накопичення значних наукових знань, появу монументальної архітектури, то до відмінностей відноситься те, що основні елементи цивілізації (міста, писемність, держава) раніше виникають на території Месопотамії; у Єгипті ж унаслідок більшої захищеності країни, а звідси – більшої стабільності і тривалості існування її культури – всі ці елементи набувають повнішого і більш закінченого вигляду.

Література [21, 29 - 41].

Антична культура

У Європі найстародавнішими вважаються культури Середземномор'я: Егейська (Крито-Мікенська), Грецька, Етруська і Римська цивілізації. На цих територіях утворилися і розвинулися культурні процеси, що сприяли розвитку культур європейського континенту. Тут з'явилася т.зв. *антична* (з гр. – давній) *цивілізація*. Цим терміном традиційно називають суспільства стародавньої Греції та Риму із XI ст. до н. е. до V ст. н. е. Сучасні вчені до поняття античність зараховують і крито-мікенську культуру (III – II тисячоліття до н. е.).

Незважаючи на загибель названих цивілізацій, антична традиція ніколи не переривалася. За образним визначенням французького мислителя Поля Валері, все, що бере свій початок із Афін, Риму та Єрусалиму, є дійсно європейським. Культура античного світу значно вплинула і на загальний процес становлення світової культури. Саме в античній філософії, літературі, мистецтві, праві були створені шедеври, що увійшли до скарбниці світової культури і стали частиною сучасного життя. Витвори грецьких і римських скульпторів стали ідеалом для цілих європейських культурних епох (наприклад, Ренесансу); тут античне мистецтво сприймалося як синонім абсолютної досконалості. Антична міфологія продовжує надихати європейських митців на створення живописних, скульптурних і літературних шедеврів. Саме вивчення міфів дало можливість зробити найбільш значні відкриття у галузі античної археології. Як вважають учені, багато основоположних понять сучасної науки уже в зародку існували в античній філософії.

Античність, на відміну від цивілізацій Стародавнього Сходу, являє собою зразок цивілізації демократичного полісного типу, у якій основною тенденцією розвитку людини було зростання індивідуальної самосвідомості, усвідомлення себе як неповторної соціальної одиниці. Незважаючи на зв'язки із цивілізаціями Сходу, на численні запозичення у них, культура античності – явище оригінальне. Це – «диво цивілізації», вічна школа художників, це міцний фундамент, на якому стоїть наша європейська культура.

Культура Стародавньої Греції. Країна, яку ми зараз називаємо Грецією, дістала цю назву від завойовників-римлян. Самі ж греки називали себе еллінами, а країну – *Елладою* (XI ст. до н. е. – II ст. до н. е.). Її культуру вважають колискою європейської цивілізації, бо саме греками були закладені основи філософії, права, політики, етики і науки у Європі. Деякі дослідники стверджують, що європейська наука – «це роздуми про світ за способом греків».

Еллада являла собою маленьку країну в басейні Середземномор'я, що складалася із групи рабовласницьких держав (міст-полісів), ключову роль серед яких відігравали Афіни і Спарта. Такі міста-держави були самостійними господарськими, політичними та культурними одиницями, які різнилися мовними діалектами, мали власні календарі і монети, шанували своїх богів і героїв; іноді вони суперничали і навіть воювали між собою (наприклад, Спарта й Афіни). З часом грецька культура поширилася далеко за межі своєї батьківщини на Малу Азію та Італію, на Сицилію та інші острови Середземномор'я, на Північну Африку й інші землі, де греки заснували свої поселення (наприклад, на північне узбережжя Чорного моря).

Грецькій цивілізації передувала *егейська або крито-мікенська культура* (відкрита на межі XIX і XX ст. англійським ученим Артуром Евансом), яка проіснувала дві тисячі років, поки у XII ст. до н. е. її не витіснили греки, що прийшли із півночі. Ця культура розквітла у III та II тис. до н. е. у східній частині Середземного моря – на острові *Крит* – і залишила надзвичайно красиві і цікаві культурні пам'ятки. Тут існувала високорозвинена держава із високою культурою землеробства, скотарства, добре розвиненими морською справою, ремеслами, торгівлею. Із ремесел особливо процвітав вазовий розпис (ці вази мають досить сучасний вигляд) та мистецтво художньої обробки металу (збереглися прекрасні інкрустовані кинджали). Архітектура уславилася монументальними шедеврами – палацами.

Відомий дослідник Артур Еванс більше трьох десятиліть присвятив пошуку реальних підтверджень існування Лабіринту на о.Крит. Розкопки 1900 р. відкрили залишки грандіозного палацового комплексу загальною площею 24 тис. м², який отримав

назву *Кносський палац* (збудований у 2000 р. до н. е., проіснував до XVI ст. до н. е.). Навколо великого внутрішнього двору розміщувалися парадні, житлові та господарські приміщення, здатні вмістити не одну тисячу людей. Це була сукупність будівель (царські апартаменти, басейни, гімнастичні зали, майданчики для театру), прикрашених дерев'яними колонами, фресками, а також розташованих на різних рівнях і з'єднаних численними коридорами та сходами. Стіни були оздоблені прекрасними рельєфами і фресками, які відображували повсякденне життя критян. Своєрідні колони розширювалися догори і були пофарбовані у червоний, чорний і жовтий кольори. Зважаючи на велику площу палацу, можна зробити висновок, що він був розрахований не тільки на мешканців палацу. Мабуть, тут проводилися громадські заходи, народні збори. Просторий прямокутний двір видається спеціально для цього пристосованим. Підземні комори із гігантськими амфорами для зберігання зерна, маслинової олії, вина свідчать про добре розвинене землеробство. Звичка до комфорту відчувається у майстерно влаштованих водопроводі, каналізації, ваннах та басейнах, системі вентиляційних і світлових колодязів. Розкопки підтвердили правдивість історій, розказаних у стародавніх міфах і поемах Гомера, у яких прославлялася краса критських палаців і могутність царя Міноса. Заплутаність плану приміщення стала причиною виникнення міфу про лабіринт, із якого Тесею допомогла вибратися Аріадна.

Критська культура загинула у XV ст. до н. е. від потужного землетрусу і виверження вулкана, можливо, підсиленого агресією племен ахейців, які зруйнували Кносський палац. На півострові Пелопоннес вони спорудили могутні фортеці Мікени і Тиринф, такі могутні, що наступні покоління склали міф про велетнів-циклопів, які допомагали людям будувати ці стіни. *Мікени* (їх розквіт припадає на XV – XIII ст. до н. е.) успадкували критську культуру, створивши на її ґрунті свою, яка значно поступалася критській. У порівнянні із критським, мистецтво ахейців було більш суворим і мужнім, прославляло війну і полювання. Мікени, наприклад, являли собою укріплене місто, палаці якого, на відміну від мінойських, були захищені циклопічними стінами (7,5 м заввишки, вони склалися із блоків вагою до 12 т).

Мікенська цивілізація у XII ст. до н. е. була знищена навалою дорійців. Але потрібно було ще декілька століть, перш ніж дорійські племена розпочнуть творити високорозвинену культуру: після занепаду крито-мікенської культури грецьке суспільство було відкинуте на стадію первісної культури (Гомер змальовує цю добу у своїх творах «Іліада» та «Одіссея»). Із зародженням рабовласницького ладу утворюється грецька імперія, культуру якої, як правило, поділяють на такі *періоди*:

- 1) *ранньоархаїчний* (XI – VIII ст. до н. е.);
- 2) *архаїчний* – період зародження імперії (VII – VI ст. до н. е.);
- 3) *класичний* (V ст. – остання третина IV ст. до н. е.). На цей час держава досягає найвищого розквіту, випереджаючи сусідні країни;

- 4) *елліністичний* (остання третина IV – I ст. до н. е.). Це епоха Олександра Македонського і створеної ним імперії. Такої великої держави світ ще не знав, але, створена силою зброї, вона розпалася зразу ж після смерті Македонського, проіснувавши усього тринадцять років. У цей період грецька культура поширювалася в усіх завойованих країнах і разом із тим сама збагачувалася досягненнями інших національних культур.

Грецьку культуру, створену в основному населенням Афінівського поліса – головного вогнища культури – часто називають «грецьким дивом», а вчені виводять *дві його основні причини*.

По-перше, це суспільний устрій держави, який можна визначити як «рабовласницьку демократію» (полісами колективно керували вільні громадяни). Основними рисами давньогрецької культури стали гуманізм та людяність, а ідеалом держави – вільна, політично активна, духовно і фізично розвинена людина. Така людина стала змістом еллінської культури, до неї, до її оспівування і прославлення була звернена уся давньогрецька культура. Незвичайно і разом із тим правдиво звучать слова Софокла: «Багато в природі дивних сил, але сильнішої, ніж людина, немає». Саме ці слова зайвий раз доводять гуманізм грецького суспільства, який у поєднанні із демократією дав невидані плоди.

Полісна система давньогрецького суспільства надала культурі відкритої, публічної форми. Центром давньогрецького полісу стала агора (міський майдан), на якій обговорювалися практично всі аспекти життєдіяльності міста, адже особливість античної демократії полягала у тому, що вона передбачала участь кожного вільного громадянина в управлінні полісом. Саме на агорі відбувалися засідання народних зборів; в Афінах вони проводилися не менше 40 разів на рік. Вільний громадянин проводив на цьому майдані багато часу. Агора була також центром релігійного і торговельного життя полісу.

По-друге, греки уміли запозичувати уже створене іншими народами і мудро вдосконалювали його. Прикладами таких запозичень можуть бути хоча б фінікійський алфавіт, на основі якого греки розробили свою писемність, а також математичні здобутки Вавилону та Єгипту тощо.

Давньогрецький *релігійний світогляд* характеризується двома основними рисами: антропоморфізмом численних богів, напівбогів і духів і майже повною відсутністю догматизму. Елліни поклонялися богам, які уособлювали сили природи. Це були дванадцять небожителів Олімпу (Зевс, Аполлон, Посейдон, Артеміда, Гефест, Афродіта, Гера, Афіна, Деметра, Гестія, Арес, Гермес), які мали людську подобу і навіть риси характеру людей. У віруваннях греків боги були схожими на звичайних людей як зовні, так і способом життя. Їх і зображували як людей, але сильними, добре розвиненими фізично, із правильними рисами обличчя. Греки прекрасно відобразили світ богів у своїх міфах, основною ідеєю яких стала віковічна мрія людей про перемогу Добра над Злом. На думку греків, між світом людей і світом богів посередниками виступали герої (наприклад, Геракл). У міру розвитку світогляду у давньогрецькому суспільстві сформувалося уявлення про особливий зв'язок тих чи інших божеств із полісами, покровителями яких вони стали (богиня Афіна стала покровителькою Афін, Аполлон – Дельф тощо).

Основною рисою давньогрецької культури можна вважати міфологічний спосіб світосприйняття. *Грецька міфологія*, насичена героями і подіями, протягом усієї історії існування античної цивілізації відіграла визначну роль не лише у

розвитку релігії, але й у розвитку літератури, філософії, мистецтва.

Прекрасним джерелом для розуміння грецького світогляду стала і *література*, до здобутків якої перш за все відносимо Гомерові «Іліаду» та «Одіссею» (VIII – VI ст. до н. е.), присвячені подіям Троянської війни та опису пригод Одиссея. До відомих творів давньогрецької літератури належить також поезія Сапфо, епічні поеми Гесіода та ін.

V ст. до н. е. – час розквіту давньогрецького *драматичного мистецтва*, найважливішими жанрами якого стали трагедія (сюжетами служили міфи про богів та героїв) і комедія (найчастіше політична). Трагічний герой, наприклад, виступає проти несправедливості, за торжество добра і найчастіше приречений на загибель; але загибель ця викликає захоплення і віру в сили людини. Духовний розквіт Греції VI – IV ст. до н. е. пов'язаний з іменами таких видатних драматургів, як Есхіл (525 – 456 рр. до н. е.; «Прометей прикутий»), Софокл (близько 496 – 406 рр. до н. е.; «Едіп-цар», «Антигона»), Еврипід (близько 480 – 406 рр. до н. е.; трагедії «Медея», «Іпполіт»), Аристофан (близько 445 – 385 рр. до н. е.; комедії «Птахи», «Хмари»). Зважаючи на те, що в Афінах епохи Перикла, як правило, не повторювали старих комедій і трагедій, кількість творів у спадщині відомих драматургів вражає: у спадщині кожного із них близько ста творів.

Однією із найбільш важливих рис культури Еллади є її змагальне начало (змагання у спорті, у бою, у красномовстві). Важливим елементом давньогрецької культури стали різноманітні ігри і свята: саме вони найбільш повно виражають характер давньогрецької культури, а також властивий грекам дух змагальності і прагнення перевершити інших у досягненні певної досконалості. Свята, як правило, були пов'язані із пошануванням богів, покровителів полісу. В Афінах, наприклад, нараховувалося близько шістдесяти різних свят; деякі з них продовжувалися по декілька днів. «Змаганнями і жертвоприношеннями, які повторюються з року в рік, ми даємо душі можливість отримати різноманітний відпочинок від праці», – твердив Перикл. Провідна роль належала святу Панафінеї на честь богині міста Афін. Свято

супроводжувалося факельними походами, музичними і танцювальними виставами, жертвоприношеннями, а також музичними та атлетичними змаганнями. Широко відомими були і Діонісії.

Саме із культом Діоніса (бога виноробства) пов'язують виникнення *театру* – улюбленого видовища греків. В Афінах театральні вистави відбувалися спочатку раз на рік (надалі – двічі) – під час свята, присвяченого богу Діонісу. Вони тривали три дні від сходу до заходу сонця. Театральні видовища були масовими і мали вигляд змагань. Театр Мегалополісу, наприклад, вмщував 44 тис. глядачів. Акустичні властивості таких театрів дивують до цього часу.

В Афінах театр став істинним вихователем народу, він формував погляди і переконання вільних громадян Еллади. За часів Перикла держава навіть видавала бідним громадянам гроші для оплати квитків.

Крім міських свят, важливим фактором життя еллінів були *спортивні змагання*. Найбільш популярними стали *Олімпійські ігри*, які влаштовувалися на честь Зевса Олімпійського і відбувалися один раз на чотири роки на півдні Греції, в Олімпії. З Олімпійськими іграми пов'язані традиції, відповідно до яких у період проведення ігор усім грецьким містам заборонялося вести війни. Перші Олімпійські ігри, ймовірно, відбулися у 776 р. до н. е. Проводилися вони завжди влітку і тривали п'ять днів. З усієї Греції до Олімпії стікалася величезна кількість людей. Змагання відбувалися у забігах на колісницях (найбільш популярний вид змагань), п'ятиборстві (біг, стрибки, метання диска, біг із перешкодами), панкратії (комбінація боксу і боротьби), кулачному бою, бігу у повному озброєнні. Переможці – олімпіоніки – нагороджувалися маслиновою гілкою. На честь олімпіоніка встановлювалися статуї в Олімпії та його рідному місті, повернення до якого перетворювалося для переможця на справжній тріумф, адже його перемога у загальногрецьких іграх розглядалася як перемога усього полісу – батьківщини переможця. На честь олімпіоніка складалися пісні, вірші.

Крім Олімпійських ігор, існували й інші загальногрецькі спортивні змагання: Піфійські, Істмійські тощо. На усіх цих

іграх, крім власне спортивних змагань, відбувалися ще й змагання музикантів, співаків, танцюристів. Те, що головними нагородами у таких змаганнях були слава і пошана, дивувало сусідні народи. Як твердить Геродот, під час греко-перської війни один із знатних персів, почувши, що греки найвищою нагородою вважають вінок, вигукнув, звертаючись до свого полководця: «Проти кого ти нас ведеш на бій? Адже ці люди змагаються не заради грошей, а заради доблесті!»

Величезним досягненням грецької культури стало створення алфавітного *письма* способом удосконалення фінікійського складового (перша пам'ятка датована VIII ст. до н. е.). Запозичивши алфавіт у фінікійців, греки до сімнадцяти його приголосних додали голосні – і от уже три тисячі років новостворений алфавіт служить людству.

Грецька *книга* являла собою сувій папірусу (у Єгипті знайдено більше 200 тис. грецьких папірусів). Найбільші бібліотеки знаходилися в Олександрії та Пергамі

У I ст. до н. е. в Олександрійській бібліотеці (загинула від пожежі), яку Б. Шоу назвав «пам'яттю людства», нараховувалося майже 800 тисяч папірусних сувоїв. Бібліотека знаходилася на території царського двору Олександрії, у *Мусейоні* («Храмі Муз»), де працювали найвидатніші вчені того часу (Архімед, Евклід, Ератосфен, Аристарх, Каллімах та ін.). У Мусейоні діяли хімічні лабораторії, астрономічна обсерваторія, анатомічний театр, ботанічний та зоологічний сади. Вважається, що в університеті, який теж входив до складу «Храму Муз», на медичному, математичному, астрономічному та інших факультетах у час розквіту Мусейону навчалось близько 14 тис. студентів.

Еллінська *наука* мала кращі умови для розвитку, ніж у країнах Стародавнього Сходу, де наукова діяльність знаходилася тільки у віданні жерців. Наука у Стародавній Греції мала світський характер; крім того, у державі існував високий престиж освічених людей.

Головними галузями грецької культури стали філософія та мистецтво, які з часом вийшли за межі міфології. Грецькі філософи, вершиною творчості яких стали ідеї Сократа, Платона,

Аристотеля, не підкорялися нікому, крім власної совісті. Греки першими створили сучасну форму філософії, відділивши її від міфології, і почали пояснювати світ, виходячи із першоелементів. Філософія розпочалася із критичного аналізу досягнень культури, перш за все міфів, зі спроб шляхом роздумів упевнитися в їх істинності. Виникненню філософії у Стародавній Греції сприяла існуюча традиція вільних дискусій, уміння сперечатися, яке розвинулося в епоху демократії, коли усі вільні громадяни міста збиралися на головній площі і спільно обговорювали спільні справи, вислуховуючи усіх бажаючих і приймаючи рішення більшістю голосів.

Одночасно із філософією, яка вже у Стародавній Греції отримує незалежність від міфології, розвивається астрономія, математика, медицина. Такі галузі, як астрономія, анатомія, ботаніка, геометрія, граматики, зоологія, історія, математика, фізика, механіка, фізіологія тощо для нас, європейців, є грецького походження. Великих успіхів досягли греки (зокрема Піфагор та його учні) у галузі математики. Грецькі вчені створили геометрію та стереометрію. На основі Евклідового підручника з геометрії, яким користувалися близько 2 тис. років, створюються усі сучасні підручники такого типу. Вчений, механік і військовий інженер, Архімед заклав основи механіки. Анаксимандр у VI ст. до н. е. уклав карту зоряного неба, яка полегшувала плавання кораблям; він же винайшов і сонячний годинник. Століттям пізніше Піфагорійська школа дійшла висновку, що Земля має форму кулі, а в IV ст. до н. е. було висунуто положення про те, що Земля обертається навколо своєї осі. Астроном Аристарх обґрунтував положення про геліоцентричну систему Всесвіту, висловив здогад про обертання Землі навколо Сонця. У III ст. до н. е. Ератосфен вирахував розміри Землі (вони мають незначні відхилення від сучасних); ним була також укладена карта відомої на той час частини Землі. У II ст. до н. е. Гіппарх визначив відстань від Землі до Сонця, а також увів поняття географічної широти, довготи, уклав найкращий каталог зірок (сюди увійшло більше 800 зірок) із визначенням їх довготи і широти. Ще у V ст. до н. е. Левкіппом і Демокритом було висунуто атомну теорію (Демокрит стверджував: «Насправді нічого, крім атомів і

космосу, немає»). У VI ст. до н. е. було покладено початок географії; Дікеарх уклав карту світу і виміряв висоту багатьох гір Греції. У IV ст. до н. е. Аристотель заклав основи зоології. Учень Аристотеля – Феофраст – став засновником ботаніки та автором праці «Історія рослин». На початку V ст. до н. е. Алкмаїон вперше приступив до вивчення анатомії та фізіології людини. Батько медицини – Гіппократ (близько 460 – 370 рр. до н. е.) – навчав лікувати не хворобу, а хворого, визначив зв'язок здоров'я людини із кліматом та середовищем, розробив основні положення лікарської етики. Батьком історії вважають давньогрецького історика Геродота (між 490 і 480 – близько 425 рр. до н. е.) – автора кількатомної «Історії».

Мистецтво Еллади спирається на міфологію і черпає із неї свої сюжети, але служить воно вже не тільки культовим завданням, а й естетичним потребам. Художня творчість Греції у своїй основі реалістична, але реалізм цей полягає не у копіюванні створеного природою, а у завершенні творіння природи. Грецькі митці, змальовуючи красу реального світу, вірили, що у ній можлива вища гармонія. Давньогрецьке мистецтво мало своїм ідеалом людину, а тому його метою стало створення ідеальної краси, яка має породити у людині благородне прагнення до самовдосконалення.

Картин, які б свідчили про розвиток давньогрецького живопису, не збереглося. Найяскравіший відблиск грецького живопису зберігає кераміка, т.зв. вазорозпис, у якому з VII – початку VI ст. до н. е. орнамент поступається зображенню людських фігур. Розрізняють чорнофігурний (малюнок білий, все решта покривалося чорним лаком) та червонофігурний (фігури у кольорі глини, фон – червонолаковий) вазорозпис. Розписи на вазах часто являли собою багатофігурні композиції на міфологічні сюжети: епізоди із життя олімпійських богів, подвиги Геракла, події Троянської війни; зображували також свята і спортивні змагання. Надзвичайно витончені форми керамічних, срібних, позолочених кубків та амфор вражають і сьогодні.

У Стародавній Греції високого розвитку набула *архітектура*, якій і зараз, на початку XXI ст., немає рівних. Античні архітектори надавали своїм спорудам величності

правильністю пропорцій, простотою, гармонією, доцільно вписуючи їх у навколишнє середовище. Найдосконалішими грецькими спорудами вважаються *храми*. Вислів видатного європейського архітектора Корбюзьє «Справжня архітектура прекрасна навіть у руїнах» повною мірою стосується саме їх.

Будівництво храмів розпочинається у VII – VI ст. до н. е. Присвячуються вони богам, адже стародавні греки вірили, що споруда храму стає домом божества. Грецький храм являв собою прямокутник із колонами різних ордерів (доричного, іонічного, коринфського) по периметру. Храми будувалися із мармуру, каменю, вапняку; розфарбувалися, прикрашалися скульптурою. У зв'язку із тим, що храм вважався житлом бога, основний акцент робився на його зовнішній простір.

Розквіт грецької архітектури розпочинається у V ст. до н. е. Ця класична епоха пов'язана з іменем знаменитого державного діяча Перикла, під час правління якого в Афінах було розпочато грандіозні будівельні роботи. Найбільш масштабне будівництво велось на укріпленому пагорбі (він підносився над містом на 80 м), де із часом з'явився найвідоміший і найдосконаліший архітектурний ансамбль усіх часів – *Афінський Акрополь*, що являє собою комплекс споруд і займає особливе місце в історії світової архітектури. Це вершина в розвитку давньогрецької архітектури і символ епохи найвищого розквіту і могутності Афін.

Ансамбль був створений у V ст. до н. е. на честь перемоги греків над персами. Збудований із жовтуватого-золотистого мармуру, уночі при світлі він здається відлитим із чистого золота. Демосфен про нього говорив так: «Ці палаци такі прекрасні і граціозні, що ні одному нащадку їх не перевершити». А біограф Перикла Плутарх стверджував, що споруди Акрополя «грандіозні за розмірами і неповторно красиві», «пройняті диханням вічної юності, мають нестаріючу душу» [48, с. 321]. Цій пам'ятці архітектури присвячено тисячі наукових досліджень.

Керівники Афін прагнули створити комплекс святилищ, які б не тільки прославили Афіни, але й виступили у ролі релігійного центру. До комплексу споруд увійшли: ворота із колонами — Пропілеї, храми Ніки та Ерехтейон і головний храм — Парфенон.

Храм Ерехтейон, наприклад, був присвячений одночасно Афіні, Посейдону і легендарному царю Ерехтею. Особливу увагу тут привертає портик каріатид, де колони замінені фігурами дівчат, які повільно рухаються у бік Парфенону.

Парфенон (69,5×30,9 м; 46 колон заввишки 10,4 м) – храм Афіни-Діви, покровительки міста, став окрасою Акрополя та Афін й уособленням любові греків до Афін. У центрі Парфенону, у святилищі, знаходилася статуя Афіни-Діви – дванадцятиметрова скульптура богині (збереглася зменшена римська копія), яка опирається на щит, а в руці тримає фігурку богині Перемоги. Обличчя і руки Афіни були виготовлені зі слонової кістки, одяг – із золота. Скульптура простояла у храмі десять століть. Перед Парфеноном знаходилася ще одна статуя Афіни – відлита із бронзи дев'ятиметрова Афіна-Воїн – грізна і сувора захисниця свого міста. Одягнена у шолом, правою рукою вона опиралася на спис, а у лівій тримала щит. За словами Павсанія, блиск золоченого вістря її списа правив морякам за маяк.

Будівельними роботами на Акрополі керував Фідій – відомий давньогрецький скульптор та архітектор, якого називають Гомером скульптури. Він разом зі своїми учнями став автором численних скульптур та фризів, які прикрасили Акрополь. Однією із вершин класичного мистецтва вважається скульптурний фриз Парфенону, який 169-метровою стрічкою опоясує храм, зображуючи святкову колону афінян (більше 500 фігур, переданих у динаміці). Скульптурне оформлення храмів передає образи грецької міфології. Теми сюжетів – боротьба добра і цивілізації із силами дикості і відсталості; так алегорично передана боротьба і перемога греків над персами. Зі справжніх статуй Акрополя збереглося лише дві невдалі копії, оригінали ж дуже пошкоджені.

Парфенон уже близько 300 років стоїть у руїнах із того часу, як у XVII ст. під час облоги Афін венеціанцями турки влаштували у храмі пороховий склад. Більшу частину рельєфів, що вціліли під час вибуху, на початку XIX ст. забрав до Британського музею англієць лорд Ельджин.

Зараз Акрополь – всесвітньовідомий музей під відкритим небом, який щороку відвідують три мільйони туристів. Регулярні

реставраційні роботи дозволяють їм милуватися неперевершеною архітектурою стародавності.

Ще в архаїчному періоді з'являється одне із сімох чудес світу – храм Артеміди в Ефесі, славний своїми гігантськими розмірами і красивим оздобленням (51 x 105 м; дах підтримувало 127 колон заввишки 18 м).

Цікавою спорудою був славетний Фароський маяк, збудований біля Олександрії близько 300 р. до н. е. Стодвадцятиметровий маяк із баштою, оздобленою мармуром, вісім граней якої були розташовані за напрямками головних вітрів, зі статуями-флюгерами, з куполом, який вінчала бронзова статуя володаря морів Посейдона, мав систему дзеркал, що посилювала блиск вогню, розпаленого в куполі, так що його бачили на відстані шістдесяти кілометрів. Споруда стала одним із чудес світу.

Скульптура стала найбільш шанованим і розповсюдженим видом мистецтва у Стародавній Греції. Грецькі скульптори дали світу шедеври, якими продовжують захоплюватися і досі. Це скульптурні образи богів і героїв, державних діячів, переможців олімпійських ігор, а також рельєфи. Митці намагалися показати досконалу тілесну красу людини. Розвиток скульптури у V ст. до н. е. був пов'язаний з іменами трьох прославлених майстрів – Мірона, Поліклета і Фідія. Наприклад, найбільш прославленою із скульптур Мірона вважається «Дискобол» – ідеальний образ атлета (існує в копіях). Добре відомими стали імена скульпторів Праксителя, Лісіппа, Скопаса (IV ст. до н. е.). Пракситель найбільшої слави досяг у статуях Афродити. Мистецтву Скопаса належить фриз Галікарнаського мавзолею. Лісіп став першим скульптором еллінізму, автором 1560 скульптур, кожна із яких забезпечила б йому славу (нам знайомі лише копії із цього великого спадку – «Геракл із левом», «Апоксіомен»).

Шедеврами елліністичної скульптури вважаються статуя Афродити (Венери) Мілоської (скульптор Агесандр, III – II ст. до н. е.; оригінал знаходиться у Луврі), статуя Ніки Самофракійської (скульптор невідомий, III ст. до н. е.; оригінал зберігається у Луврі), яка стояла на носі корабля-монумента, зведеного на честь розгрому флоту Птолемея; Аполлон Бельведерський (скульптор Леохар, 340 р.

до н. е.; збереглася мармурова копія); скульптурна група «Лаокоон» (скульптори Агесандр, Атенодор, Полідор, близько 50 р. до н. е.; зберігся оригінал); скульптурний фриз вівтаря Зевса у Пергамі.

Шедевр давньогрецької скульптури – Пергамський вівтар Зевса (180 р. до н. е.) – грандіозна скульптурна композиція завдовжки 120 м, яка зображує битву богів-олімпійців із гігантами. Збереглися уламки споруди; реконструкція вівтаря знаходиться у Берліні. Тургенєв, побачивши його, писав: «Який я щасливий, що не помер, не доживши до цих вражень, що я бачив оце все».

Як уже було сказано, багато художніх досягнень пов'язано з іменем видатного скульптора Фідія (початок V ст. до н. е. – близько 432 – 431 рр. до н. е.). Найкраще уявлення про його творчість дає скульптурне оздоблення Парфенону та храму Зевса Олімпійського. Із його титанічної роботи збереглися лише крихти, але і вони дають змогу говорити про Фідія як про неперевершеного майстра скульптури.

Найкращим його творінням (яке, на жаль, не збереглося) вважають четверте диво світу – *статую Зевса в Олімпії* – єдине диво світу, створене однією людиною. У прекрасному храмі Зевса, у центральному залі, на підлозі із червоного граніту знаходилася велетенська (заввишки 14 м) фігура Зевса, одяг і волосся якого були зроблені із золота; тіло – із слонової кістки; інкрустований дорогоцінним камінням трон – із кедра. На голову Зевса скульптор одягнув вінок олімпійського переможця, у праву руку дав статую богині Ніки, у ліву – скіпетр, увінчаний священним факелом. «Кращої скульптури ще не було», – так говорили про статую у ті давні часи. Але у IV ст. н. е. імператор Феодосій I звелів вивезти статую «язичеського ідола» до Константинополя. Подальша доля її невідома.

Свідченням майстерності скульпторів і високих технічних досягнень Стародавньої Греції стала статуя *Колоса Родоського* – бога Сонця Геліоса, яка являла собою позолочену бронзову фігуру заввишки 32 м і з'явилася на початку III ст. до н. е. при вході у гавань м. Родос.

З II ст. до н. е. Греція потрапляє під владу Риму.

Культура Стародавнього Риму. Римська культура охоплює період із VIII ст. до н. е. до V ст. н. е. На відміну від

давньогрецької культури, яку дослідники удостоюють найвищих оцінок, давньоримська оцінюється по-різному. Наприклад, фахівці і досі сперечаються, наскільки римська культура є самобутньою. Так, відомі культурологи О. Шпенглер і А. Тойнбі не вважають культуру Стародавнього Риму самобутньою, а говорять лише про кризу античності. Основним вкладом Риму у світову культуру більшість учених вважає доробок у галузі розвитку держави, права, техніки. У духовному розвитку Рим так і не зміг піднятися до висот еллінської культури.

У всьому римському суспільстві панувала думка про те, що Рим покликаний панувати над усім світом. У II ст. до н е видатний грецький історик Полібій писав: «Римляни підкорили своїй владі майже весь відомий світ і підняли свою могутність на таку висоту, яка немислима була для предків і не буде перевершена нащадками». Досить образно висловився про це і великий римський поет Вергілій у поемі «Енеїда»: «...мідь нехай кують інші, а римлянин покликаний вести народи, жалувати підвладних і завойовувати гордих». Основною метою походів римлян було не тільки розширення власних земель, але й пограбування підкорених народів, захоплення рабів. «Піратами на суші» називали їх у ті часи.

Що ж до державного устрою Риму, то він являв собою військову рабовласницьку державу з імператором при владі. Влада імператора була настільки сильна, що у державі існував його культ. У час розквіту Римської імперії їй належали усі прилеглі до Середземномор'я землі – як у Європі, так і в Азії та Африці. Для управління такою державою потрібні були суворі закони і сильне військо. Мистецтво, особливо архітектура, теж мало показати всьому світу могутність державної влади. Саме цій владі і присвячувалися в основному його витвори.

Культурний рівень центру держави, який розташовувався на території сучасної Італії, був нижчим, ніж рівень культури деяких підкорених народів. Римляни багато запозичили в етрусків, але найбільше у греків. Дух грецької цивілізації справив величезний вплив на культурний розвиток Риму; римська античність запозичує більшість ідей і традицій грецької культури. Довгий час у римському вищому світі панує грецька мова (латину

вважали недосконалою). «Грецька філософія цілі століття виховувала вище римське суспільство. Майже всі наставники були греками. Викладання все відбувалося грецькою мовою. Блискуча перемога Греції була отримана її педагогами і професорами» [54, с. 29]. Гордовитий Рим, перед яким тремтіли переможені народи, не тільки схилив голову перед величчю культури крихітної Еллади, а й поширював її по всьому Середземномор'ю. Як писав Гораций, «полонена Греція перемогла некультурного переможця».

Колись Рим створить свою культуру, але тільки тоді, коли набереться досвіду у завойованого сусіда. І створить тисячолітню культуру, яка матиме великий вплив на майбутнє Європи. Неоцінне значення для європейської культури матиме латинська мова, яка значно вплине на цілу групу мов. Ще два-три століття тому вона була мовою філософії, науки, медицини, права, релігії, літератури багатьох європейських країн. Ще й сьогодні велике значення мають досягнення римлян у галузі архітектури, образотворчого мистецтва, системи права, теорії державного управління.

Щоб зрозуміти культуру Стародавнього Риму, необхідно пам'ятати: якщо у Стародавній Греції людина була мірилом усіх речей, то у Римі вона злидарка у порівнянні із владою і силою держави. Римляни створили свою систему ідеалів і цінностей, пов'язану із зростанням і піднесенням Риму – агресивного і войовничого міста-держави. Тотальна мілітаризація усіх сторін життя римського суспільства – ключ до розуміння суті римської культури, її ціннісних орієнтирів. Інтереси окремої особистості завжди мали відступати на другий план у порівнянні з інтересами общини у цілому. Найвищою цінністю для римлянина було його рідне місто, якому вони мали служити, не шкодуючи життя, підкорені залізній дисципліні і закону. Свідомість римських громадян визначав насамперед патріотизм – уявлення про особливу богообраність римського народу і самою долею призначені йому перемоги, про Рим як найвищу цінність, про обов'язок громадина служити йому всіма силами. Римському громадянину мали бути властиві сміливість, стійкість, твердість,

непохитність, гідність, серйозність. Найвищою нагородою за всі доблесті була пошана громадян, всенародне схвалення.

Творцями історії у Римі були політики, для яких мистецтво не мало ніякого значення. Тому художники не відігравали значної ролі у суспільстві. Крім того, свою творчість вони присвячували не загальнолюдським потребам, а потребам поточного часу. Тому культурне життя Риму – це перш за все утилітарні його форми: будівництво шляхів, оборонних стін, водопроводів, мостів, які вважалися основою могутності держави. На відміну від грецької, римська культура є більш раціональною, спрямованою на практичну користь і доцільність. Цицерон, підмітивши це, зазначив: «Греки вивчали геометрію, щоб пізнати світ, римляни ж – щоб вимірювати земельні ділянки».

Щодо джерел римської культури, то не тільки греки зробили великий внесок у її розвиток. Колискою римської цивілізації стала культура *етрусків*. Про етрусків, які прийшли до Італії у IX – VIII ст. до н. е. (можливо, із Малої Азії), знаємо дуже мало. Походження та мова етрусського народу досі повністю не вивчені. Етруське письмо не розшифроване, воно дуже відрізняється від усіх відомих мов. Більшість учених вважає, що етруски малоазійського походження, але час та обставини їх переселення поки що невідомі.

Етруски мали добре укріплені міста-держави, були досвідченими землеробами, прекрасними мореплавцями, ремісниками, будівельниками, мали прекрасну кераміку, ювелірне мистецтво, бронзове литво, скульптуру, водопровід, каналізацію, канали, великий флот. Саме етрускам римляни зобов'язані Капітолійським храмом, першими міськими стінами, каналізацією. Навіть Капітолійська вовчиця етрусського походження. Етрускам зобов'язаний своїм виникненням на березі Тибру і Рим. Осушивши болото, на його місці вони збудували центр сучасного Риму (754 р. до н. е.). Сильний Рим досить швидко підкорить своїй владі сильні, але необ'єднані міста етрусків (III ст. до н. е.) і нація поступово втратить свою самобутність.

На формування римського пантеону богів великий вплив зробили етруска і грецька релігії. Римляни ототожнили своїх

богів із грецькими: Юпітера із Зевсом, Венеру із Афродітою, Юнону з Герою тощо. Серед великої кількості богів виділилися головні: Юпітер, Марс, Мінерва, Плутон, Венера, Вулкан, Церера, Аполлон, Юнона, Меркурій, Нептун, Діана. Але, на відміну від грецької, римська релігія мала відбиток формалізму і тверезої практичності. Від богів чекали допомоги у конкретних справах, а тому ретельно виконували встановлені обряди і приносили необхідні жертви. У ставленні до богів діяв принцип «Я даю, щоб ти дав». Римська релігія мало зачіпала почуття віруючих. Основну увагу римляни звертали на зовнішній бік релігії (на виконання обрядів), а не на духовне злиття із божеством. Саме з цим дослідники пов'язують появу на території Риму іноземних, особливо східних, культів. Крім того, римська аристократія, ознайомившись із грецькою філософією, починає скептично ставитись до релігійних вірувань. Усе це разом із часом підриває офіційну римську релігію; у нижчих верствах населення з'являється очікування месії, який покарає несправедливість.

Починаючи із 30-х рр. II ст. до н. е., Римська держава, охоплена громадянською війною, переживає кризу, із якою влада впоратися не могла (доводиться управляти державою, що охоплювала величезні території). У зв'язку із цим виникає необхідність установа нові форми державної влади; нею стає імперія. У міру наростання загальної кризи Римської імперії настає і криза традиційної релігії. У такій ситуації в I ст. до н. е. у містах Греції, Італії, Малій Азії починає падати авторитет античних богів. Внаслідок складного синтезу східних релігій і культів, передусім іудаїзму, платонівської та елліністичної філософії (зокрема стоїцизму) і соціальних утопій виникає нова релігія – *християнство*. Його поява у цих умовах сприймалася більшістю як форма соціального протесту. Християнство давало віру в заступника, який зможе утвердити ідею загальної рівності і порятунку людей незалежно від їхнього походження.

Провідна у ранньому християнстві ідея рівності людей перед Богом була своєрідною формою протесту завойованих і пригноблених. Поширенню християнства сприяла і та обставина, що воно пропонувало своїм прихильникам не тільки новий

світогляд, але і згуртовану церковну організацію, яка своїм впливом протистояла державі та її ідеології; приналежність до неї хоч і була небезпечною, але давала парафіянам моральну та матеріальну підтримку. До кінця II – початку III ст. християнські громади перетворились на потужну суспільну силу. Це змусило правителів Римської імперії звернути серйозну увагу на взаємини влади і християн.

Нова релігія, яка спочатку поширилася серед нижчих верств суспільства у східних провінціях, зазнавала суворого переслідування. Римські імператори в умовах гострої кризи III ст. розглядали християнську церкву як можливу політичну суперницю. Перше масове переслідування християн розпочав імператор Нерон. Щоб зняти із себе провину за підпал Рима, він звалив її на тих, у кого серед населення була підозріла репутація, – на християн. Переслідування, що почалися у 65 р., тривали три роки. Християн зашивали у шкури звірів і кидали на розтерзання собакам, розпинали на хрестах, обмазували смолою і спалювали; язичники, що звикли до кривавих видовищ, здригалися, дивлячись на жахливі страждання жертв. Результатом цього цькування стала смерть тисяч римських християн, серед яких – апостоли Петро і Павло. Із II ст. гоніння на християн втратило масовий характер і набуло форми судового розгляду стосовно конкретного християнина. Надалі гоніння продовжувалося при імператорі Деції, який вимагав, щоб усі римські піддані доводили свою відданість римському імператорові, приносячи жертви язичницьким богам і духам. Християн очікували найжорстокіші катування і знущання у в'язницях. У процесі переслідувань виявилось, що християн дуже багато у різних прошарках римського суспільства, у тому числі й серед вищого світу. Періоди переслідування християн чергувалися із часами відносної віротерпимості. Так, наприклад, у III – на початку IV ст. жорстокі переслідування християн виникали лише час від часу; відкрите поклоніння християнському культу ставало звичайним явищем в імперії. Початок IV ст. – час останніх переслідувань Римом християн. У цей час править імператор Діоклетіан; початок його правління був пов'язаний із досить терпимим ставленням до християн (християнами були найближчі

родичі імператора, багато християн було у його гвардії та свиті). Але жорстокий указ 304 р., маючи на меті змусити християн відректися від віри, знову прирік їх на катування і муки. Відповідно до нього, знищувалися храми, здійснювалася конфіскація церковного майна, було страчено багато вищих сановників, які входили до найближчого оточення самого Діоклетіана. Переслідування отримали досі небачений характер – репресій зазнавали тисячі і десятки тисяч людей (у Малій Азії було спалене ціле християнське місто). Від такого удару церкві важко було оправитися. Але у травні 305 р. Діоклетіан раптово відрікся від престолу. Більшість із тих, хто претендував на владу, до християн ставилися вороже. Особливою жорстокістю вирізнявся Галерій, який у 311 р. за кілька днів до своєї смерті із невідомих причин опублікував едикт, який надавав християнам свободу віросповідання. Римській імперії, що перебувала у гострій економічній і соціальній кризі, необхідні були реформи. Зрештою, усвідомивши значення діяльності християнської церкви, імператори стали опиратися на неї і влітку 313 р. видали спільний едикт, яким зрівняли у правах християнство з усіма іншими релігіями. Відповідно до едикту, все конфісковане у християн майно належало повернути або відшкодувати. Із появою цього документа християнська церква отримала юридичні права. У минулому залишилися століття переслідувань. В особливо сприятливому положенні виявилися християнські громади західних областей імперії: імператор Костянтин симпатизував християнству, щоправда, сам не прийняв хрещення. Він намагався дотримуватися принципу рівноправності релігій: нову столицю імперії (майбутній Константинополь) одночасно освячували за язичницькими і християнськими обрядами. Але у той же час низка указів, виданих Костянтином з 313 до 323 рр., забезпечила християнській церкві привілейоване положення. Завершив цей процес у 392 р. імператор Феодосій I, який офіційно заборонив язичницькі культу. Єдиною державною релігією Риму стало християнство – релігія, звернена до всіх людей незалежно від етнічної, мовної та іншої приналежності, в основі якої лежить віра в Ісуса Христа як Боголюдини, яка своєю смертю спокутувала гріхи людей і несла порятунок світу і

людству. Заперечуючи цінності римського суспільства (влада, сила, могутність, фізичні насолоди), християнство протиставило їм високі моральні цінності, проголосило рівність усіх перед Богом, виступило на захист знедолених.

Початок *римській літературі* поклали греки своїми перекладами на латинь «Одіссеї» та інших творів. Надалі ж її прославили твори драматурга Плавта (близько 250 – 184 рр. до н. е., із 120 комедій збереглося 17), поетів Вергілія (70 – 19 рр. до н. е., «Енеїда»), Публія Овідія Назона (43 р. до н. е. – 18 р., поема «Метаморфози»), Горація (65 – 8 рр. до н. е., лірика) і Тита Лукреція Кара (близько 96 – 55 рр. до н. е., поема «Про природу речей»). Політична боротьба сприяла розвитку риторики, найвидатнішим представником якої став Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.) – оратор, філософ і письменник, політичний та громадський діяч, засновник європейського ораторського мистецтва; збереглося близько п'ятдесяти його промов і праць із теорії риторики, які свідчать про геніальний талант Цицерона.

Римська *наука* – це перш за все добре розвинена юриспруденція, філософія, філологія, медицина, історія, географія, астрономія, біологія, агрономія. У галузі *історії* плідно працює Тит Лівій (59 р. до н. е. – 17 р., «Історія Риму» у 142 кн., збереглося 35). Із 30 праць видатного історика і політичного діяча Риму Тацита (близько 55 – 120 рр.) збереглися чотири. Із 500 праць про Рим Марка Теренція Варрона (116 – 27 рр. до н. е.) 41 книга стосувалася історії Риму. Історик Клавдій Еліанус, наприклад, у своїх «Різних історіях» писав: «Європа, Азія і Лівія (Африка) – це острови, оточені океаном. За ними розташований величезний континент. Там є міста, де закони і звичаї зовсім не схожі на наші» (мова йде про американський континент). Великий науковий твір про Європу, Азію та Північну Африку створив географ та історик Страбон (63 р. до н. е. – 24 р.). Головним джерелом *природничих знань* для античності і середньовіччя стала «Природнича історія» у 37 книгах Гая Плінія Старшого (24 – 79 рр.), яку можна вважати енциклопедією з географії, ботаніки, зоології, мінералогії. У галузі *астрономії* плідно працює Клавдій Птолемея (83 – 161 рр.), який видав енциклопедію астрономічних знань, а у трактаті «Географія»

зібрав усі дані про населений світ. Близько 400 праць з *анатомії та фізіології людини, терапії, фармакології* належать лікарю і природознавцю Клавдію Галену (129 – 199 рр.). І зараз прекрасним підручником з *архітектури* є книга Вітрувія Поліона (друга половина I ст. до н. е.) «Про архітектуру».

Найвищим досягненням римлян, їх внеском до античної і сучасної культури стали не витончені твори мистецтва, а юриспруденція, адміністративне і державне управління, міське планування. Художні традиції Риму досить бідні. У його мистецтві більше зовнішньої ефектності, ніж справжньої величі. Із проголошенням Римської імперії перед мистецтвом було поставлено завдання прославлення імперії та імператора.

Можливо, саме *архітектура* Риму найбільшою мірою втілює пишність і розкіш імперії, яку вона прославляє. Римляни увійшли в історію як видатні будівельники. Вони зводили такі монументальні споруди (амфітеатри, стадіони, терми, палаци імператорів), руїни яких вражають і сьогодні. Засвоївши грецьку культуру, римляни збагатили її чудовими відкриттями у галузі будівельної техніки. Аналізуючи архітектуру Риму, варто вказати на три її основні ознаки: корисність, розрахунок і велич, а також назвати основні відкриття римлян у галузі архітектури: бетон, акведуки, купол та арку.

Ідея величі Риму знайшла своє втілення у грандіозних пам'ятниках архітектури, створених у I – IV ст. Імператори суперничали один з одним у розмаху будівництва. Імператор Клавдіан мав право сказати, що небо не бачить нічого більш величного, нічий погляд не охоплює ширини Риму, нічий розум не осягає його краси і ні одні уста не можуть висловити гідної йому похвали (цей вислів найбільшою мірою стосується архітектури). Щодо планування міст, то у центрі кожного з них завжди був Форум – площа із храмом і громадськими спорудами; від нього у формі хреста відходили дві головні магістралі (вулиці столиці були шириною до 6 м.). Варто зазначити, що розвитку архітектури сприяла урбанізація (у Римі в IV ст. проживає близько мільйона жителів). У Римі будуються багатоквартирні будинки – інсули – на три-шість, а іноді й на вісім поверхів (у

Греції та Єгипті таких високих будинків не будували). Таке досягнення римлян стало можливим завдяки винайденню бетону.

Намагаючись завоювати популярність римлян, римські імператори будували *амфітеатри*, найкращим зразком яких вважається *Колізей* (з лат. – колосальний), що отримав свою назву завдяки велетенським розмірам (188×156×50 м). Збудований у 75 – 80 рр., він являє собою чотириярусну споруду у формі еліпса, прикрашену арками, а також колонами різних ордерів (у римській архітектурі ці колони, на відміну від грецької, не підтримують конструкцію, а тільки прикрашають) і скульптурами. Споруда була призначена для різноманітних видовищ: боїв гладіаторів (на арені одночасно могли битися 3 тис. пар гладіаторів), циркових вистав і навіть морських битв. Система службових приміщень займала п'ять поверхів під землею, а система виходів була спланована таким чином, що 52 тис. глядачів могли покинути Колізей за 10-15 хв, виходячи через 80 арок.

Найбільшим римським купольним храмом став *Пантеон* (118 – 125 рр.) — «храм усім богам», що являє собою величезний бетонний циліндр, перекритий куполом (діаметр круглого храму і його висота від підлоги до верхівки становлять 43,2 м) такого розміру, якого не було пізніше й у Візантії. Храм і до цього часу є одним із найбільших у світі.

Одним із досягнень римського зодчества стали *тріумфальні арки* – символи могутності римської армії та держави, які мали надихати на нові подвиги. Найдавніші давньоримські арки були збудовані у 144 р. до н. е.; надалі арка стане невід'ємним елементом римської архітектури.

Терми (купальні) – великі і досить складні в архітектурному плані споруди – призначалися для відпочинку і розваг. Їх будівництво було викликано необхідністю розважати величезні маси римського плебсу, який вимагав «хліба і видовищ». Відвідування терм (їх у Римі було близько тисячі) стало повсякденним заняттям вільних римлян. Деякі з них займали площу до 11 га і вміщали близько 2 тис. осіб одночасно (наприклад, терми імператора Каракалли). Як правило, терми являли собою комплекс басейнів, ігрових залів, спортзалів, залів

для філософських бесід, картинних галерей, бібліотек, прикрашених багатомасштабною скульптурою, вазами, грецькими картинами, рельєфами, малюнками.

Невід'ємною частиною римської архітектури стали *акведуки*, що постачали місто водою. Перший такий водопровід з'явився у IV ст. до н. е., а у III ст. н. е. їх було уже одинадцять. Акведук Клавдія (протягом доби давав 200 тис. м³ води), наприклад, починався у горах і протягом свого шістдесятивосьмкілометрового шляху до Риму ішов через тунелі, пересікав ріки; його стовпи підіймалися на висоту до 20 м. Пліній Старший писав про нього так: «Нічого більш дивного не було на всій земній кулі».

Пам'ятником римській культурі стали і римські *дороги*. У II ст. імперія мала 372 вимощені каменем дороги протяжністю 80 тис. км, що прямували до Європи, Північної Африки, на Близький Схід. «Царицею доріг» назвав один римський поет найдавнішу і найзнаменитішу із римських доріг – Аппієву дорогу, будівництво якої розпочалося Аппієм Клавдієм ще у 312 р. до н. е. (викладена плитами із туфу, вона мала ширину від 4,3 до 6 м).

Вкладом римлян у розвиток *скульптури* перш за все можна вважати копіювання грецьких статуй. Грабуючи грецькі міста, римляни захоплювали величезну кількість скульптур (тільки з Епіру вони вивезли 500 статуй), краса яких викликала у них захоплення. Але, незважаючи на велику кількість оригіналів, з'являється попит і на копії із відомих скульптур. Щоправда, як вважають учені, процес копіювання гальмував розвиток власне римської скульптури. Щодо самотньої римської скульптури, то тут з'являється скульптурний портрет, який передає конкретні індивідуальні риси людини, – так званий *психологічний портрет* («Оратор», «Брут», бюсти Цицерона і Цезаря). Треба зазначити, що початок цьому жанру поклали етруски, у яких зображення голови покійного прикривало урну із прахом. До кращих витворів римської скульптури належать і *кінні статуї* (напр., знаменита кінна статуя імператора Марка Аврелія, відлита з бронзи; знаходиться на Капітолії у Римі).

Щодо архітектурних оздоблень, то розписи будинків Помпеї свідчать про високий рівень *живопису* (він корінням сягає

грецького) та прекрасну *мозаїку* із природного каміння, мистецтво якої досягло у римлян великого розвитку. До наших часів збереглися чудові фрески у містах Помпеї, Геркуланум та Стабії. Значних успіхів добилися римляни і у *вазорозписі*.

Важливим елементом давньоримської культури були різноманітні *видовища*, які мали відволікати громадян від суспільних негараздів і задовольнити прагнення римлян до розваг. Так, Цезар у 46 р. до н. е. наказав вирити на Марсовому полі штучне озеро, на якому організував битву сирійського і єгипетського флотів, у якій брали участь 2000 веслярів та 1000 матросів. А імператор Клавдій влаштував на Фуцінському озері битву сицилійського та родоського флотів за участю майже 19 тис. воїнів. У цирках влаштовувалися криваві гладіаторські бої, цькування хижими звірами полонених і перших християн.

У 395 р. Римська імперія розпадається на Східну і Західну, а в 401 р. орди готів шматують Західну частину. За ними підуть гуни, остготи... У 410 р. Рим було зруйновано.

Незважаючи на те, що давньоримські майстри продовжували традиції еллінських, мистецтво Стародавнього Риму вважається самостійним явищем, на розвиток якого вплинули і історичні події, і умови життя, і релігійний світогляд, і характер римлян.

Використовуючи іноземні досягнення, римляни у багатьох галузях перевершили своїх учителів. У свою чергу римська культура у пору свого розквіту зробила значний вплив на сусідні народи і на подальший розвиток Європи.

Розвиваючись під впливом ранньої цивілізації, культура античності внесла величезний вклад у розвиток світової культури. Пам'ятки архітектури, скульптури, шедеври живопису і поезії мають велике значення не тільки як твори мистецтва. На ґрунті античної культури розвиваються наука і мистецтво Нового і Новітнього часу.

Незважаючи на єдність античної культури, грецький та римський період відзначені своїми особливостями. Політика, релігія, філософія, юриспруденція, література і мистецтво Західної Європи зазнали сильніших впливів Риму. На східноєвропейську традицію, у тому числі і культуру України,

разом із християнською культурою Візантії був зроблений значний грецький вплив.

Саме у часи античності зародилися явища, які у майбутньому стануть визначальними у світовій культурі. Поєднання гуманізму, допитливості і раціоналізму із мистецькою довершеністю робить античну культуру одним із провідних духовних надбань людства. Європа весь час зверталася до античності у пошуках гармонії, ідеального і досконалого. Вона, Європа, успадкувала від античності не тільки форму, а перш за все духовні засади. Це стосується і головної проблеми культури, якою є людина, і принципу прагнення до пізнання основ буття.

Література [6, 7, 21, 42 – 59].

Культура Візантії

У розвитку світової цивілізації *візантійська культура* займає видатне місце. Виникнувши на зламі двох епох (античності і середньовіччя), Візантія, яку вважають єдиною хранителькою античних традицій в епоху Середньовіччя, відкриває складну та суперечливу епоху, світоглядною основою якої стало християнство.

Розташована у межах Європи та Азії, Візантійська імперія асимілювала культуру різних народів, бо в основі своєї власної культури уже мала досвід поєднання двох культурних традицій – грецької та римської. Увібравши в себе традиції греко-римського світу й елліністичного Сходу, Візантія стала центром своєрідної і блискучої культури, за рівнем розвитку якої довгий час була попереду усіх країн Європи. Змішування греко-римських і східних традицій зробило величезний вплив на суспільне життя і культуру візантійського суспільства і створило унікальне культурне явище – візантизм, яке дозволило Візантії піти своїм історичним шляхом, відмінним і від країн Сходу, і від країн Заходу. Навіть після руйнування Константинополя у 1453 р. військами турецького султана Мехмеда II Завойовника і загибелі «Другого Риму» візантійська культура не послабила свого впливу на інші народи, зокрема слов'янські.

Як держава Візантія (до її території входили Мала Азія, весь Балканський півострів, Сирія, Палестина, Єгипет, деякі землі в Італії) проіснувала із IV ст. до 1453 р. Ядром візантійської держави стала територія Стародавньої Греції.

Історія виникнення держави пов'язана із тими процесами, які відбувалися у Римській імперії в перші століття нашої ери. Занепад Риму особливо поглибився у другій половині II ст. зі вступом країни у глибоку економічну і соціально-політичну кризу. У середині III ст. у римські провінції вторглися варвари; міста гинули від землетрусів, голоду та епідемій. Офіційний поділ Римської імперії на Західну і Східну (395 р.), взяття і пограбування Риму військами вестготського короля Аларіха I (410 р.) та короля вандалів Гейзеріха (455 р.), позбавлення престолу останнього римського імператора Ромула Августула (476 р.) надали особливого статусу місту Константинополь, яке було засноване імператором Константином I у 324–330 рр. на місці колишнього поселення Візантій (пізніше це поселення дало назву всій імперії).

У IV ст. жителі називали свою імперію Ромейським царством, себе – ромеями, а столицю Константинополь – Новим Римом. Народ вважав себе продовжувачами традицій Римської імперії, хоч із самого початку ця держава була більше грецькою, ніж римською. В етнічному складі населення Візантії переважали греки. За державну мову імперії у IV – VI ст. правила латинська, а з VII ст. – грецька мова.

І хоч від кращих часів стародавньої Греції пройшло більше тисячі років жителі Візантії зберегли безпосередній зв'язок із культурними та ідеологічними традиціями античності, які піддавалися, звичайно, принциповому переосмисленню. На вулицях візантійських міст продовжували стояти численні еллінські статуї; учені Константинопольського університету збирали стародавні рукописи, вивчали античних класиків; у державі діяло римське право; працювали успадковані від пізньої античності школи.

Візантія являла собою феодальну державу, якою управляв імператор – «помазаник Божий». Подібно до східних владик, імператор вважався намісником Бога на землі. Формула

візантійської державності включала три основні ідеї: божественне походження і призначення Візантійської імперії, перевага візантійського християнства і безперечність верховної влади. Надійним засобом забезпечення монарха від посягань стала сакралізація – освячення влади (імператора коронувала церква). Центральним положенням цього вчення була ідея про божественне походження імператорської влади.

Великі міста імперії, і в першу чергу Константинополь, були не тільки центрами ремесла і торгівлі, але й вогнищами надзвичайно високої культури та освіченості, де зберігався багатий спадок античності. Починаючи із самого зародження держави, численні легенди про фантастичні багатства Візантії спричинили величезний інтерес до неї.

Константинополь вважався найбільшим і найбагатшим містом світу, його культура видавалася усім казковою. Столиця Візантії лежала на перехресті найважливіших на той час торговельних шляхів — Шовкового (зі сходу на захід) та «із варяг в греки» (із півночі на південь). Уже через два століття після заснування міста у Константинополі проживало 700 тис. мешканців. Центром міста був імператорський палац, який являв собою невеличке містечко. Поряд із ним – іподром, палаці знаті і храм св.Софії, університет та бібліотека, яка налічувала 150 тис. книг. Забіги на колісницях, змагання людей зі звірами, циркові вистави, які відбувалися на іподромі, що вмщував тридцять тисяч глядачів, були улюбленим видовищем жителів столиці.

У місті на початку V ст. було збудовано міцні укріплення, які дістали назву «Стіни Феодосія» (500 бойових башт, 3 ряди сухопутних і 1 ряд морських мурів) і які можна назвати вершиною військового інженерного мистецтва. Захищена і природою, і кільцем кам'яних стін, столиця здавалася неприступною.

Уже в VI ст. місто перетворилося на найбільший торгово-ремісничий центр світу, який називали «величезною майстернею розкоші». Ремісничі майстерні зробили Константинополь визначним лідером у виготовленні вишуканих речей і товарів щоденного вжитку (палацове та церковне начиння, зброя і військово спорядження, вовна, парча, кольоровий шовк,

вишуканий скляний і металевий посуд, світильники, ювелірні прикраси, вироби із слонової кістки, прикрашені різьбою та інкрустаціями). Твори художнього ремесла Візантії отримали у Середні віки світове визнання.

Світоглядною основою держави стало християнство, яке утверджувало свої позиції у боротьбі з язичницькими античними уявленнями. Становлення візантійської культури відбувалося в умовах суперечливого ідейного життя ранньої Візантії. Це був час становлення ідеології візантійського суспільства, оформлення системи християнського світогляду. У IV – V ст. розгорнулися жорсткі філософсько-богословські суперечки щодо природи Христа і місця його у Трійці. У цих суперечках виявилася різниця у філософській спрямованості Сходу і Заходу в рамках однієї світоглядної системи – християнства. З часом ці суперечки призвели до розколу на східну (православну) і західну (католицьку) християнські церкви.

У Візантії існує високий авторитет *освіти*, яка зберігає традиції античності. Освіту дуже цінують; освічених людей поважають, без освіти неможливо зайняти високу посаду у суспільстві. Високоосвіченими вважалися ті, хто опанував філософію, богослов'я, математику, астрономію, медицину, історію, право, розбирався у питаннях політики та етики, знався на музиці та риториці. Уже в IX ст у Візантії була відкрита вища школа, на основі якої у 1045 р. засновано *Константинопольський університет*. Крім того, у цей же час при церкві св.Апостола було відкрито першу вищу медичну школу. Турбота про освіту вважалася найпершим обов'язком монарха.

У духовному житті Візантії багато важила *книга*. Церковний ритуал став причиною появи різноманітних культурних новацій, зокрема і в розвитку книги. Сувій істотно ускладнював церковну службу, яка обов'язково передбачала читання епізодів Священної історії. Це призвело до створення кодексу – книжки сучасного вигляду, із декількох зшитих зошитів. Вона давала змогу писати текст з обох боків сторінки, була зручнішою для читання і краще зберігалася. Незважаючи на поширення паперу, книги до XIV ст. писали на пергаменті, який із VIII ст. витісняє папірус.

Найцінніші книги виходили з імператорських скрипторіїв, причому писали їх в одному, а прикрашали книжковою мініатюрою – в іншому скрипторії. Над виготовленням книги працювали як у державних, так і в монастирських скрипторіях. У Константинополі з часів Костянтина існувала багата публічна бібліотека, унікальні приватні бібліотеки. Візантійські книги радо купували іноземці, котрі цінували їх за каліграфію, високоякісний пергамент, чудову мініатюру та коштовне оздоблення. Загальне пошанування книги перетворилося на бібліофілію – справжній культ книги серед інтелігенції.

Далеко за межами Візантії поширюється й *агіографічна література* – життя святих, мучеників та самітників. Предметом масового читання були аскетично-повчальні твори, що заохочували до важкого духовного чернечого подвигу. Розвивається філософська проповідь, у жанрі якої найяскравіше виявив себе Іоанн, прозваний за красномовність Златоустом (344 – 407 рр.). Кращими церковними письменниками стали Афанасій Александрійський, Василь Кесарійський, Григорій Богослов. Популярними були також історичні оповідання, короткі огляди із всесвітньої історії (хроніки). Візантійська література – це перш за все історіографія, яскраво представлена працями отців церкви, особливо єпископа Євсевія Памфіла (II – III ст.), автора «Хронологічних таблиць та скороченого викладу загальної історії еллінів та варварів» і класичної для середньовіччя «Церковної історії» у десяти книгах, а також історика Прокопія Кесарійського (помер після 567 р.), який створив «Історію воєн Юстиніана» у восьми книгах, книгу «Про будівлі Юстиніана» та ін. Значним явищем візантійської культури була і поезія. Візантійський любовний роман у віршах складав улюблену частину бібліотек не лише у Візантії, а і в інших країнах аж до XVIII ст.

Особливу цікавість виявляли до античних надбань. Їх намагалися популяризувати, ніколи не руйнували, гордилися, незважаючи на те, що власні ідеали були іншими. З другої половини IX – X ст. розпочинається активне збирання візантійськими письменниками й ученими робіт античних авторів. Значний вклад у справу збереження пам'яток

елліністичної культури внесли патріарх Фотій, Костянтин Багрянородний та ін. Фотієм, що перетворив свій дім на академію, був складений збірник відгуків про 280 творів античних авторів із ґрунтовними уривками із них, який отримав назву «Міріобібліон». Завдяки йому до нас дійшли багато уже втрачених творів античних авторів. Імператор Костянтин Багрянородний наказував укладати за свій рахунок збірки, енциклопедії із творів старої літератури. І це не дивно, адже ідеалом Візантійської імперії став імператор, захоплений науками, покровитель знань.

У тісному зв'язку із традиціями античної філософії відбувався розвиток філософії християнської; на античних традиціях розвивались природничі науки (на іконах візантійських храмів нерідко зображували деяких античних філософів, найчастіше Платона). Тут, у Константинополі, з'явилися вчені, яким не було рівних на Заході. Потреби будівництва, іригації, мореплавства рухали уперед *математику* (у галузі математики і природничих наук, на відміну від Заходу, візантійська наука пішла далі від античності). У IX – XI ст. у Візантії починають застосовувати індійські цифри в арабському написанні. Ініціатор відродження у Візантії вищої школи, яка у 1045 р. була перетворена на Константинопольський університет, Лев-Математик (Лев-Філософ, помер близько 869 р.) закладає основи *алгебри*. Видатний учений-енциклопедист, він працює у галузі медицини, астрономії, механіки, філософії, створює світловий телеграф, конструює дивовижні механізми у резиденціях імператорів. Архітектор Софійського собору і математик Анфимій із Траллу у творі «Про дивовижні механізми» серед інших наукових теорій робить пояснення *оптичних* властивостей запалювальних дзеркал. Потреби ремесел і медицини стимулюють розвиток *хімії*. У середині VII ст. у Візантії винайдено «грецький вогонь», що застосовувався при облозі фортець. Рецепт «грецького вогню» тривалий час тримався у таємниці, завдяки чому візантійський військовий флот досить довго домінував на Середземному морі. У галузі *медицини* узагальнено досвід античних медиків (зокрема Гіппократа), значно удосконалено діагностику. Пергамський лікар Орибасій уклав медичну енциклопедію у 76 книгах. У VI ст.

лікар Аецій із Аміді уклав практичне керівництво з медицини у 16 книгах. Павло Егінський (VII ст.) був автором керівництва з хірургії та акушерства, пізніше використаного арабами. І взагалі, медичними книгами, написаними тут, Європа користувалась аж до XVII ст. Що ж до лікарень, то у XII ст. в Константинополі у одному з монастирів заснували лікарню із хірургічним і терапевтичним відділеннями та постійним штатом лікарів. Згодом їх стало багато; досить часто при них засновували медичні училища. *Астрономи* вважали, що Земля кругла, вміли передбачати затемнення Сонця, засуджували астрологію, хоча астрономічні спостереження часто перепліталися з астрологією. Незважаючи на осуд, і астрологія, і алхімія процвітали. *Географічні знання* Візантії було узагальнено у «Християнській топографії» Козьми Індікоплова (VI ст.), де подаються цікаві дані про тваринний і рослинний світ, торговельні шляхи і населення Аравії, Східної Африки та Індії. Географ Касторій (середина IV ст.) уклав карту шляхів від Британських островів до о. Цейлон. Анонімний сирієць склав «Повний опис світу і народів», у якому докладно характеризується економіка і культура переважно східних народів. Іоанн Малала написав «Історію всіх народів» до 563 р., яка була дуже популярною у Середні віки і служила зразком для багатьох західних хроністів. Паралельно із розширенням географічних знань відбувається розвиток *ботаніки та зоології*, що дозволяє ознайомитися із флорою та фауною різних країн. Знання у цій галузі узагальнені у працях візантійських вчених-природознавців. У X ст. створена енциклопедія «Геононіка», у якій узагальнювалися досягнення античної і візантійської *агрономії*.

Розквіт візантійського *мистецтва* розпочався із зміцненням могутньої імперії при Юстиніані. У V – VI ст. Візантія переходить до нового планування міст, за яким у центрі міста розташовується головна площа із собором, від яких променями розходяться вулиці. У Константинополі в цей час споруджуються чудові палаци і храми. Прекрасними пам'ятками світського зодчества стали імператорські палаци у Константинополі. Візантійські майстри, сприймаючи традиції елліністичного світу і мистецтва народів, які населяли імперію, створили на цій основі свій власний художній стиль.

У візантійській *архітектурі* утверджується два види храмів: базиліка – прямокутна, витягнута у довжину споруда у формі хреста (пізніше утвердилася в Західній Європі) і хрестово-купольний храм – квадратна споруда, перекрита куполом (такий тип храму утвердився на Сході).

Неперевершеним шедевром візантійської творчості став збудований у 30-ті роки VI ст. *храм св. Софії у Константинополі*, за своєю архітектурою – суміш названих стилів. Храм, побудований на найвищому із семи пагорбів, уособлював символ Божої мудрості (в пер. з гр. Софія – мудрість). Імператор Юстиніан, у роки правління якого Візантійська імперія досягла найвищого розквіту, поставив за мету відтворити Римську імперію у її колишній величі і кордонах. Храм святої Софії повинен був втілити у собі ідею створення нової великої держави і торжества християнства. Незвичайною сміливістю конструкцій, грандіозними розмірами і розкішною оздоблення храм перевершив усе, що було створене в архітектурі до нього. Призначена бути патріаршим храмом, головним культовим місцем держави, св. Софія стала частиною центру міста, позначеного пишним палацом імператора та позолоченим стовпом – точкою відліку доріг європейської частини Візантії.

На ті часи Константинополь був столицею могутньої імперії, а золоті ріки, що текли до імператорської скарбниці, могли здійснювати найфантастичніші мрії володарів держави. Так сталося і зі св.Софією, лише на оздоблення хорів якої було витрачено річний прибуток Візантії від васального Єгипту. За наказом імператора до столиці звідусіль звозили залишки видатних споруд минулих епох, серед яких – 100 колон роботи відомих античних майстрів. Храм облицьовано мармуром різних кольорів, який доставлявся з усієї імперії. Блиск різнокольорових мармурів, мерехтіння золота, коштовностей і мозаїк, сяйво свічок і лампад створили ілюзію безмежності собору, наближували його до образу Всесвіту. У архітектурі та живописі св. Софії були закладені основи художнього стилю, який став панівним у всій подальшій історії візантійського мистецтва.

Автори споруди – Анфімій із Тралл та Ісидор із Мілета – не тільки архітектори, а й видатні вчені – збудували її у VI ст. всього

за п'ять років. Архітектори справилися із майже нездійсненим завданням – спорудили храм заввишки 55 м і майже 100-метрової довжини (площа споруди 7 тис. м²) та перекрили його величезним куполом (діаметр 32,9 м). Шедевром архітектурної думки стала гігантська півсфера головного куполу храму, в основі якої знаходилися 40 вікон. Тим, хто заходив до храму, здавалося, що величезний купол не має реальної опори, а підвішений на золотому ланцюгу, спущеному з неба. Прокопій писав про цю споруду так: «Цей храм являє собою дивовижне видовище; тим, хто його бачить він здається винятковим, тим, хто про нього чує – неймовірним. Він злітає вгору, ніби до самого неба, виділяючись серед інших споруд, як човен на бурхливих хвилях моря... Він увесь сповнений світлом та сонячним промінням, і можна було б сказати, що освітлення це не ззовні іде, а сам він народжує цей дивний блиск, такий дивовижно світлий цей храм». Незвичайне враження цей храм справив і на руських послів, які повернулися із Константинополя і князю Володимирі розповідали про нього так: «І прийшли ми тоді у Греки. І повели нас туди, де ото вони служать Богові своєму, і не знали ми, чи ми були на небі, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої не вміємо ми й сказати про се» («Повість временних літ», 987 р.).

916 років собор був християнським храмом, однією із головних святинь християнства, але дійшов до нас у далеко не первісному вигляді. Був він і мечеттю; відтоді змінився його інтер'єр та екстер'єр (у XV ст. турки замазали мозаїки та прибудували до храму чотири мінарети). З 1935 р. собор св. Софії став музеєм. Його відреставровано, мозаїки відчищено, пам'ятка оберігається державою. І хоча храм уже ніколи не буде таким чудовим, як у часи Юстиніана, він залишається унікальним пам'ятником світової культури. Православні храми як на Київській Русі, так і в сучасній Грузії, Вірменії, Греції будуються за єдиним канонічним зразком – за зразком храму святої Софії у Константинополі.

Вишуканістю та елегантністю архітектурних форм вражає також церква св. Віталія у Равенні; особливу славу цьому храму принесли мозаїки.

Провідною формою живопису у Візантії була *мозаїка* та *фреска*. Умілий художник повинен був писати не тіло людини, як це було в античні часи, а «образ її душі» – так вимагала християнська церква. Тому в центрі мозаїки та фрески знаходиться одухотворене обличчя людини; особливий акцент було зроблено на її очі. «Кам'яним живописом» називають мозаїку, яка поряд із чудовим мармуром на стінах створювала у храмах таємничий світ, який здається нерукотворним. Непідвладні часові дивовижні мозаїки (ними були викладені не тільки стіни, а й підлога) створювали у храмах ілюзію «Божественної вічності». Майстри чітко розраховували кут падіння світла і робили поверхню смальти жорсткою; вони враховували також оптичне злиття кольорів в очі глядача, який дивиться на мозаїку із великої віддалі. Мозаїки св.Софії створюють враження незвичайної легкості і просторовості. Прекрасною пам'яткою цього часу стали також мозаїки і фрески монастиря Хори (XIV ст.; зараз мечеть Кахріє-Джамі) у Константинополі.

Найважливішим атрибутом християнських храмів стала *ікона*, що розглядалася як засіб емоційного зв'язку людини з Богом. Іконопис почав активно розвиватися після перемоги над іконоборцями у IX ст.

Іконоборство (друга чверть VIII ст. – 40 рр. IX ст.) ґрунтувалося на переконанні, що поклоніння зображенням Бога та святих нічим не відрізняється від язичництва. Тому з утвердженням цих поглядів у Візантії та її провінціях були офіційно заборонені ікони і будь-які антропоморфні зображення божества. Боротьба тривала понад сто років; за цей час було знищено тисячі унікальних творів, зокрема мозаїки храму св.Софії. Але іконоборчу епоху не можна вважати часом занепаду культури. Людська думка шукала інші духовні цінності, відбувався процес становлення середньовічного бачення світу і середньовічної ідеології.

У візантійському мистецтві відбувалося повільне згасання античних традицій, сакралізація літератури та мистецтва, панування церковної догматики. Античний ідеал прекрасної особистості поступово відходить у минуле, замінюється ідеалом

духовної досконалості. Не заперечуючи тілесної краси, візантійські мислителі красу душі, моральну досконалість підносять значно вище. Після 843 р. формується іконографічний канон з його стійкими нормами, які відносяться до вибору сюжету, співвідношення фігур, їх поз, вибору фарб тощо. Цьому канону будуть суворо підпорядковувати свою роботу візантійські художники.

Писали ікони на кипарисових дошках. Їх висушували, риб'ячим жиром наклеювали на них полотно і шар алебастрового ґрунту – левкасу, по якому робили малюнок мінеральними фарбами. Малюнок покривали оліфою. Перші ікони, як правило, зображували одного святого. Умілий художник повинен був писати не тіло людини (як в античності), а «образ його душі» – так вимагала християнська церква. Тому у центрі ікони знаходиться одухотворене обличчя святого. Ікони були глибоко символічними, зображення повинні були сприйматися як втілення Божественного, не будити земних переживань, показувати світову скорботу Бога про своїх грішних і страждаючих дітей. Тому з візантійських ікон дивляться на нас суворі обличчя, намальовані стриманими, неясковими кольорами. Серед цих ікон особливе місце займали чудотворні нерукотворні (Божественного походження) ікони (наприклад, ікона Володимирської (Вишгородської) Богоматері). Вважалося, що сила їх передається людині, яка до них доторкається. Чудотворні ікони приносили великі доходи монастирям, у яких вони зберігалися.

Щодо *скульптури*, то об'ємна скульптура була заборонена церквою, але стародавні античні скульптури ще довго прикрашали вулиці Константинополя.

Незважаючи на зростання християнського впливу, у Візантії ніколи не згасала *світська художня творчість*. Пам'яток світського мистецтва збереглося небагато, адже під час нападів ворогів саме палаци імператорів і багаті будинки знаті у першу чергу піддавалися грабуванню і руйнуванню. Але і те, що дійшло до нас, про що розповідають письмові джерела, гідне захоплення. Вражають величчю фортечні стіни і вежі Константинополя, складна система акведуків і цистерн, створених для постачання

міста водою. При Юстиніані була збудована одна така цистерна – справжній підземний палац, прикрашений багатьма колонами і наповнений прозорою водою. Турки після завоювання Константинополя, вражені красою цистерни, назвали її «Тисяча і одна колона». Цілим комплексом розкішних споруд був Великий імператорський палац. Центром суспільного і культурного життя став іподром, прикрашений чудовими античними пам'ятками мистецтва.

У житті широких народних мас, як і раніше, велику роль відігравали масові видовища. Щоправда, античний театр занепадає. Античні трагедії та комедії все частіше замінюють виступами мімів, жонглерів, танцюристів, гімнастів, дресирувальників. Місце театру займає цирк (іподром) із його кінними забігами, які користуються величезною популярністю.

Турки увірвалися до Константинополя 29 травня 1453 р. Місто було розграбоване і поруйноване, десятки тисяч людей були продані в рабство. Імператор Костянтин XI Палеолог загинув у бою; його голова була виставлена на колоні у центрі міста. Мехмед II по трупах в'їхав на коні до храму св. Софії і наказав перетворити її на мечеть. Візантія загинула під ударами турецьких військ і Стамбул – так стали називати завойовники Константинополь – став столицею Османської імперії. Падіння Візантії змінило характер подальшого розвитку Європи. Під контроль турків потрапили відомі торговельні шляхи, що примусило європейців шукати нові дороги на схід.

Від культури країн Західної Європи візантійську культуру відрізняла перш за все наявність елементів східних цивілізацій. Будучи своєрідним «золотим мостом» між Сходом і Заходом, Візантія стала сполучною ланкою між західною і східною культурами, внаслідок чого відбувався плідний синтез цих культур. На культуру Візантії вплинула і своєрідність державного устрою – збереження централізованої імперії і сильної імператорської влади. Ще однією її особливістю стало те, що при зростаючому впливі християнства тут ніколи не згасала світська культура.

Візантія пройшла складний, але яскравий шлях суспільного і культурного життя – тисячолітній шлях. Їй по праву належить видатне місце у прогресивному розвитку Європи і всього

середньовічного світу. Практично все Середньовіччя Європа розвивалася на основі досягнень візантійської культури. Попри всю складну історію, сповнену постійними війнами, попри задрісну недружелюбність середньовічної Західної Європи, що посилилася після поділу християнської церкви, тут була створена унікальна система культурних цінностей, міжнародний вплив яких продовжував відчуватися навіть після загарбання її турками. Сучасний інтерес до візантійської культури викликаний перш за все тим, що елементи візантійської культури істотно вплинули на культурний розвиток багатьох народів світу.

Література [6, 7, 21, 60 - 76].

Культура Середньовіччя

Як правило, історики культури розглядають *Середні віки* як період від відмирання античної культури до її відродження. Перехід від рабовласницького ладу до феодалізму супроводжувався корінними змінами у духовному житті західноєвропейського суспільства. Створюється новий, у порівнянні з античністю, образ світу, народжується нова система духовних і моральних цінностей, яка більше відповідає складу мислення та емоційним запитам середньовічної людини. На зміну античній, в основному світській культурі, прийшла культура Середньовіччя, для якої характерним було панування релігійних поглядів. Змінюється і сама людина, її бачення світу, ставлення до Всесвіту, природи, суспільства. На зміну античній уяві про героїчну особистість приходять світ малої, гріховної, страждаючої людини, яка вірить у свій порятунок в іншому житті.

Вирішальне значення для формування нової культури мало, з одного боку, успадковане від старого світу християнство, з іншого – культурний спадок варварських народів. Обличчя культури середньовічної Західної Європи визначало ідейне керівництво церкви, яка намагалася підпорядкувати все духовне життя суспільства християнському віровченню. Треба зазначити, що релігійна свідомість епохи Середньовіччя характеризується

досить незвичайними поєднаннями: шанобливе ставлення до грецької науки і заперечення античного мистецтва, християнське милосердя і переслідування єретиків, богословські дискусії про християнське вчення і нецтво народу, християнське піклування про порятунок душі і зневажливе ставлення до людської особистості. Саме тому середньовічна культура й отримала суперечливі оцінки дослідників наступних століть.

За оцінками деяких учених епоха Середньовіччя – втілення релігійного фанатизму, догматизму, придушення свободи особистості. Негативно відгукувались про неї уже Д. Вазарі, Леонардо да Вінчі, Ф. Петрарка, Ф. Гегель. Вольтер, наприклад, писав про Середньовіччя так: «Історію цих часів варто знати лише для того, аби її зневажати»; Гегель називав цю епоху «жахливою ніччю середньовіччя». Сучасна наука більш зважено і справедливо розглядає цю культуру як важливу складову частину розвитку людства. Адже саме із невеликого вогника середньовічної культури з часом розгориться полум'я епохи Відродження. Цей вогник започаткує гуманістичний світогляд, що у майбутньому запанує у Європі. Саме започаткування цього світогляду і стало *основним надбанням середньовічної культури*.

Культура Середніх віків складна і суперечлива. Її основними рисами стали *глибокий зв'язок із релігією і звернення до людини*. Домінування християнської релігії – основна риса духовної культури Середньовіччя. Релігійність як домінанта духовного життя Середньовіччя обумовлює роль церкви як найважливішого інституту культури. Церква виступає і як світська сила, що прагне до панування над християнським світом. Вся історія середньовічної культури – це історія боротьби церкви і держави. Крім того, церква мала величезний вплив на свідомість населення.

Тісно пов'язані із християнською релігією образотворче мистецтво та архітектура, які мали утвердити у свідомості віруючих тлінність земного життя і велич Царства Божого на небесах. У живописі і скульптурі домінували біблійні сюжети. Церква висміювала античний культ тіла як гріховний, вимагаючи піклуватися про душу. Вона проголосила ідеї аскетизму, які стали характерною рисою середньовічної культури. Середньовічним ідеалом тіла стає худа площинна фігура із тонкими ногами і

руками, вузькими опущеними плечима, виснаженим обличчям, на якому виділяються спрямовані у вічність очі. Діячі середньовіччя – це перш за все проповідники, викладачі богослов'я, основним завданням діяльності яких стала необхідність передати своє розуміння суті Божественного задуму іншим людям.

Сама релігійність суспільства була двоїстою. Християнська ідеологія нашарувалась на глибинні пласти язичницьких вірувань. Стародавні язичницькі культури нерідко свідомо маскувалися протягом століть під поклоніння місцевим святим, християнські церкви будували на місцях язичницьких храмів. Жертви худобою, ворожіння, віщування були надзвичайно поширені протягом усього Середньовіччя.

І все ж культурне життя європейського суспільства цього періоду значною мірою визначалося *християнством*, в основі якого лежала віра в те, що дві тисячі років тому Бог прийшов у наш світ – народився, прийняв ім'я Ісус, проповідував, страждав і помер на хресті, як людина. Сучасна історична наука виходить із того, що євангельські розповіді про Ісуса мають під собою безперечне історичне підґрунтя. Більшість істориків погоджуються із думкою, що Ісус (народився у 4 р. до н. е.) був реальним подвижником і проповідником, який жив у Іудеї і прийняв мученицьку смерть за віру та істину. Історичними (тобто такими, що реально існували) особистостями вважається і більшість апостолів – найближчих учнів Христа (Петро, Андрій, Іоанн, Павло та ін.).

Основи християнської етики найбільш зрозуміло сформульовані у заповідях Мойсея і Нагірній проповіді Ісуса Христа. Християнська мораль ґрунтується на рівності усіх перед Богом. Середньовіччя створило нове розуміння людини і її цінності. Людина у свідомості своїй перестала бути центром світобудови. У ній бачили тільки частину Всесвіту. Виникло вчення про існування двох світів – вищого, божественного, і нижчого – світу земної реальності; виявилися суперечності між двома природами людини – духовною і тілесною.

В умовах складного життя християнство запропонувало людям не тільки струнку систему знань про світ, але і проповідь любові до ближнього, рівності усіх перед Богом. Людству

відкрилися такі поняття, як милосердя і співчуття, боротьба добра і зла. А визначальною в оцінці особистості стає духовна сила людини, немічної тілом, але сильної духом, людини, яка має любити не тільки Бога, а й увесь цей світ. Усі науки в цей період були зорієнтовані на пізнання Бога, а історія сприймалася як здійснення Божого задуму.

Зразком у християнстві виступає людина покірنا, духовна, страждаюча, яка прагне до відпущення гріхів, порятунку із Божою допомогою. Антична радість земного буття, чуттєве сприйняття реального світу, уявлення про могутність і славу людини, усвідомлення її як найпрекраснішого творіння природи – все це було замінено прагненням до загробного існування, до приниження людини, зведення її до гріховної істоти, до заперечення всіх тілесних радощів, страхом перед нерозгаданими силами природи. Християнство вважає земне існування недосконалим, але це не означає відкинення усяких земних цінностей. Найвищою земною цінністю воно утверджує душу людини. Вона вища за всякі земні блага і важливіша, ніж світ («що з того, що ти придбаєш увесь світ, а душу втрадиш»). На відміну від античної культури, яка проповідує тілесну розкіш, середньовічна прославляє духовну красу. Християнство проповідувало, що все земне – тільки слабе відображення небесного, що життя земне нікчемне у порівнянні із загробним. Для прикладу можна навести хоча б такі слова одного візантійського мислителя: «...Ми не народились для того, щоб їсти і пити, але щоби сяяти добродієм для слави того, хто нас створив. Харчуємось же за необхідністю, щоб збереглося наше життя для споглядання, для чого, власне, ми і народжені».

Священною книгою християн стала *Біблія* (гр.: τα βιβλία – книги), яку ще називають Писанням або Священним писанням і яку можна вважати мовою середньовічної культури, бо абсолютна більшість носіїв цієї культури була неписьменною, а середньовічна культура формувалася в основному як усна культура. Біблія була єдиною книгою, про існування якої мали уявлення і селяни, і рицарі, хоч зміст її викладення грецькою або латиною був недоступним для мирян. Досвід, втілений і зафіксований у Біблії, збагатив народну мудрість, вплинув на

розвиток літератури, образотворчого мистецтва, філософської думки.

Біблія укладалася протягом I тисячоліття до н. е. і I – II ст. н. е. шляхом відбирання, редагування і канонізації текстів. До Біблії входять книги Старого (ст.-сл.: – вітхий) і Нового Заповітів. Перша частина Біблії, яка розповідає про союз Бога із староєврейським народом, називається Старим Заповітом і є священною для іудеїв. Друга частина – Новий Заповіт – розповідає про союз Бога зі всім людством через Ісуса Христа. Для християн є священними обидві частини Біблії.

Старий і Новий Заповіти поділяються на окремі книги. Біблія складається із 66 книг у протестантських виданнях, 72 книг – у католицьких і 77 – у православних виданнях. Суперечності існують тільки щодо складу Старозавітної її частини; двадцять сім книг Нового Заповіту суперечок не викликають. Усі християни розрізняють у Старому Заповіті такі групи книг:

1. П'ятикнижжя Мойсея — книги Буття, Вихід, Левіт, Числа і Повторення Закону;

2. Книги історичні – книги Ісуса Навіна, Суддів Ізраїлевих, Руфі, чотири Книги Царств і дві книги Хронік (Параліпоменон), Ездри, Неємії, Есфірі. Серед неканонічних книг до цієї групи належать три книги Маккавейські, Товіта, Юдифі, Ісуса, сина Сирахова, друга й третя книги Ездри;

3. Книги пророчі – книги «великих пророків»: Ісаї, Ієремії, Плач Ієремії, Єзекіїля, неканонічне Послання Ієремії; книги «малих пророків»: Даниїла, Осії, Йоїля, Амоса, Авдія, Іони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії, п'ять неканонічних доповнень до книги Даниїла;

4. Книги навчальні або поетичні – Йова, Екклезіаста, Притчі Соломона, Пісня Пісень, Книга Псалмів (Псалтир), неканонічна книга Премудрості Соломона.

Формування новозавітного канону тісно пов'язане із становленням і поширенням християнства. Священні книги були необхідні для правильного розуміння і старозавітних книг, і нового вчення. Крім того, необхідно було закріпити письмово та освятити релігійні і моральні досягнення засновників і перших

проповідників християнства. Новий Заповіт складається із 27 книг:

1. Чотири Євангелія (від Матвія, Марка, Луки і Іоанна). Перші три Євангелія, об'єднані сюжетами і манерою викладу, називають синоптичними. На відміну від синоптичних Євангелій, Євангеліє від Іоанна є зразком християнської містики;

2. Історична книга Діянь Святих Апостолів;

3. Двадцять одне Послання Святих Апостолів (14 написані апостолом Павлом, інші – апостолами Яковом, Петром, Іоанном, Іудою);

4. Пророча книга Одкровення Іоанна Богослова або Апокаліпсис.

Книги Біблії поділяються на глави (розділи), глави – на вірші. Вірші і глави пронумеровані, що дозволяє знаходити будь-який фрагмент тексту, незалежно від видання, за принципом «книга-глава (розділ) – вірш». Тексти, що є близькими за змістом, але не увійшли ні до одного із варіантів канону Біблії, отримали назву апокрифів (з гр. – таємний, прихований). Більшість апокрифів були заборонені Церквою.

Перші тексти Старого Заповіту були написані староеврейською і арамейською мовами, перші тексти Нового Заповіту – грецьким діалектом койне. Перші переклади Старого Заповіту (так звані Таргуми – богослужебні переклади староеврейських текстів арамейською – на той час побутова мова для більшості іудеїв) були здійснені у другій половині I тис. до н. е. Найбільш відомим перекладом Старого Заповіту грецькою мовою стала Септуагінта або Переклад Сімдесяти (за переказами, у III ст. до н. е.), здійснений у Єгипті на основі Александрійського канону. Саме Септуагінта стала основою старозавітної частини християнської Біблії. На початку нової ери з'являються нові переклади: грецькі, єгипетські, коптські, ефіопські, готський, сірійський, вірменський і грузинський. Східне християнство (пізніше – православ'я) користувалося грецькими перекладами Біблії, що ґрунтувалися на Септуагінті, західне – латинськими перекладами. Найбільш відомим латинським перекладом став здійснений у 383–405 рр. із єврейських і грецьких манускриптів під керівництвом Ієроніма Блаженного (347 – 420 рр.), що отримав у

XV ст. назву *Vulgata* (з лат. – звичайна, загальноприйнята). Цей переклад Біблії, канонізований Тридентським собором у 1546 р., і зараз є офіційним у Католицькій Церкві. Переклади національними мовами у Європі починають активно здійснюватися із середини XV ст. Це переклади Дж. Вікліфа в Англії, Я. Гуса – у Чехії, переклади у Голландії, Франції, Італії, Іспанії.

Історія слов'янських перекладів Біблії розпочинається у IX ст. і пов'язана з діяльністю святих Кирила і Мефодія. На Русь Біблія прийшла у староболгарській церковнослов'янській версії. Те, що у богослужбній практиці Православної Церкви Біблія використовувалася у вигляді окремих збірок (Паремії, Службове Євангеліє-Апракос), ускладнювало появу повного слов'янського зведення Біблії. Тільки у 1499 р. з ініціативи новгородського митрополита Геннадія з'являється перша така збірка. Вона здійснена на основі відомих тоді церковнослов'янських списків, перекладів із Вульгати, із чеських версій, із староеврейських (масоретських) списків. Саме Геннадієвський Список у майбутньому стане зразком для першої друкованої Острозької Біблії (1581 р.). У XVI в. з'являються «Біблія Руська» білоруса Франциска Скорини (Прага, 1517–1519 рр.) і Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.), а також «Учительне Євангеліє» та «Апостол» Івана Федорова (1568 і 1574 рр.). Зусиллями київського митрополита Петра Могили у XVII ст. проводилася підготовча робота до публікації перекладу Біблії на староукраїнську мову. У XVIII ст. з'являється так звана Єлизаветинська Біблія, видання якої були здійснені церковнослов'янською мовою у 1751, 1756, 1757 і 1759 рр.

Літературні переклади Біблії українською мовою почали здійснювати з XIX ст. Широке розповсюдження отримав переклад І. Огієнка, здійснений протягом 1921–1940 рр., але видрукуваний Об'єднаним Біблійним Товариством лише на початку 1960-х рр. У 1963 р. під час II Ватиканського собору був затверджений інший переклад Біблії, зроблений представниками чернечого ордену василіан І. Хоменком, І. Костецьким, В. Бабкою.

Епоха розвитку *середньовічної західноєвропейської культури* охоплює майже тисячоліття (кінець V – початок

XIV ст.). Фундаментальну роль для її формування відіграли традиції Римської імперії. Ці традиції засвоювалися «варварами» під час їхньої боротьби із римлянами та активно впливали на язичницьку культуру франків, галлів, саксів, готів та інших племен Західної Європи. У результаті взаємодії виник «діалог культур», який дав потужний імпульс становленню і розвитку західноєвропейської середньовічної культури.

На захоплених землях переможці утворили свої королівства – вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів. Невдовзі господарями Західної Європи стають франки. Але культура Риму знищена, величезні досягнення античності забуті, культура на цій території переживає кризу та занепад. Стабільність розпочинається лише на межі VIII – IX ст.: у 800 р. король франків Карл Великий був коронований у Римі папою Левом III. Отримавши титул «римського імператора», Карл поставив за мету об'єднання християн у єдине ціле, створив міцну імперію із підкорених ним королівств. У таких складних умовах на західноєвропейських землях християнська церква із центром у Римі була об'єднуючою та цивілізуючою силою. Виникнення держави Карла Великого – першої імперії на заході Європи – стало початком суперництва між Візантією і Західною Європою за право бути центром єдиного християнського світу. Це суперництво поклало початок «Великій Схизмі» – розколу в 1054 р. християнської церкви на Східну (Православну), на чолі із Константинопольським патріархом, і Західну (Католицьку), на чолі із Римським Папою. Між ними виявилися істотні розбіжності у догматиці, обрядовості, організаційній структурі. Вплив цих розходжень відчувається і донині, але основи світорозуміння для Середньовіччя можна вважати більш-менш спільними.

Світоглядною основою західноєвропейських народів було християнство. Ідея бога пронизує усю середньовічну картину світу і творить культуру Європи цього періоду. Вищою інстанцією як у церковних, так і в мирських справах виступає папа Римський. Церква намагається підкорити своєму впливу усі сфери суспільного життя. З XIII ст. із цією метою створюється інквізиція – церковний суд .

Усе життя середньовічного суспільства проходило під знаком церкви. Для європейських племен, які не мали писемної традиції, церква стала збирачем і зберігачем знань. Вона відіграла важливу роль у становленні системи освіти, формуванні правових та етичних норм. Служіння Богові кликало до себе людей, які прагнули до найтоншого розуміння християнської догматики. Це вимагало і роботи з книгою, і високої освіти. Така праця лягала на плечі ченців, які багато сил і здоров'я віддавали цій жертвній справі. У монастирях влаштовувалися скрипторії; тут складалися літописи, створювалися і переписувалися книги переважно релігійного змісту, а інколи – і праці античних літераторів та філософів, до яких довгий час ставилися, як до язичників.

Християнська церква раннього Середньовіччя була абсолютно байдужою до античної науки та філософії. Римський папа Григорій I у творі «Діалоги про життя італійських отців і про безсмертя душі» зазначав: «Для чого вся ця марнота мирських знань, яку користь можуть принести нам пояснення граматиків, котрі здатні скоріш розбестити нас, ніж поставити на путь істини? Чим можуть допомогти нам роздуми філософів – Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів – Гомера, Вергілія тим, хто їх читає?» Тяга до освоєння спадку античності починається із поживавленням культури Каролінгської епохи. Античний спадок доходив у латинських трактатах (грецькою не читали). Велике значення мала передача античної культури через арабські переклади. У X–XI ст. після завоювання арабами Іспанії і Сицилії розпочинається збирання грецьких та арабських рукописів, переклад їх на латину та коментування. Захід таким чином отримав не тільки твори Аристотеля, але і праці Евкліда та Птоломея. Через пів-Європи відправлялися за знаннями до маврської Іспанії. Так само далеко ходили за рідкісною книгою у віддалені монастирі. Голод до знань був великим. До XI ст. із монастирів виходить усе більше «вчених» ченців. Процес передачі античного спадку активізується, але до XIV – XV ст. більше половини античних творів, на жаль, уже було безповоротно втрачено.

Оскільки церква була хранительською знань і була зацікавленою у професійній підготовці своїх служителів, монастирі і церкви стають першими осередками *освіти*, відкриваючи своїм коштом початкові школи. Тут навчають письму, читанню, рахунку, церковному співу, молитвам. Але бурхливо розвиваються ремесло і торгівля, тому потреба у грамотних людях постійно збільшується. Необхідність виробляти певну кількість продукції, оцінити товар, зуміти скласти угоду на його продаж – все це вимагало певного рівня знань. Важливим елементом піднесення культури освіти у XI – XII ст. стали міські школи, що успішно конкурували із монастирськими. Будучи матеріально незалежними від церкви, такі школи легко ставали центрами нових ідей. Тут навчання будувалося на семи основних науках (вільних мистецтвах) – граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії та музиці. Перші три науки становили т.зв. тривіум, решта – квадріум.

З'являються і спеціалізовані школи. Уже в XI ст. у Болоньї (Італія) виникають юридичні школи, у яких вивчається римське право. Успіх цих шкіл був таким великим, що імператор Фрідріх I Барбароса у 1155 р. взяв болонських студентів під своє покровительство. У Салерно (Італія) і Монпельє (Франція) тривалий час існують вищі медичні школи, де узагальнюють праці античних лікарів, досягнення арабських вчених. В Оксфорді (Англія) особливо добре викладалася оптика. Викладанням математики, медицини, фізики та астрономії славились іспанські школи, що запозичили природничі знання арабів. Центром філософії став Париж.

На основі вищих шкіл такого типу у Європі з'являються *університети* (з лат. – сукупність професорів і студентів). Перший європейський університет виникає у 1119 р. в Болоньї (Італія). Вслід за ним з'являються університети в Оксфорді (XII ст.), Венеції (1205 р.), Парижі (1208 р.), Кембриджі (1209 р.), Неаполі (1224 р.), Сорбонні (1257 р.), Римі (1303 р.), Празі (1348 р.), Кракові (1364 р.), Відні (1365 р.), Лейпцигу (1409 р.) та інших містах Європи. Наприкінці XV ст. у Європі нараховується уже 65 університетів. За кількістю студентів найчисельнішим вважався Болонський, у якому в XIII ст. навчалось 10 тис. студентів.

Ініціаторами створення університету виступали духовенство, король, міська влада. Незважаючи на те, очолювала університет світська чи духовна особа, цей заклад мав церковний характер й утримувався церковним коштом. Ректор та інші посадові особи обиралися університетською корпорацією із числа відомих та шанованих людей. Спочатку спеціалізація в університетах була відсутня, однак невдовзі найкращою богословською школою почав вважатися Паризький університет, а правничою — Болонський. Середньовічний університет був інтернаціональним явищем. Це стосувалось і керівних посад (у 1481 р. ректором Болонського університету став українець Юрій Котермак).

Незважаючи на намагання церкви контролювати ці вищі навчальні заклади, деякі університети (Болонський, Падуанський) були навчальнимикладами республіканського типу. В університетах такого типу велика увага приділялася світським наукам. Саме тут панувало вільнодумство, на яке нарікав не один папа.

Середньовічний університет був осередком знань, серед яких чільне місце займала теологія (богослов'я). З іншого боку, у його стінах нерідко знаходили собі пристановище церковні дисиденти. Зокрема вигнаний із кафедральної школи при монастирі Нотр Дам богослов і вчений П'єр Абеляр у 1118 р. був прийнятий до Сорбонни і привів туди близько 3 тис. своїх учнів.

Вступ до середньовічних університетів був необмежений для усіх соціальних верств. Що ж до коштів, то університет їх поповнював не тільки від сплати студентів, а й від меценатських пожертвувань, що дозволяло допомагати здібним бідним студентам.

Університети мали, як правило, чотири факультети. На артистичному (підготовчому) вивчали сім вільних мистецтв (граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, музику, астрономію). Далі дозволялося вступати на богословський, медичний або юридичний факультети. Термін навчання на артистичному факультеті складав два роки, на медичному чи юридичному — ще п'ять-шість років, на богословському ж потрібно було навчатися п'ятнадцять років.

Опанувати середньовічну вченість було досить важко, тому тільки третина студентів отримувала ступінь бакалавра, і тільки один із шістнадцяти – ступінь магістра. Обов'язковою для усіх студентів була форма одягу: довга туніка пурпурового, чорного, блакитного, зеленого, брунатного, жовтого кольорів; бакалаври носили чотирикутний берет, магістри – круглий. Навчальний процес тривав із 20 жовтня до 7 вересня із перервами на великі релігійні свята і канікули. Навчання проводилось латинською мовою у формі лекцій та диспутів.

Середньовічна наука виступає як осмислення авторитетних даних Біблії. Один із видатних західних апологетів Квінт Тертуліан ще у кінці II ст. наполегливо проводив думку про те, що віра виключає розум і не потребує його: віра у Христа і людське розуміння несумісні. Світогляд середньовічного ученого формувався під впливом переконань у тому, що центром Всесвіту є Земля, яка існує в оточенні десяти сфер, що розміщені одна в одній і тяжіють до Землі. Вважалось, що в одній із них живуть Бог та найголовніші святі, а сатана і пропащі душі – у центрі Землі, у пеклі. Всі хотіли втішатися у раю і навіть жахалися думки про муки у пеклі. Так думали і науковці, які в істині бачили прояв Бога, а в її пошуках – боротьбу з дияволом.

На думку богословів, гріховним є всяке знання, якщо воно не має на меті пізнання Бога. Середньовічний розум повинен був бути націленим на розуміння Божественного задуму. Таким чином, у науці відкриття не передбачались, бо істина була дана Богом у Біблії і конкретизована у працях отців церкви. У цих умовах провідними науками були богослов'я і схоластична філософія. Середньовічна філософська наука отримала назву *схоластика*. Найбільш яскравий вияв вона знайшла у богослов'ї – головному вченні Середньовіччя. Схоластика – це книжкове вивчення світу, коментування праць відомих богословів, античних учених. Так, наприклад, обговорення питань про наявність плям на Сонці здійснювалось як аналіз праць Аристотеля без спостереження за зіркою. До заслуг схоластів належить перш за все відновлення вивчення античної спадщини, звернення до найважливіших проблем пізнання.

Багато схоластів, займаючись вивченням різноманітних наук, отримали назву універсальних учених. Найбільш відомими схоластами цього часу стали П'єр Абеляр, Альберт Великий, Фома Аквінський, Роджер Бекон. Роджер Бекон (1214-1294 рр.) – чернець францисканського ордену, учений, професор Оксфордського університету, основною науковою працею якого став «Великий труд» (це наукове дослідження можна назвати енциклопедією того часу). У ньому вчений висловив багато здогадів, підтверджених практикою у пізніші часи. Бекон вказував на можливість створення пристосування для плавання без гребців, мріяв про незапряжені рухомі повозки, літальні апарати, підіймальні крани. Він винайшов окуляри, першим пояснив явище веселки як переломлення сонячного проміння у краплинах дощу, вперше у Європі склав рецепт порошу і вказав на його значення для військової справи, винайшов способи одержання фосфору, магнію і вісмуту, вивчав силу пари, запровадив у європейську науку методи математичного доказу та експериментального дослідження. Роджер Бекон твердив про необхідність розвитку наук, але церква піддала його праці анафемі, а сам він за вироком суду провів у тюрмі 14 років.

У цей період також плідно працюють такі видатні математики, астрономи, оптики, як Нікола Орема, Леонардо Фібоначчі (Пізанський), Леві бен Герсон, Джеффри Чосер, Роберт Гроссетест, Томас Брадвардін. Важливі наукові відкриття пов'язані з діяльністю Йордана Неморарія, який заклав основи науки про вагу, розвинув античне вчення про рівновагу тіла. Найяскравіша постать у науці XIV ст. – англійський вчений Томас Брадвардін (1290 – 1349 рр.), автор трактату про пропорції. Наукова думка XII – XIV ст. концентрується навколо двох університетських центрів – Парижа та Оксфорда, ученим яких належить головна роль у розвитку природничих наук доби Середньовіччя.

Господарські потреби вимагали вивчати ґрунти, метали, спостерігати за природою, робити фізичні та хімічні досліди тощо. Жорстокі міжусобні війни примушували задумуватися про якість озброєння та укріплення замків. Саме у цей період з'являються замки зі складною системою укріплень. А паралельно – машини для облоги як свідчення технічних

досягнень і військової науки того часу. З'являються водяні млини і вітряки, удосконалюється будівельне, гончарне, ткацьке, ковальське, виноробне та інші види устаткування. Розвивається металургійне виробництво, гірнича промисловість, складувна справа, ювелірне ремесло, карбування грошей. В епоху Середньовіччя у Європі був винайдений годинник, налагоджене виробництво паперу, з'явилися дзеркало, окуляри, компас, проводилися медичні дослідження. Незважаючи на небезпеку потрапити до рук інквізиції, чимало науковців займалися алхімією та астрологією. Принцип Августина «Вірую, щоб розуміти» поступово витіснявся новим «Розумію, щоб вірити» (П. Абеляр).

Вся історія середньовічної культури — це історія боротьби церкви і держави. Яскравим прикладом цього стали хрестові походи — спроби вогнем і мечем об'єднати та розширити християнський світ під владою Папи. Головним знаряддям піднесення церкви як доказу реальної могутності християнства стало *рицарство*. Рицар мав бути християнином, обороняти церкву і християнську віру, боротися з «невірними», любити і захищати батьківщину, а також вдів і сиріт, бути вірним васалом свого сюзерена, говорити правду, бути щедрим і захищати добро. Він — справедливий, вірний, здатний на самопожертву, зневажає багатство. Християнський мотив відчувається й у ставленні рицаря до жінки — замість чуттєвого потягу з'являється безкорисливий подвиг в ім'я кохання.

Ідеологія рицарства знайшла своє відображення у *рицарській літературі*, що утверджувала привілейоване положення рицарів у суспільстві, прославляючи їх добродійність, вірність королю та християнській церкві, військову доблесть і честь. Рицарська література відрізняється світським характером. Основна риса сюжетів рицарських романів — пошуки пригод («авантюри»). Герой — воїн-феодал, який здійснює подвиги, оспівується у поемах «Пісня про Роланда» (Франція, 1100 р.), «Тристан та Ізольда» і «Пісня про Нібелунгів» (Німеччина, 1200 р.), «Пісня про Сіда» (Іспанія, XII ст.).

В XI ст. на півдні Франції виникла й отримала поширення світська рицарська лірична поезія *трубадурів*, які оспівували земну любов як велике благо. Рицарська лірика показує зразки

вірності «дамі серця» і прославляє рицарську любов. Можна вважати, що із рицарської поезії зародилася власне європейська лірика.

В XI ст. під час літургії у храмах стали розіграватися короткі драматичні релігійні сценки, основані на релігійному сюжеті, які показували у церкві під час святкових літургій й отримали назву «літургійна драма». Вершиною середньовічного театру стала *містерія* (з гр. – таїнство) – величезні п'єси на сюжети із Біблії, що тривали від 2 до 25 днів; іноді у них були зайняті більше 500 акторів. Відбувалися такі вистави один раз на рік у великі свята (у малих містах раз на декілька років) спочатку на паперті, а згодом – на центральній площі. У них перемішувались сюжети релігійні і мирські. *Середньовічний ляльковий театр* був пов'язаний із творчістю мандрівних акторів. У писемних джерелах їх називали по-різному; церковні автори традиційно вживали класичні давньоримські імена: мім, пантомім.

У середні віки офіційній культурі, церковній, протистояла народна (сміхова) культура. Для неї характерні неприйняття християнського аскетизму, опора на земне життя, фольклорні традиції, народне мистецтво. Суть цієї культури найяскравіше виражена у *карнавалах із маскарадами*, які періодично проводилися у багатьох містах і початково були пов'язані із дохристиянськими віруваннями. Інколи сміхова культура супроводжувала і храмові свята, де невід'ємною частиною стали ярмарки з усякими розважальними елементами. Веселі інтермедії і пародійні сценки стали основою основного народного жанру середньовічного театру – *фарсу*. Значним явищем у літературній творчості середньовічної Європи стала *поезія вагантів*, батьківщиною якої вважається Франція. Це творчість бродячих школярів (студентів), які, звертаючись до фольклору, перекладаючи на латинь народні пісні, використовуючи їх мотиви і форми, проповідували життєствердуюче ставлення до життя, оспівували земні радощі, висміювали негативні риси у суспільстві.

У духовній культурі середньовічної Європи досить складним і суперечливим було положення і роль *мистецтва*. Це було викликано тим, що християнство заперечувало ідеали

античних художників (радість буття, чуттєвість, тілесність, оспівування людини), руйнувало античну гармонію тіла і духу, людини і земного світу. Головну увагу художники Середньовіччя приділяли світу потойбічному, Божественному; їх мистецтво розглядалося як Біблія для неграмотних, як засіб осягнення Божої суті. Образотворче мистецтво та архітектура були тісно пов'язані із християнською релігією і мали утвердити у свідомості віруючих скороминуцтво земного життя і велич Царства Божого на небесах. Якщо античний храм був місцем для бога, а грек молився перед ним, то середньовічний собор мав діяти на віруючого не стільки своїм зовнішнім виглядом, скільки внутрішнім. Християнський собор став справжньою Біблією для неписьменних.

Однією з основних ознак середньовічної доби стала розбудова міст. *Західноєвропейська архітектура* епохи Середньовіччя втілилась у двох стилях – романському та готичному. *Романський стиль* народився і найяскравіше виявився у Німеччині та Франції (X – XII ст.). Термін «романський» був уведений у науковий світ на початку XIX ст. французькими археологами, які вбачали схожість виявлених споруд із давньоримською архітектурою. У романській архітектурі камінь поступово витіснив дерево і почав використовуватися спочатку при зведенні храмів і фортець, а згодом і світських споруд. Це стиль феодальних замків, монастирів та соборів, основними ознаками яких стали масивність та геометричність. За словами французького скульптора Родена, романська архітектура «ставить людину на коліна, сприймається, як важке, велике мовчання». Монастирі являли собою фортеці з малими вікнами, масивними вежами, які ніби демонстрували церковну могутність. Церкви – кам'яні споруди, «Божі фортеці» із грубо тесаного каменю зі сторожовими баштами, усередині, як правило, темні і вузькі. Створені людьми третього стану, вони відображали народні смаки й естетичні уявлення, а тому розписи мали багато язичницьких елементів.

Із часом низка технічних відкриттів створила можливість зробити храм чи замок більш легким, високим, із великими стрілчастими вікнами. У другій половині XII ст. у Франції

з'являється *готичний стиль*, який стає основним стилем Середньовіччя, символом християнства, і який за легкість та ажурність Віктор Гюго назвав «кам'яною симфонією». Це стиль міських соборів і ратуш XIII – XV ст. Головна риса таких споруд – висота і легкість. Зникають масивні башти і правильні геометричні форми, властиві романському стилю. На відміну від суворих романських храмів, готичні споруди велетенські, спрямовані у височінь своїми голчастими шпилями (висота деяких із них сягає 150 м), прикрашені різьбою і декором, багатьма скульптурами (у Шартрському соборі їх близько 10 тисяч). Майже всі стіни соборів займали вікна, для оздоблення яких використовувалися вітражі. На відміну від романської церкви з її чіткими формами, які легко оглядати, готичний собор неозорий, часто асиметричний; кожний із його фасадів індивідуальний.

Найвеличніша споруда готичного стилю – *Собор Паризької Богоматері* (Нотр-Дам де Парі), закладений королем Людовіком IX у присутності Папи Римського в 1163 р. (ім'я зодчого не збереглося), який і зараз затьмарює архітектуру Парижа. Ця велетенська споруда має довжину 130 м, висоту під склепінням 35 м (вежі піднімаються на висоту 69 м) і вміщує 10 тис. людей. Собор має прекрасні вітражі і велику кількість скульптур.

Прекрасними зразками готичного мистецтва стали Шартрський, Рейнський та Ам'єнський собори у Франції, Міланський в Італії (найбільший у Європі, вміщує 40 тис. людей), Кьольнський собор у Німеччині (найвищий у Європі).

Доба Середньовіччя – новий крок у поступальному культурному розвитку людства. Культурна спадщина Середньовіччя посіла важливе місце в історії людства і позначилася на розвитку передусім гуманітарної культури (філософії, релігії, права, літератури та мистецтва), а також, у дещо меншій мірі, природничих наук і техніки. Цей величезний духовний досвід зберігся у пам'ятках середньовічного ремесла, богословської мудрості, у традиціях освіти, медицині, юриспруденції. Найважливішим у цій спадщині можна вважати формування європейської цивілізації, основних сучасних держав

і народів із їхніми традиціями, мовами, культурами на принципах загальнохристиянської моралі. Названа наступниками варварською, епоха Середньовіччя залишається унікальною: вона дала народам Європи той духовний запас, на якому зросте Відродження і розгорнеться культура Нового Часу.

Література [6, 7, 62, 63, 68, 69, 77 - 84].

Європейська культура епохи Відродження

Зростання міст, посилення їх впливу на внутрішні і зовнішні ринки, розвиток цехового виробництва сприяли виникненню нових тенденцій у європейській культурі. Уже в XIII – на початку XIV ст. у європейських суспільствах змінюється погляд на реальність, виникають нові ідеї, які призводять до радикальних змін у всіх сферах суспільного життя і які були неможливими у Середньовіччі. Церковна регламентація життя, яка у Середні віки здавалася природною, починає гнітити. Міста поступово перетворюються на центри антифеодальних настроїв; сюди часто втікають селяни від своїх феодалів (з'являється прислів'я: «Міське повітря робить людину вільною»). Міська культура формує нових людей, нове ставлення до життя, створює атмосферу, у якій народжуються нові ідеї і видатні твори. «Божественне знання» потроху витісняється інтелектуальною зацікавленістю. За досить короткий порівняно із Середньовіччям час закладено підвалини нового етапу в історії світової культури, який характеризується такими рисами, як нове уявлення про свободу і гідність людської особистості, реалістична і гуманістична художня творчість, секулярне світобачення.

Хронологічні рамки західноєвропейського Відродження для різних країн не збігаються, але загальний процес його розвитку охоплює період із кінця XIII до початку XVII ст. Основними рисами епохи можна вважати зростання національної самосвідомості, поступовий розвиток національних культур, піднесення світськості, звернення до античної традиції,

сприйняття реального світу як основи людського буття, віру в необмежені можливості людини.

Італія раніше за всі інші країни Європи вступає у ренесансову добу. Її античне минуле, давня світська налаштованість сприяли найбільш послідовному розгортанню нових культурних процесів. Як зазначав один німецький літописець, у цій країні вже у XII ст. звільнилися від грубості, притаманної варварській дикості. Тут чітко виділяють чотири етапи Відродження:

Передвідродження – остання третина XIII – початок XIV ст.;

раннє Відродження – середина XIV – 90-ті рр. XV ст.;

високе Відродження – 90-ті роки XV – початок XVI ст.;

пізнє Відродження – 40-і роки XVI – початок XVII ст.

Найбільш повно риси Відродження проявилися спочатку у Флоренції, трохи пізніше – у Римі, менш інтенсивно пережили цю епоху Мілан, Неаполь, Венеція.

Італія намагалася оберігати залишки античної культури. Італійські гуманісти розшукували у забутих книгозховищах праці античних авторів. Франческо Петрарка, наприклад, вважав одним із своїх найбільших скарбів рукопис творів Гомера грецькою мовою. Італійські археологи повертали до життя античні статуї, барельєфи, монети, уламки колон. Деякі італійські гуманісти їздили до Константинополя вивчати грецьку мову, давньогрецьку літературу і філософію. Коли у XV ст. намітилося остаточне падіння Візантійської імперії, то численні грецькі емігранти на Захід традиційно надавали перевагу саме італійським містам (до XI ст. деякі південні та північно-східні міста Італії перебували під прямим правлінням або протекцією Візантії, тому в XI – XV ст. у цих містах було багато заїжджих греків). Із Візантійської імперії до Італії було вивезено велику кількість грецьких рукописів. Візантійські вчені-емігранти приносили із собою традиції грецької освіченості, а завдяки їх активній перекладацькій діяльності діячі Відродження вперше ознайомилися із грецькою філософією, творами Гомера і драматургією античного світу, поезією, історією, риторикою. Вони знайомили італійських гуманістів із грецькою мовою, даючи можливість читати в оригіналі Гомера, Платона. Дж. Боккаччо, наприклад, став першим італійським гуманістом, який зміг читати Гомера в

оригіналі. Знання стародавніх мов, а особливо гарний латинський стиль, високо цінувалися. Латинська мова продовжувала залишатися мовою міжнародних відносин, офіційних актів, науки. Письменники-гуманісти Італії залишили немало творів, написаних вишуканою латиною.

Термін «Відродження» з'явився у XVI ст. завдяки італійському архітектору, художнику та історику мистецтва Джорджо Вазарі. Традиційно Відродження пов'язують із відкриттям італійцями, а вслід за ними й іншими європейцями, античного мистецтва, втіленої у ньому цілісної гармонійної особистості та із рішучістю відродити її до життя. Насправді ж антична традиція ніколи не переривалася. Вона підживлювала європейську культуру, наприклад, через твори давньогрецьких мислителів.

Ренесансна картина світу відрізнялася від середньовічної насамперед тим, що у ній поряд із Богом було поставлено людину, зрівняну із Всевишнім здатністю до творчості, до пізнання. У середньовічному ж уявленні людина не є самодостатньою; має значення тільки її ставлення до Бога, до понять гріха і спасіння, якого не можна досягти, спираючись тільки на власні сили. Філософська думка Відродження створює нову картину світу – і середньовічний ідеал аскета-ченця поступається місцем зовсім іншому ідеалу – *homo unicus* («людина, єдина у своєму роді») – *яскравій, сильній інтелектуальній особистості із багатим внутрішнім світом, яка прагне досягти щастя на землі, є творчою та активною натурою. Саме така людина і стала ідеалом епохи Відродження.* Поклоніння перед розумом людини було настільки великим, що люди високої освіченості швидко ставали загальноєвропейськими авторитетами.

Гуманістичним маніфестом Відродження можна вважати філософську промову італійського мислителя Піко делла Мірандоли «Про гідність людини», у якій наголошувалось, що звання людини залежить від її власної діяльності, її вибору («Я створив тебе істотою не небесною, але і не тільки земною, не смертною, але і не безсмертною, щоб ти сам викував до кінця свій образ. Тобі дана можливість впасти до ступеня тварини, але також і можливість піднятися до ступеня істоти богоподібної —

виключно завдяки твоїй внутрішній волі», – такими словами автор передає звернення Бога до першої людини – Адама).

Ідейний зміст культури Відродження, що знайшов своє вираження у наукових, літературних, філософських, педагогічних поглядах, як правило, позначають терміном «гуманізм» (з лат. – людський), а культурних діячів епохи Відродження називають *гуманістами*. Гуманізм, започаткований передовими мислителями Італії, досить швидко поширюється по всій католицькій Європі, починає впливати на філософію і мистецтво Відродження. Діячі культури Відродження прагнуть до повного розриву із культурою Середньовіччя, критикуючи її досягнення. Характеризуючи XV ст., історик Леон Леруа стверджував: «Ніколи в минулому не було сторіччя, коли б культура і вільні мистецтва досягли такої досконалості, як тепер. За останні сто років не тільки стали очевидними речі, перед тим сховані у пільми неучтва, але й відкрито невідомі стародавнім нові моря, нові землі, нові типи людей, законів, звичаїв, нові трави, дерева, мінерали, зроблено нові винаходи: книгодрукування, артилерія, компас...».

Ідейною доміантою Відродження стає християнський антропоцентризм, із позиції якого центром Всесвіту, вищою частиною природи, найдосконалішим її творінням є людина, а весь навколишній світ – творіння рук не тільки Божих, але й людських. Гуманісти не посягають на ідею Божественного походження світу, але стверджують, що світ створений гармонійним і підпорядковується вічним і незмінним законам. Розум людині дано Богом для того, щоб осягнути ці закони і застосувати для організації власного суспільства. Релігійно-аскетичне світосприйняття, твердження про гріховність життя не заперечується, але доповнюється проголошенням особистого права людини на задоволення звичайних земних потреб, свободу, насолоду життям.

На відміну від середньовічної культури, Ренесанс є світською культурою. Це світогляд, що базується на земних уподобаннях людини. Середньовічний аскетизм відійшов у минуле, церковне вчення, згідно з яким земне життя є чимось недостойним і другорядним, а людська плоть заслуговує тільки на сором і ганьбу, уже не визначає свідомість людей.

Однією із найяскравіших ознак Відродження стало нове розуміння мистецтва і науки, заняття якими перестали вважатися недостойними для шляхетної людини. Любов до науки і мистецтва охопила найвищі освічені сфери і перетворилася на окремий культ. Людина, яка бажала бути гідною свого часу, повинна була володіти латинню і грецькою мовою, знати античну літературу, писати віршами і прозою, мати навички гри на музичному інструменті, малювати, їздити верхи, фехтувати, метати списа, добре бігати, грати у м'яча. Благородність людини мала визначитися не стільки завдяки походженню і заможності роду, скільки шляхом розвитку особистої гідності та індивідуальності. На практиці досягти цього не вдалося, однак людина Відродження була впевнена у можливості всебічного гармонійного розвитку, самовдосконалення і реалізації творчих можливостей. Звідси оптимізм епохи і віра в те, що все залежить від людини, яка може все.

Витоки гуманістичної культури знаходимо уже у творчості *Данте Аліґ'єрі* (1265 – 1321 рр.), який пропонує вчення про подвійне призначення людини, про два види блаженства: першого можна досягти у земному житті, другого – тільки після смерті. Данте вважає, що людина у своїй діяльності має бути вільною, а її благородство залежить не від багатства чи знатності, а тільки від діяльності.

«Першим гуманістом» називають великого італійського поета *Франческо Петрарку* (1304 – 1374 рр.), який став зачинателем вивчення античної літератури і першим збирачем її пам'яток. Він прославився сонетами, у яких оспівував почуття земної людини і заклав підвалини нового світорозуміння, у центрі якого стояла людина.

Із часів Петрарки формується нова філософія Відродження. Філософи перестають займатися тлумаченням чужих праць, стають творцями нових текстів, нових ідей. Своєрідність цієї філософії повністю виявилася у *Флорентійській академії*, названій Платонівською, що була вільним об'єднанням інтелектуалів, які цікавились античною філософією, займалися вивченням та перекладами праць античних авторів латиною, їх аналізом та обговоренням. Саме завдяки їхнім зусиллям

італійській мові було надано статусу наукової, замість незрозумілої простому народу латини. Сюди входили митці, політичні діячі, представники духовенства. У центрі їх уваги знаходилася людина. Філософія, розвинута членами Платонівської академії, утверджувала вагомість людської індивідуальності, її право на свободу самовияву.

Ідеали Платонівської академії вплинули на творчість видатного гуманіста *Еразма Роттердамського* (1469 – 1536 рр.; «Похвала глупоті», «Війна мила тим, хто її не знав» та ін.). Його літературна і наукова спадщина дуже різноманітна. Це твори на морально-філософські, педагогічні, філологічні, богословські теми, сатиричні твори, переклади античних авторів. Роттердамський став пропагандистом ідеалів людяності і справедливості. Він поклонявся людині, вірив у те, що вона здатна творити добре і світле, засуджував війну.

Епоха Відродження залишається в історії золотим віком італійського мистецтва, але великий розквіт супроводжувався і великою трагедією. Дослідники цієї епохи стверджують, що вона сповнена суперечностей, бо поряд із поклонінням людині у суспільствах панує розгул дикості і варварства. Погане і гарне дивним чином переплітаються в епоху Відродження.

Гуманістична ідеологія Відродження руйнувала у Європі монополію католицької церкви і стимулювала появу ересей, для боротьби з якими світська і церковна влада створили інквізицію – Конгрегацію святої служби, найактивніша діяльність якої припадає саме на XVI ст. Тюрми були переповнені в'язнями, яких часто піддавали неймовірним тортурам. Звинувачених, як правило, засуджували до публічних спалень (виправдальних вироків інквізиція не виносила), які розпочалися ще у XIII ст. і тривали аж до XIX ст. (остання відбулася в Іспанії у 1826 р.). У XVI – XVII ст. набуває поширення «полювання на відьом»: тисячі жінок, обвинувачених у чарах і стосунках із дияволом, були піддані тортурам і стратам. І хоча народ ненавидів інквізицію, головної мети було досягнуто – ересі, вільнодумство придушувались. Жертвами інквізиції ставали багато видатних учених, письменників, лікарів, а також тисячі простих людей. Найбільш жорстоко інквізиція

діяла в Іспанії, де відомий великий інквізитор Фома Торквемада тільки живими спалив більше 20 тис. людей.

У XVI ст. у Європі запалали вогнища із вилучених книг. Це було пов'язано із появою Індeksu заборонених книг (1616 р.), що з'явився у першій половині XVI ст. і став намаганням зберегти духовну монополію католицької церкви. Серед заборонених книг – трактати П'єра Абеляра, «Монархія» Данте Аліг'єрі, трактат «Про католицьку згоду» філософа Миколи Кузанського, твори Еразма Роттердамського, «Декамерон» Джованні Боккаччо, сонети Петрарки і твори інших видатних сучасників.

Виникнувши як рух бідних і принижених, християнська церква стала у Середні віки панівною силою (влада церкви була такою великою, що аж до XIV ст. європейські королі коронувалися Папою Римським і залежали від нього), але панування у всіх сферах життя призвело її до переродження. Церква почала боротися за владу – і це стало причиною її духовної деградації. Авторитет церкви підривали продаж індульгенцій, завдяки чому вона багатіла, єзуїти, які не зупинялися перед тортурами і стратами, хрестові походи.

Відпускання гріхів практикувалося церквою ще з XI ст. Спочатку воно здійснювалося за «богоугодні справи» – участь у хрестових походах, паломництво до святих місць, пожертви на користь церкви і монастиря. Згодом церковні грамоти на відпущення гріхів стали видаватися за гроші. Надалі папство ввело індульгенції за ще не зроблені гріхи і навіть за гріхи наступних поколінь. Продаж індульгенцій став однією із найважливіших статей доходу церкви. Існувало навіть прислів'я, що «церква прощає всі гріхи, крім одного – відсутності грошей».

Крім того, у кінці XV ст. папським престолом із допомогою підкупу та інтриг заволодів Родріго Борджіа. Взявши ім'я папи Олександра VI, байдужий до справ віри та учення Христа, папа проводив час у бенкетах та веселошах. Отруєння, підкуп, наймані вбивства – все це використовувалося ним проти ворогів. При ньому криза моралі у вищих шарах католицької церкви досягла межі.

Зосередившись на людській особистості, ренесансний гуманізм підготував ґрунт для змін у суспільній свідомості. Людина Відродження скинувши внутрішні пута, не хотіла

миритися із будь-яким утиском. Найвищим виявом цього стало прагнення реформувати церкву, яке охопило католицьку Європу. Один із перших проти зловживань церковної влади виступив чеський богослов і професор *Ян Гус* (1371 – 1415 рр.), спалений як єретик. «Багатство отруїло і зіпсувало церкву», – стверджував він.

У 1517 р. у Німеччині *Мартін Лютер* (1483 – 1546 рр.) прибиває до дверей церкви лист із 95 тезами проти індульгенцій. Це поклато початок *Реформації* – руху проти папської сваволі, проти користолюбства і розпусти духовенства. Лютер негативно ставився до практики чернецтва, пропонуючи зробити із монастирів школи, виступав за відміну ікон, постів, паломництва до святих місць, заперечував відлучення від церкви єретиків, вважаючи, що їх треба перемагати Писанням, а не вогнем. Він виступив із вимогою, щоб богослужіння проводилися національними мовами, переклав на німецьку мову Біблію.

Засновником кальвінізму, який відіграв важливу роль у перетворенні реформаційного руху на ідеологію перших буржуазних революцій, на виникнення рухів гугенотів та янсенітів у Франції, пуритан в Англії, соцініан у Речі Посполитій став французький теолог *Жан Кальвін* (1509 – 1564 рр.), який перетворив Женеву на один із центрів Реформації. Його відзначала фанатична нетерпимість до противників поширюваного ним релігійного вчення.

Протестантизм розділяє загальнохристиянські уявлення про Бога, його триєдність, про безсмертя душі, рай, пекло (заперечуючи уявлення про чистилище), але висуває нові принципи: порятунок особистою вірою, священство усіх віруючих, а не тільки священників, виключний авторитет Біблії. Із семи таїнств прихильники протестанської віри дотримуються тільки хрещення і причастя, заперечують учення про благодать; молитовні будинки звільнені ними від пишності вівтарів, ікон, статуй, зняті дзвони.

Індустріальна буржуазна цивілізація, яка закладалася у Європі, отримала у протестантизмі духовне підґрунтя. Реформація викликала необхідність перетворень і в католицькій церкві, що дозволило тій залишитися важливим інститутом

буржуазного суспільства. Але рух Реформації ослабив Європу, став причиною багатьох війн і внутрішніх державних конфліктів.

Одним із важливих наслідків Реформації став початок Контрреформації всередині католицької церкви, яка усвідомила необхідність внутрішньої реорганізації. Так, врахувавши критику протестантів, у черговий раз було проведено комплексну ревізію багатьох доктринальних положень і сформульовано основні тези у відповідь протестантам. Було значно посилено внутрішню церковну дисципліну, що дозволило підняти авторитет католицьких священиків. Активно засновуються навчальні заклади, у яких порівняно невисокий рівень освіти надавався безкоштовно.

Учені називають епоху Відродження історичним феноменом. Петро Рамус, критик схоластики і реформатор логіки, упевнено стверджував, що «протягом одного сторіччя ми побачили більші успіхи в науці, ніж наші предки за всі попередні чотирнадцять віків».

У цей час наука робить спроби відокремитися від церкви. Незважаючи на переслідування інквізиції, у галузі астрономії плідно працюють польський астроном *Микола Копернік* (1473 – 1543 рр.; «Про обертання небесних сфер») та італійський мислитель *Джордано Бруно* (1548 – 1600 рр.), які обґрунтовують вчення про геліоцентричну систему Всесвіту, що суперечить богословським твердженням. У книзі «Про нескінченність Всесвіту» Д. Бруно доходить висновку, що «існують незліченні сонця, незліченні землі, що кружляють навколо своїх сонць подібно до того, як наші сім планет кружляють навколо нашого Сонця. На цих світах є живі істоти». У 1600 р. після восьми років ув'язнення Д. Бруно за присудом інквізиції був спалений. Його роботу продовжує німецький учений *Йоганн Кеплер* (1571 – 1630 рр.), який працює над вивченням законів руху планет, обчислює траєкторії руху планет по орбітах. Наукові дослідження названих учених-астрономів поклали початок звільненню астрономії від теології (богослов'я).

Найбільшим науковим здобутком епохи Відродження можна вважати появу друкарського верстата – винахід німецького винахідника *Йоганна Гуттенберга* із Майнцу (1399 – 1468 рр.). Першим друкованим виданням у Європі стала Біблія

латинською мовою, а на початку XVI ст. у Європі нараховувалося уже близько 250 центрів книгодрукарства (ними було випущено близько 40 тис. найменувань книг). Тільки у Венеції у другій половині XVI ст. функціонувало 113 друкарень. Книгодрукарський верстат дав можливість людині краще пізнати Всесвіт.

Цьому сприяли і великі географічні відкриття Христофора Колумба, Васко да Гама, Фергана Магеллана, що давали змогу пізнати нові землі і шляхи до них, підтвердити гіпотезу про кулястість Землі.

Великий крок уперед зробили фізика, математика, накопичувалися знання у галузі хімії, геології, біології, медицини, механіки, зароджується геологія. Продовжують існувати астрологія, магія, алхімія, містика. Серед прихильників таємних знань і вчень особливо виділяється постать астролога і лікаря із Південної Франції Мішеля Нострадамуса .

Розвиток науки активізується тим, що мануфактури вимагають більш досконалих знарядь праці і нових технологій. У цей час розвиваються металоплавильні та металообробні технології, складувне ремесло, розповсюджуються вітряні млини. Розвиток економіки сприяє розвитку мореплавства і кораблебудування.

Окремо варто зупинитися на наукових досягненнях *Леонардо да Вінчі* (1452 – 1519 рр.), полем діяльності якого були такі галузі наук, як анатомія, фізіологія, ботаніка, антропологія, геологія, географія, космографія, механіка, гідравліка, океанографія, оптика, фізика, астрономія, математика. У колекції американського промисловця і суспільного діяча доктора Хаммера зберігається рукопис «Кодекс Леонардо да Вінчі». На вісімнадцяти великих аркушах містяться 360 малюнків, які стосуються проблем астрономії, геології, гідравліки та гідродинаміки. Один із дослідників рукописів Леонардо да Вінчі здивовано зазначив: «Тут є все: фізика, математика, астрономія, історія, філософія, новели, механіка. Одним словом – це диво...».

Багатогранність пізнання Леонардо да Вінчі сягає межі людських можливостей. Він винаходить своєрідний літальний апарат, підводний човен, водолазне знаряддя, експериментує із діючою силою пари (майбутній двигун внутрішнього згорання), у

деяких випадках випереджаючи час більш ніж на чотири століття. Учений намагається полегшити труд людини (створює землекопалку, парову гармату, машини для прокатування золота і вибивання монет, пристрої для обточування пил, напильників, гвинтів, бурові інструменти, машинки для розтирання фарб, токарні верстати, горизонтальні турбіни, прядки). Але Леонардо інтелектуально випередив свою епоху; вона не була готовою сприйняти його науково-технічні ідеї, а тому більшість із них не були реалізовані аж до ХІХ ст.

Основний об'єкт *літератури* Ренесансу – людська особистість. Уже творчість Данте Аліг'єрі свідчить про те, що нова епоха характеризується непідробним інтересом до людини, до її життя. Твір «Божественна комедія» сповнений картинами життя сучасної авторові Італії, незважаючи на далекий від повсякденності сюжет. Боротьбу з обмеженням духовної свободи людини відображено у творчості Франсуа Рабле («Гаргантюа і Пантагрюель»). Вільну людину прославляє у своїх творах Джованні Боккаччо («Декамерон»). Картини соціальних утопій представлені у творах Т. Мора («Утопія») і Т. Кампанелли («Місто Сонця»). Останнє «прощавай» лицарству звучить у романі Мігеля де Сервантеса «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчеський». Триста сімнадцять сонетів Франческо Петрарки («Книга пісень») започаткували європейську лірику. Трагедію ренесансної особистості розкрив у своїх творах Вільям Шекспір («Гамлет», «Отелло», «Ромео та Джульєтта», «Юлій Цезар», «Макбет», «Король Лір», «Річард III» та ін.) – геніальний драматург, поет, талановитий режисер, творчість якого називають одним із чудес світу.

Одне із світоглядних завдань епохи – осягнення людиною світу, сповненого божественною красою, тому в епоху Відродження процвітають *мистецтва*. Найкращі умови для формування культури Високого Відродження склалися у Флоренції, яка на той час претендувала на горде ім'я других Афін, бо рід Медичі приділяв багато уваги розвитку науки, літератури, мистецтва. Домінуючими у мистецтві залишаються біблійні сюжети і персонажі, але їх тлумачення наповнюється новим змістом, пов'язаним із гуманістичним характером епохи. У творах

мистецтва з'являється світське начало: поряд із біблійними сюжетами – портретний живопис і скульптура. Ще Джотто замість звичайного золотавого тону, на якому зображували святих, увів пейзаж, таким чином поєднавши небесне із земним. Глибоким людським змістом наповнився у добу Відродження образ Мадонни, якому було надано якнайбільшої життєвості. Образ цей залишався символом моральної чистоти і духовності, але за модель було обрано земну жінку, що задовольняло величезний інтерес до людської особистості. Особливе місце серед популярних сюжетів займає Таємна вечеря – остання трапеза Ісуса Христа зі своїми учнями напередодні його смерті, у численних портретах якої проступають мотиви людської зради, заклик любити один одного. Велика увага приділялася також міфологічним сюжетам.

Основні риси живопису Відродження – реалізм і життєрадісність – найкраще втілились у творчості *трьох титанів* цієї епохи – Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті і Мікеланджело Буонарроті.

Леонардо да Вінчі (1452 – 1519 рр.) найпершим із мистецтв вважав живопис. Основними творами митця стали картини «Мадонна Бенуа», «Дама з горностаєм», «Мадонна Літта», «Мадонна в гроті», «Автопортрет», «Джоконда», фреска «Таємна вечеря».

Шедевром станкового живопису Леонардо да Вінчі вважається картина «Джоконда» («Мона Ліза»; зберігається у Луврі), із появою якої портретний живопис уперше став на один рівень із композиціями на релігійні і міфологічні теми. На полотні – психологічний портрет двадцятишестирічної дружини флорентійського купця Франческо Джокондо. Це типовий образ для епохи Високого Ренесансу. М'яка жіночність сполучена тут із характером сильним і незалежним. Із портрета дивиться на нас молода жінка із багатим внутрішнім світом, із поглядом людини, яка все розуміє, оцінює, співчуває. Художник зобразив не один якийсь момент стану людини, а складний і тривалий процес її духовного життя. Самодостатність людини, що має глибоке пізнання світу, висловлена автором у посмішці та розумному погляді жінки. Цей погляд і ледь помітна посмішка, які підкреслюють почуття власної гідності, заворожують глядача.

Серед новацій Леонардо да Вінчі – особлива манера письма, так званої димчастої світлотіні (сфумато, від італ. fumo – дим), яка у поєднанні з лінійною перспективою давала глибину простору.

Найвидатнішим шедевром Леонардо да Вінчі мала стати фреска «*Таємна вечеря*» (4,5×8,6 м), яка була виконана ним для трапезної монастиря Санта-Марія у Мілані і зображувала відомий біблійний сюжет, персонажами якого стали Ісус Христос і дванадцять його учнів – апостолів. Сюжет цей був не новим у живописі, але Леонардо відшукує власну його інтерпретацію. На відміну від флорентійських художників, у яких цей сюжет передавав статичні обличчя, Леонардо да Вінчі створює психологічний портрет. Усю силу свого генія художник вклав у роботу, яка вимагала не тільки глибокого професіоналізму, а й глибокого проникнення у людську природу. Основна ідея фрески – осуд зрадництва. Христос, востаннє розмовляючи з учнями, промовляє: «Істинно кажу вам, один із вас зрадить мене», чим викликає їх розгубленість. Леонардо відтворює момент реакції на ці слова кожного із дванадцяти апостолів, для яких ця зрада стає справжньою катастрофою: на їх очах гине остання надія на торжество істини і справедливості. Майстер спеціально не відділяє від загалу Іуду, бо його зрада – невіддільна частина людської реальності. Композиція сконцентрована на фігурі Ісуса Христа, на нього спрямовані усі жести і думки персонажів фрески. Головне у «Таємній вечері» – намагання розкрити найважливіші проблеми в житті людини: любові і ненависті, відданості і зради. Це відповідає головному девізу художника: «Гарний художник має писати дві головні речі: людину та уявлення про її душу» і робить твір досить сучасним. На жаль, через невдалий експеримент художника із фарбами фреска почала руйнуватися ще за життя художника, а жорстоке ставлення людей, а також не досить вдалі реставрації майже знищили її.

У роботі над кінною статуєю полководця Франческо Сфорца Леонардо да Вінчі виявив себе чудовим скульптором. Статуя не збереглася, але, за свідченнями сучасників, її прозвали Колосом, бо розмірами вона переважала усі відомі скульптури .

Спільність гуманістичного спрямування об'єднує різнопланових художників. Традиції античності та дух християнства знайшли своє яскраве відображення у творчості *Рафаеля Санті* (1483 – 1520 рр.), якого називають найбільш світлим і радісним художником епохи Відродження. Творчість Рафаеля – це перш за все показ пластичної досконалості людського тіла, яке відображало внутрішню гармонію особистості. Протягом усього життя художник шукає образ гармонійної і досконалої людини. Цей образ він віднайшов у Мадонні, зумівши відобразити найпотаємніші відтінки почуттів матері і поєднавши ліричність із величчю. У світове мистецтво Рафаель увійшов як творець дивних мадонн («Мадонна Коннестабіле», «Мадонна в зелені», «Мадонна Альба» та ін).

Високою духовністю і трагізмом сповнений образ «Сікстинської Мадонни» (Дрезденська художня галерея), створеної на замовлення церкви святого Сікста. Сюжет її нав'язаний легендою про «явлення» Богоматері із немовлям Ісусом Христом святим Сіксту і Варварі. «Сікстинська мадонна» – образ, сповнений неперевершеної духовної краси і величі, високої духовності і безмежного трагізму, материнської любові і материнської муки.

Із 1508 р. Рафаель на запрошення Папи Римського протягом одинадцяти років розписує три зали Ватиканського палацу. Фрески Рафаеля розкривають принципову для епохи Відродження ідею зв'язку гуманістичних ідеалів з античною культурою. Показовою є фреска «Афінська школа», у якій Рафаель зображує античних філософів та учених (Платона, Аристотеля, Геракліта, Піфагора, Евкліда, Діогена та ін.), які започаткували європейську наукову традицію та визначили головні орієнтири духовного розвитку людини Відродження. У цих образах – єдність людського роду. Треба зазначити, що в образах античних мислителів Рафаель втілює риси своїх видатних сучасників (наприклад, Леонардо да Вінчі).

Як архітектор, Рафаель керує роботами зі спорудження собору св. Петра у Римі. Крім того, працює на розкопках Стародавнього Риму, бо захопився вивченням античної

архітектури, мріє відродити образ Стародавнього Риму («Я бажав би воскресити чудові форми античних споруд»).

Мікеланджело Буонарроті (1475 – 1564 рр.) сучасники називали «першим майстром світу». Талановитий скульптор, живописець, архітектор, поет, він сімдесят п'ять років присвятив мистецтву.

Основна тема його творчості – вознести людину до небес. Її образ у творчості Мікеланджело – образ господаря Всесвіту. Герої його творів – цілісні людські особистості, волелюбні, здатні на героїчні вчинки, сповнені творчої наснаги. Мікеланджело стверджував: «Не народилася ще людина, яка, як я, була би настільки схильна любити людей». Із блискучої плеяди художників Високого Відродження Мікеланджело перевершив усіх наповненістю образів громадським пафосом.

Антична скульптура для Мікеланджело завжди залишалась неперевершеним взірцем. Можливо, тому істинним мистецтвом Мікеланджело вважає саме скульптуру. Уже про одну із перших його робіт – «П'єта» («Оплакування Христа», 1499 р.; знаходиться у соборі св. Петра у Римі) – сам Вазарі писав, що жоден скульптор, яким би блискучим майстром він не був, не зможе досягти такої досконалості зображення і майстерності в обробці мармуру, яких досяг Мікеланджело, бо у цій скульптурі – сила і могутність мистецтва. Серед мистецьких робіт Мікеланджело – грандіозна статуя Давида (1501 – 1504 рр.), який став втіленням духу волелюбної Флоренції, готової боротися за свою незалежність, і її символом. Геніальним стало поєднання архітектури і скульптури в усипальні Медичі при церкві Сан Лоренцо; гімном могутності людини можна вважати скульптурні фігури, виконані для надгробку папи Юлія II.

І все ж Мікеланджело найбільше прославився як живописець. На замовлення папи Римського він чотири роки (1508 – 1512 рр.) розписує у Ватиканському палаці стелю Сікстинської капели. На площі 600 м² художник зображує декілька сотень фігур (цю роботу можна назвати творчим подвигом Мікеланджело). Фреска розповідає про події перших днів створення світу: творення небесних світил, відокремлення земної тверді від води, історія Адама і Єви, Всесвітній потоп.

Основна її ідея – гімн творчій могутності людини, прославлення її тілесної і духовної краси. Через двадцять років (1535 – 1541 рр.) на вівтарній стіні Сікстинської капели Мікеланджело намалює фреску «Страшний суд» (144 м²), зобразивши ще 400 фігур (кожна заввишки 2,5 м) і по-новому розвинувши цю тему. Священний акт торжества справедливості і належної відплати за земні гріхи перетворюється пензлем Мікеланджело на загальнолюдську трагедію.

До творчого спадку Мікеланджело належить і його робота як архітектора над спорудженням собору св. Петра у Римі; спроектований ним купол став у мистецтві передвісником епохи бароко.

Серед видатних італійських митців епохи Відродження живописці Сандро Ботічеллі («Народження Венери», «Весна»), Тиціан («Марія Магдалина, що кається», «Даная», «Втеча до Єгипту», «Святий Себастьян»), Джорджоне, Веронезе, Тінторетто, скульптор Донателло («Давид», «Святий Георгій», «Розп'яття»).

Самобутній характер *Північного Відродження* виявився перш за все у культурі Нідерландів і Німеччини. Центрами цієї культури стали міста Антверпен, Нюрнберг, Авґсбург, Галле, Амстердам.

У спадщині *Альбрехта Дюрера* (1471 – 1528 рр.; Німеччина) – художника, гравера, архітектора, інженера і математика, теоретика мистецтва – більше 80 картин, декілька сотень гравюр, майже 1000 малюнків. Герой його творів – сильна, вольова, енергійна людина, образ якої митець підносить до божественних висот («Чотири апостоли», «Меланхолія»). Найвищим досягненням митця вважаються п'ятнадцять гравюр на тему Апокаліпсиса («Чотири вершники», «Битва архангела Михаїла з драконами», «Лицар, Смерть та Диявол», «Святий Ієронім», «Меланхолія»). Досить цікавою є серія портретів. Як учений, Дюрер вивчає основи геометрії, досліджує закони перспективи, деякі проблеми оптики, астрономії, архітектури.

Визначними митцями *Північного Відродження* стали також Лукас Кранах Старший, Матіс Нітхардт, Ганс Гольбейн Молодший, Ієронімус Босх. В епоху Відродження живопис та скульптура вперше піднялися на вищий рівень, ніж архітектура.

Створенню нової *архітектури* сприяло захоплення італійців античністю; архітектура Ренесансу відродила античні колони і деякі декоративні форми. Бажання відродити мистецтво архітектури античного Риму стало головною метою життя італійського зодчого *Філіппо Брунеллескі* (1377 – 1446 рр.). Досліджуючи архітектуру Риму, він разом із скульптором Донателло встановив різницю між доричним та корінфським ордерами колон. Шедеврами його творчості стали капела Брунеллескі, величезний восьмигранний купол на флорентійському соборі Санта-Марія дель Фьоре, церква Сан-Лоренцо у Римі, оригінальні світські споруди.

Еталоном католицького зодчества стає *собор св. Петра* у Римі (1506 – 1614 рр.), створений за проектом Д. Браманте. В основі собору – грецький хрест, над яким здіймається гігантський купол (діаметр 52 м) – останнє велике творіння Мікеланджело. Висота споруди із хрестом складає 135 м (для споруди такого типу висота фантастична), площа в інтер'єрі – 15 тис. м². Над спорудженням собору працювало багато видатних митців епохи Відродження.

Доба Відродження є надзвичайно багатим періодом в історії європейської культури. Культура цього періоду звернена до особистості, яка задовольняє свої власні інтереси і реалізує свої наміри та прагнення. Культурні діячі епохи Відродження заклали основи для кардинальних змін у світогляді суспільств Західної Європи, для вивільнення людини з-під влади церкви, що століттями була перепорою для вільного розвитку культури та людської особистості. На основі художніх досягнень цієї доби виникла і розвинулася художня культура Нового часу.

Література [6, 7, 85 - 102].

Європейська культура XVII ст.

Тенденції культурного розвитку, започатковані епохою Відродження, знайшли своє продовження у XVII ст.

Спочатку Реформація, а потім буржуазні революції ознаменували формування у Європі нової культури. Європа XVII ст. –

це не просто час переходу від епохи Відродження (XIV – XVI ст.) до Просвітництва (XVIII ст.), а велика самостійна фаза у розвитку світової культури, одна із найцікавіших в історії світової культури. XVII ст., за оцінками істориків і теоретиків культури, – час найцікавіших подій в історії світової культури. Це епоха драматична, динамічна, контрастна і в той же час гармонійна, яка вперто шукала стабільності, а тому трохи нагадує нам сучасність.

XVII ст. намагається зберегти вірність ідеалам Ренесансу, найбільші досягнення цього часу, не відмовляється від віри у непереможну силу людського духу. Водночас виникають і інші чинники, які суттєво впливають на всю систему культурного життя Західної Європи. Нові тенденції суспільного розвитку започаткували формування нових економічних та політичних структур, нове розуміння світу і людини, нову систему культурних цінностей.

Цей період став для європейської культури епохою перебудов і суперечностей, які відіграли основну роль у створенні нової картини світу. Драматичність, напруженість світосприйняття, інтенсивність духовного життя цього періоду перш за все пов'язані з тим, що Західна Європа вступила у нову фазу економічних і політичних відносин. XVII ст. – це боротьба феодалних і капіталістичних відносин, централізація державної влади, утворення національних державних об'єднань. Все це формує нову культуру, ідеологічною основою якої стало ослаблення духовної сили релігії, розкол церкви (на католицьку і протестантську), боротьба різних віровчень, що відображали інтереси різних класів (католицизм відображав феодалні інтереси, протестантизм – буржуазні). В цей період посилюється роль держави. У сфері економічного життя XVII ст. відбувається швидкий розвиток мануфактури, бурхливе нагромадження капіталу; у політичному житті завершується процес формування великих держав-монархій.

Якщо в епоху Відродження провідна роль у культурному розвитку Європи належала Італії, то у XVII ст. неможливо виділити одну провідну культуру. В авангарді культурного життя Європи ідуть Італія, Іспанія, Фландрія, Голландія, Франція. З XVII ст. культура стає багатонаціональною, багатомовною.

Середньовічна латина поступається місцем національним мовам. Це збагатило європейську культуру традиціями народної творчості, зробило культурні досягнення більш доступними для народів Європи. Розпочалося піднесення національних культур. Саме тому цей період важко охарактеризувати в загальних рисах, як це робилося стосовно попередніх епох. Йдеться про те, що культурний розвиток кожної європейської країни набув своїх, лише їй притаманних рис. І все ж різноманіття не виключає спільних рис у культурному розвитку європейських держав. Саме вони дають змогу розглядати культуру новітніх часів як систему культурних цінностей, норм і принципів духовно-практичного освоєння світу.

Системотворчим чинником, *основою цієї культури* стали світоглядні ідеї, започатковані науковою революцією XVI – XVII ст. Ще недавно люди уявляли собі Всесвіт як щось гармонійне, стійке і розумно організоване, а людина – вінець творіння – була у центрі його. Тепер світ виявився мінливим, піддатливим вічному рухові, а існування людини залежало від її стосунків із середовищем, суспільством. XVII і XVIII ст. відкрили нову еру в історії світу: вони стали тим рубежем, який відокремив у Західній Європі дві формації – феодалну і буржуазну. Буржуазія, зрозумівши практичне значення науки, підтримала наукові пошуки та експериментальні дослідження.

Формування нових світоглядних орієнтирів було пов'язане із розвитком природничих наук та філософії. Видатні філософи XVII ст. Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц та інші звільнили філософію від схоластики і повернули її обличчям до науки. Основою філософського знання для них стала не сліпа віра, а розум, що спирається на логіку і факти. Наука перестає бути власністю церкви і все більше орієнтується на розв'язання завдань, поставлених бурхливим економічним і політичним розвитком Європи. Цей процес розпочався ще у XVI ст. завдяки працям Дж. Бруно і відкриттям М. Коперніка. Галілео Галілей та Ісаак Ньютон продовжують розвивати вчення Джордано Бруно, згідно з яким можливе існування нескінченної безлічі світів, а Земля не є центром Всесвіту. У цей час винайдено телескоп (Г. Галілей) і мікроскоп (Р. Гук), що дало можливість побачити

безмежність Всесвіту та світ мікроорганізмів. Р. Декарт заклав основи аналітичної геометрії, П. Ферма створив теорію чисел, Г. Лейбніц зайнявся проблемами диференційного та інтегрального зчислення. Досягнення математики сприяють фізичним відкриттям: І. Ньютон сформулював закони механіки, відкрив закон всесвітнього тяжіння, Б. Паскаль довів наявність атмосферного тиску, Е. Торрічеллі створив гідравліку і метеорологію. У галузі оптики Е. Торрічеллі створює надточне скло, а Х. Гюйгенс будує у Нідерландах планетарій із гігантськими телескопами. У 1628 р. з'являється «Анатомічне дослідження про рух серця і крові у тварин» В. Гарвея. Значними стали досягнення у галузі біології та хімії К. Ліннея, Ж.Б. Ламарка, А.Л. Лавуазьє.

Розквіт мануфактур супроводжується рядом технічних винаходів: повітряних насосів і потужних міхів, плавильних печей і водяних двигунів. В Англії починають застосовувати механізми, які значною мірою замінили руки людини у виробництві (прядильні машини, механічні ткацькі верстати, парові машини). У XVII ст. створюються надійні місткі торговельні судна і добре озброєні маневрені військові кораблі.

Особливість нової епохи полягає й у тому, що наука перестає бути кабінетним заняттям вченого-одинака. Виникають наукові товариства, академії наук. Значну роль у розвитку науки відіграють Лондонське Королівське товариство і Паризька природничонаукова академія.

У XVII ст. з'явилася нова картина світу, яка ґрунтується не на церковних догмах, а на експериментальних даних та математичних методах обробки цих даних. Ні святе Письмо, ні Аристотель до уваги більше не беруться. Розум стає основою пізнання і поведінки людини, відбувається остаточне розмежування релігії та науки. Сказане не означає, що ідеєю Бога знехтувано. Релігія залишилась провідною духовною засадою і культури, і науки. Основна маса вчених були глибоко релігійними людьми і віра була найбільш глибоким джерелом їх творчого натхнення. Галілей у «Зоряному віснику» писав, що свої відкриття за допомогою телескопа він здійснив завдяки Божественній благодаті, яка просвітлила його розум. Ньютон

розглядав свою наукову діяльність як дивовижний ланцюг прозрінь. «О Боже, я мислю твоїми думками і вслід за тобою», – вигукував він.

У XVII ст. в суспільстві з'являються важкі розчарування з приводу того, що людина і суспільство, людина і навколишній світ стають ворожими. У такій динамічній ситуації складається культура, в основі якої – драматичне уявлення людини про гострі суперечності у соціальних відносинах, політиці, економіці. У цей період виникає так званий «трагічний гуманізм», причиною якого стає зникнення упевненості людини у перемозі добра і загострення відчуття трагічних суперечностей у світі. Людина XVII ст. – це перш за все складна особистість. Якщо ренесансову особистість можна назвати людиною дій, то особистість цього періоду – згустком емоцій та суперечностей. Людина цього періоду усвідомлює себе піщинкою у вирі буття, яка, попри всю здатність людського розуму розуміти світ, не бачить можливості впливати на нього. Новий тип світосприйняття в основі речей бачить суперечності, а не гармонію, як це було властиво Відродженню. Як і в Середньовіччі, світ знову сприймається як протиставлення матеріального і духовного, природного і божественного, емоційного і раціонального. Ця ідеологія вказує на існування суперечностей, але вважає державу і церкву силами, здатними примирити всі конфлікти.

Така ситуація проявила себе у багатогранності стильових проявів культурного життя. Культура XVII ст. особливий інтерес викликає двома стилями, які висловлюють основні ідеї цього часу. Мова йтиме про бароко і класицизм, які сформувалися ще у добу Ренесансу, але мають різне ідейне та образне вираження.

Найвизначніше місце у мистецтві XVII ст. займає *бароко* (з порт. – перлина неправильної форми), початок формування якого можна побачити уже в капелі Медичі, створеній Мікеланджело. Але, на відміну від спокійної і врівноваженої картини буття епохи Відродження, бароко XVII ст. – це бурхливий, збентежений і драматичний світ. Цей стиль розквітнув у результаті глибокої духовної і релігійної кризи, викликані Реформацією. Католицька церква, прагнучи відстояти свої традиції, намагається приділяти особливу увагу декоруванню

храмів, пишності служби, щоб таким чином справляти більше враження на почуття віруючих. Бароко став відображенням нового уявлення про світ і місце людини в ньому. Людина у мистецтві бароко представлена вже не просто центром Всесвіту, а багатоплановою особистістю зі складним світом переживань, втягнутою у всі конфлікти життя. І архітектурі, і образотворчому мистецтву, і літературі, і музиці притаманні фантазійність, феєричність, карнавальність, емоційність. Відійшовши від властивих ренесансній культурі уявлень про чітку гармонію та закономірність буття і безмежні можливості людини, естетика бароко будувалася на колізії між людиною та зовнішнім світом, між ідеологічними і чуттєвими потребами, розумом і природними силами, які уособлювали тепер ворожі людині стихії. Песимізм, відчай після втрати стрункої і сталої культурної традиції, після визнання неможливості вивільнитися від природних і соціальних зумовленостей при усвідомленні такої внутрішньої потреби, оволоділи умами і вилилися у своєрідних формах мистецтва. Багатьох митців стали цікавити трагедійні сюжети і мотиви. Тема мізерності, нікчемності людини перед грізною силою Божою на повний голос забриніла в мистецтві бароко.

Найяскравіше бароко виявилось в архітектурі; тут воно породжує динамічні форми: нерівномірно розподілені колони, «дихаючі стіни» (за рахунок гри опухлостей і западин), пластичний декор, прямі лінії поступаються звивистим. Враження пишності і багатства доповнюється скульптурою, розписами, мармуровою та бронзовою оздобою.

Вогнищем культури бароко стала Італія, а найкращими представниками цього стилю вважають архітектора Франческо Барроміні та архітектора і скульптора Джованні-Лоренцо Берніні (останній став засновником стилю бароко). Барроміні – автор прекрасних барокових церков Сан Іво та Сан Карло і палацу Берберіні у Римі.

Католицька столиця набула барокового вигляду перш за все завдяки церквам, що були збудовані за проектами Берніні, який став автором найбільш грандіозного ансамблю у стилі бароко – *колони на площі перед собором св. Петра у Римі*, де Берніні (1598 – 1680 рр.) проявив себе як архітектор і скульптор.

Найбільшу у Римі (її глибина 280 м) площу він прикрашає чотирирусною гігантською колонадою із 284 колонами заввишки 19 м, які увінчані майже сотнею прекрасних скульптур. Такий тип площі, підпорядкованої одній монументальній споруді, внаслідок чого вона перетворюється на відкритий вестибуль перед храмом, є одним із найвизначніших досягнень архітектурної думки цієї епохи. Шедеврами Берніні-архітектора також стали «Скала Реджа» – парадні сходи у Ватикані, церква Сант Андреа у Римі. До найкращих скульптурних шедеврів Берніні належать колосальний бронзовий балдахін над вівтарем у соборі св. Петра, скульптури «Давид», «Аполлон і Дафна»; еталоном барочної скульптури стала вівтарна скульптурна група «Екстаз святої Терези» у церкві Санта-Марія делла Вікторія у Римі.

XVII ст. часто називають «золотим віком» живопису. Твори барокових художників відзначаються багатством фарб, контрастом світла і тіні, динамікою рухів. Людська сутність повно і драматично розкривається у творчості італійця М. Караваджо, іспанця Р. Веласкеса. Голландську школу живопису представляють *Антоніс ван Дейк* (1599 – 1641 рр.; «Поцілунок Іуди», «Мадонна з куріпками», «Святий Ієронім», численні портрети) *Пітер Пауль Рубенс* (1577 – 1640 рр.; «Зняття з хреста», «Христос у терновому вінці», «Персей і Андромеда», «Союз Землі і Води», «Коронування мадонни», «Поклоніння волхвів»), який зумів донести до глядачів увесь драматизм людського життя; *Рембрандт ван Рейн* (1606 – 1669 рр.; «Даная», «Зняття з хреста», велика кількість портретів; у спадку більше 400 картин, 287 гравюр і тисячі малюнків), основними рисами творчості якого стали виняткова гармонія форми і змісту, живописний ліризм. Закликом до глибокої людяності, показом краси людського співчуття і взаєморозуміння стала картина Рембрандта «Повернення блудного сина». Добре відомою стала творчість іспанського художника *Ель Греко* (1541 – 1614 рр.; «Поклоніння пастухів», «Святе сімейство», «Взяття під варту», «Похорон графа Оргаса» та ін.).

Душевні переживання людини цього періоду прекрасно втілилися у *музиці* бароко. Із намаганням відродити античну трагедію і втілити її риси у новому театральном-музичному жанрі пов'язана поява опери. У 1637 р. у Венеції відкривається перший публічний оперний театр. Балет виникає спочатку у Франції, там з кінця XVII ст. з'являється й опера.

У XVII ст. паралельно із бароко розвивається *класицизм* (з лат. – зразковий), хоч сфера його поширення була значно вужчою. Стиль зародився у перші десятиліття XVII ст. і найбільше розквітнув у французькій культурі. Ідеал класичного мистецтва виражений у самій назві; цим ідеалом стала античність. Підґрунтям нового світогляду стала філософія раціоналізму – філософського напрямку, який оголосив розум основою пізнання і поведінки людей (з точки зору раціоналізму, людина являє собою «чисту дошку» свідомості, на якій суспільство записує свої ідеали). В основі цього твердження лежали ідеї природного порядку світу. Мистецтво цей порядок мало підтвердити своїми образами. Прихильникам класицизму стиль бароко, який тяжіє до пишності, урочистості та різноманітності, був незрозумілим, бо у класичних творах розум панує над почуттями. Класицизм звернувся до канонів давньогрецької класики, став найбільш раціональним і теоретично обґрунтованим художнім стилем. Відобразивши повагу Нового часу до гармонії мистецтва Греції, він поєднав літературу, музику, театр, живопис, скульптуру, архітектуру єдиними нормами (прихильники класицизму вважали, що правила не заважатимуть істинно талановитому письменнику створити значний твір, але вони можуть стати перепорою для псевдомитців).

У літературі, наприклад, це система жанрів від вищих до нижчих із відповідною кожній групі системою виражальних засобів. «Високі» – трагедія, епопея, ода – повинні були відображати державне життя, історичні події, міфологічних героїв, військових, монархів, релігійних подвижників; «низькі» – комедія, сатира, байка – приватне життя звичайних людей. У драмі існував принцип «трьох єдностей» (усі події драми повинні відбуватися протягом однієї доби, в одному місці, за однією

сюжетною лінією), в образотворчому мистецтві – наслідування образів і форм античного мистецтва. Нормою мови трагедії була піднесена поетична мова певного віршованого розміру. Комедія була жанром нижчим і не мала права торкатися високих тем і зображувати високі емоції. Трагедія ж не мала права зображувати повсякденне життя і представляти людей низького походження. У центрі творів цього стилю знаходиться людина, яку примушують відчувати постійний конфлікт між почуттями та обов'язком. Герой класичного твору повинен був, виконуючи свій обов'язок перед державою, підпорядковувати свої особисті емоції розуму, свою волю спрямовувати на дотримання норм моралі і виконання державного обов'язку.

Не дивно, що держава підтримала, а згодом і оголосила класицизм офіційним художнім методом. Створювались навіть цілі заклади, які повинні були розвивати класицизм у тій чи іншій сфері мистецтва. Так, перший міністр французького короля Людовіка III кардинал Рішельє створює Французьку академію (1634 р.), що об'єднала вчених-філософів та письменників. Трохи згодом були створені Королівська академія живопису та скульптури (1648 р.) і Академія наук (1666 р.).

У літературі класицизм достойно представлений творчістю П'єра Корнеля («Сід», «Горацій», «Поліевкт»), Жана Расіна («Британік»), Жана Батиста Мольєра («Скупий», «Тартюф», «Смішні манірниці»).

У живописі ідеали класицизму найповніше втілення знайшли у творчості Ніколя Пуссена («Царство Флори», «Смерть Германіка», «Алегорія людського життя», «Аркадські пастухи»), основними темами творчості якого стали швидкоплинність людського життя і невідворотність смерті.

Цікаво проявився стиль класицизму в архітектурі. Його найкращим зразком вважається ансамбль Версальського палацу (арх. Ардуен Мансар та Андре Ленотр). Найвеличнішу у світі резиденцію збудовано за наказом Людовіка XV за 18 км від Парижа; тут остаточно сформувалися риси класичної архітектури і паркового будівництва.

XVII ст. – це період подолання кризи гуманістичних ідеалів Відродження, період утвердження державності та оформлення громадських культурних цінностей. У цей час в європейських державах відбувається повне розмежування світської та духовної влади і правове оформлення положення людини у суспільстві. Замість ідеї гармонії людини і суспільства, що була основною в епоху Відродження, епоха XVII ст. витворює ідею складної взаємодії особистості і соціального середовища, ідею підкорення пристрастей велінню розуму. Це гуманізм, який на перший план висуває інтелект, розум. Митці досліджували людину, а не ідеалізували її, а можливості для реалізації гуманістичних ідеалів вбачали не тільки в людині, а й у навколишньому суспільстві. Своїми ідеями XVII ст. заклало підвалини нового типу культури – просвітницького гуманізму XVIII ст.

Література [6, 7, 49, 103 - 114].

Культура епохи Просвітництва

XVIII ст. у Європі – завершальний етап довготривалого переходу від феодальних відносин до капіталістичних. У цей період відбувається гігантська перебудова усіх сфер суспільного укладу: розбуджена Відродженням і зміцніла у процесах Реформації особистість хотіла змінити світ відповідно до своїх ідеалів. Рух Просвітництва виявився своєрідним підсумком розвитку європейської свідомості, починаючи із пізнього Середньовіччя.

На рубежі XVII – XVIII ст. у країнах Західної Європи починає складатися нова світоглядна ситуація. Ядром цього світогляду стають *ідеї Просвітництва*, що і дозволяє називати XVIII ст. «віком Розуму». Епоха Просвітництва займає виняткове місце в історії культури, бо перш за все вона характеризується величезною кількістю нових ідей, реалізованих у вкрай стислі терміни.

Ідеологія Просвітництва зародилася в Англії у XVII ст., але найчисельніший загін просвітителів сформувався у Франції; звідси ідеї Просвітництва поширювалися практично по усій Європі. Серед найвидатніших просвітителів епохи імена Вольтера, Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л.Монтеск'є. У Франції ця ідеологія не тільки розквітла на теоретичному рівні, а й пройшла перевірку на практиці – Великою Французькою буржуазною революцією 1789–1794 рр., яка стала реальним втіленням просвітительських ідей і проходила під гаслом «Свобода, Рівність, Братерство»: свобода думки і віросповідання; природна рівність усіх від народження, а також рівні права кожного на розвиток своїх здібностей і на участь у суспільному житті; об'єднання у братні союзи розумних, рівних, вільних і добродійних людей. Франція стає центром культурного життя XVIII ст., а французька мова – загальноєвропейською.

Просвітництво – це культура для народу; головним завданням воно вважає виховання та освіту, залучення до знань усіх і кожного. Просвітителі приділяли особливу увагу проблемам виховання, наголошуючи на необхідності розвитку природних нахилів людини і створення для цього сприятливих умов (на відміну від негативного впливу соціального оточення). Виховувати людей пропонувалося освітою. Діячам епохи здавалося, що достатньо створити умови для виховання дітей — і через одне-два покоління усі суспільні суперечності зникнуть. Філософський трактат Джона Локка «Досвід про людський розум» став маніфестом епохи Просвітництва; його ідеї лягли в основу теорій більшості просвітителів. У трактаті зазначається, що людину формує досвід, який обов'язково має бути розумним, бо розум – основний критерій істини і справедливості.

Розум просвітителів хвилює ідея рівності людей не тільки перед Богом, а й перед законом. Люди приходять у світ рівними, зі своїми потребами та інтересами, задоволення яких – у встановленні розумних і справедливих форм людського співжиття. Ідею рівності усіх людей перед законом можна вважати *першою характерною ознакою* епохи Просвітництва.

Головним призначенням літератури та мистецтва просвітителі вважали виховання людини. Митець повинен активно втручатися у суспільне життя; він карає злочинців на троні, гнобителів, тиранів, возвеличує і прославляє моральні якості народу. Позбавлення від усіх соціальних негараздів просвітителі вбачали у поширенні знань і були упевненими, що освіта зробить людей морально кращими. «Розум править світом», – стверджували вони. «Природа така різноманітна і багата, що навіть проста сукупність добре підібраних фактів дивовижним чином розширює наше пізнання», – зазначав д'Аламбер. Завдяки досягненням природничих наук створювалась ілюзія, що час чудес і загадок – позаду, що усі таємниці розкрито, а суспільство підпорядковується логічним, доступним людському розуму законам. Віру у перемогу розуму можна вважати *другим характерним аспектом епохи*.

Епоху Просвітництва із повним правом можна назвати «золотим віком утопії». У центрі уваги просвітителів стояла проблема найкращого суспільного устрою. Оголосивши феодальний лад «нерозумним», основою «розумного ладу» вони вважали свободу і рівність. Просвітництво перш за все включало в себе віру у можливість змінювати і людину, і суспільство на краще. Орієнтиром для творців утопії XVIII ст. служило суспільство, що не знало приватної власності, пригнічення, поділу на стани, суспільство, що живе згідно із розумом. Особливого значення просвітителі надавали фігурі монарха. «Велінням долі, – писав П.А. Гольбах, – на троні можуть опинитися просвічені, справедливі, мужні, добродішні монархи, які, пізнавши справжню причину людських бід, намагатимуться вилікувати їх за вказівками мудрості». Просвітителі намагалися підтримувати зв'язки з європейськими монархами, намагалися схилити їх до ідей досягнення загального добробуту, рівності усіх людей перед законом. Історичний оптимізм став *третьою ознакою епохи*.

Вважаючи «культ розуму» тим важелем, яким можна перевернути і влаштувати життя, просвітителі намагалися поширювати наукові знання на усі верстви населення. Так, з'явилася 35-томна «Енциклопедія або тлумачний словник наук,

мистецтв і ремесел» (1751 – 1780 рр.), справжня академія науки. Д. Дідро і Ж.-Л. д'Аламбер згуртували навколо її видання найкращі уми сучасної їм Франції (Вольтера, Ш.Л. Монтеस्क'є, Ж.Ж. Руссо, К.А. Гельвеція, П.А. Гольбаха та ін.). Енциклопедія стала закликком до об'єктивного дослідження природи і суспільства.

У Франції в цей період працюють багато наукових і навчальних закладів (Академія наук, Королівський коледж, школа військових інженерів, паризька обсерваторія тощо); одних тільки університетів до революції було більше двадцяти. Випускаються наукові праці, журнали, вчені записки. У галузі науки плідно працює Леонардо Ейлер, який написав більше 800 праць із математики, механіки, фізики, астрономії і техніки. Значними були досягнення у галузі біології та хімії Карла Ліннея, Жана-Батіста Ламарка, Антуана-Лорана Лавуазьє. Поява у 1730-х рр. прядильної машини корінним чином змінює вигляд матеріального виробництва. Починають будуватися фабрики і заводи. В Англії створено перший машинобудівний завод.

У XVIII ст. розширилося наукове вивчення теорії та історії мистецтва, сформувалася естетика як наука. Крім існуючих королівських колекцій, створюються перші музеї для широкої публіки – Британський музей у Лондоні, Клементинум у Римі, Лувр у Парижі. Протягом XVIII ст. в Європі надзвичайно зростає інтерес до культури країн Сходу. Наприклад, у Франції ще у кінці XVII ст. з'явилося багатотомне видання «Східна бібліотека», на початку XVIII ст. з'являються переклади з арабської, перської та інших східних мов. Особливий успіх випав на долю казок «Тисяча і одна ніч». Важливе значення мали спроби теоретично осмислити культуру різних народів, виходячи з ідеї єдності людської природи. Наприклад, німецький учений Й.Г. Гердер вивчав фольклор різних країн та опублікував збірку «Голоси народів у їх піснях».

Просвітителів хвилювали і глобальні питання людської історії: як з'явилась держава, як і чому з'явилась нерівність, що таке прогрес. У галузі політики, права та суспільно-економічного життя вони проповідували звільнення людини від

несправедливих пут, рівність усіх людей перед законом, перед людством. Добробут людства пов'язувався ними із здатністю людини спрямовувати свій інтелект на виконання ідей. Минуле трактувалося як втілення дикості, варварства і тиранії, а майбутнє мріялося як царство розуму.

Просвітителі мали різні уявлення про ідеальний державний устрій. Ж.-Ж. Руссо, наприклад, у трактаті «Суспільний договір» стверджував, що держава має бути рівноправною добровільною угодою між людьми, а недобросовісного монарха воля народу може змити з престолу. З'являються ідеї прав людини, розроблені англійським філософом Дж. Локком, який стверджував, що життя і свобода даються людині від природи, а власність здобувається працею. Все це разом вимагає постійного захисту; люди передають цю функцію державі, а якщо вона із цим не справляється, політичний устрій треба змінювати (обґрунтування необхідності буржуазних революцій). Раціоналістичні концепції просвітителів багато в чому визначають характер культури XVIII ст. Вони виявляються і в принципах організації виробництва, і у внутрішній та зовнішній політиці держав, і у становленні правових інститутів, і в оформленні політичних партій, і у розвитку мистецтва. Саме просвітителі стали ідеологами Великої французької революції.

Для культури XVIII ст. характерний *деїзм* — релігійно-філософська система, яка визнає Бога як творця природи, але заперечує подальше втручання Бога у рух природи, не допускає інших шляхів пізнання Бога, окрім розуму. Деїзм дав можливість виступати проти релігійного фанатизму, за звільнення науки і філософії від церковної опіки. Представники деїзму (Вольтер, Ж.Ж. Руссо та ін.) протиставляли вірі розум. Раціоналістичні теорії просвітителів стали причиною того, що особиста віра людини відходить на другий план перед мотивами ідеологічними. Церква поступово залучається до охорони суспільного порядку. Напр., у 1801 р. Наполеон уклав із папою Пієм VII угоду, яка зобов'язувала французьке духовенство доносити на порушників громадського спокою. У релігії часто вбачали засіб

маніпулювання людською свідомістю. Так, Вольтер, найзапекліший борець проти церкви, іронічно зауважив: «Якби Бога не було, його б належало вигадати». На його думку, Бог – це початок матеріального світу, який дає йому життя, закони, уявлення про благо; надалі ж Бог у хід земних справ не втручається.

Дивитися на речі по-філософськи означало дивитись раціонально, а тому письменники називали себе філософами. Філософські ідеї формувалися у гуртках і салонах. У моду ввійшли філософські салони Парижа, де бували Вольтер, Д. Дідро, Ж.Ж. Руссо, К.А. Гельвецій та ін.

З іменем *Вольтера* (1694 – 1778 рр., справжнє ім'я Франсуа Марі Аруе) ототожнюють весь раціоналістичний рух і називають його «вольтер'янством». До знаменитого замку Ферне, де проживав Вольтер останні двадцять років життя, прямували всі освічені люди Європи; звідси він розсилав філософські і літературні маніфести, керував гуртками у Парижі. Вольтер – видатний літератор, автор філософських повістей («Кандід, або Оптимізм»), сатиричних поем («Орлеанська діва»), філософських трактатів («Англійські листи»), п'єс («Заїра», «Смерть Цезаря», «Магомет»), фейлетонів, статей.

У своєму основному творі «Дух законів» *Шарль Луї Монтеск'є* (1689 – 1755 рр.) розглядає законодавство народів у залежності від стану культури суспільства, досліджує різні форми правління (монархію, республіку, деспотію), а також розробляє теорію про залежність суспільних відносин від ступеня освіти у суспільстві. Він стверджує, що мир, злагода, віротерпимість, боротьба проти работоргівлі – основа досконалої держави.

Жан Жак Руссо (1712 – 1778 рр.) вбачав причину нерівності людей у приватній власності. У своїх віршах, романах, комедіях він прославляє культ природи, протиставляє зіпсованість цивілізованих націй чистоті моралі патріархального суспільства.

Просвітителі вірили, що їх теорії принесуть щастя усьому людству, дозволять побудувати досконале суспільство і досконалу людину, але віра ця була такою безоглядною, що вони

не помічали суперечностей між своїми прекрасними ідеалами і негативним досвідом власного життя. Попри всі свої найгуманніші педагогічні ідеї, Ж.Ж. Руссо віддавав до притулку власних дітей, а Вольтер іронічно відгукувався про необхідність освіти для «черні» («аби обробляти землю, не потрібна освіта»). Сприяючи поширенню реальних знань, удосконаленню системи освіти, не всі просвітителі були настроєні пронауково. Наприклад, Ж.Ж. Руссо вважав, що «науки безсилі розв'язати ті завдання, які вони перед собою ставлять» і «ще більш небезпечні у зв'язку з тими результатами, до яких вони призводять».

Просвітителі багато зробили для зростання людської свідомості, для звільнення людського розуму, але, зруйнувавши старі уявлення, вони створили нові стереотипи, які продовжують жити і зараз (про обов'язкове підпорядкування волі однієї людини суспільним інтересам, про абсолютну правоту більшості, про безмежні можливості людини і її право змінювати світ на свій розсуд тощо). Як показав час, із ілюзій Просвітництва культурний досвід узяв і багато позитивного, і немало негативного. І все ж, незважаючи на помилки, Просвітництво вперше дало людям достовірну картину світу, основною цінністю оголосило людину та її розум, а також почало пов'язувати розвиток культури із розумом та морально-етичними засадами.

Головним видом мистецтва у XVIII ст. стала *література* (особливо її драматургічні та епічні жанри), яка мала чітку виховну зорієнтованість і основним жанром якої став *роман* (до XVIII ст. роман вважався низьким жанром літератури, читанням для розваг). У літературі цього періоду розкрився дух епохи; вона обстоювала високі громадянські ідеали, утверджуючи нового позитивного героя. Перлинами літератури епохи Просвітництва стала творчість Д. Дефо («Робінзон Крузо», «Молль Флендерс», «Історія полковника Жака», «Капітан Сінгелтон»); Дж. Свіфта («Мандрі Гулівера»), Вольтера (трагедії, поеми, філософські повісті, історичні дослідження), Ж.Ж. Руссо (романи, трактати), Д. Дідро («Черниця», «Жак-фаталіст і його пан»), Р. Бернса (лірика), К. Бомарше («Севільський цирульник», «Весілля

Фігаро»), Й.-В. Гете («Фауст»), Й.Ф. Шіллера («Вільгельм Телль», «Орлеанська діва», «Підступність і кохання»).

Художні твори просвітителів мали величезний суспільний резонанс. Після публікації роману Й.В. Гете (1749 – 1832 рр.) «Страждання молодого Вертера» по всій Європі багато молодих людей вдягалися у синій фрак, жовті панталони і жилет, наслідували свого героя, іноді навіть вдаючись до самогубства. Це приклад не тільки того, що мистецтво було пов'язане із громадським життям, а й того, що і життя нерідко визначалося мистецтвом.

В епоху Просвітництва вже не існує поділу на «високі» і «низькі» жанри, Просвітництво знищило межу між «благородними» і «неблагородними» героями. Якщо у XVII ст. представники третього стану були у літературних творах в основному комічними персонажами або обманщиками, то у просвітницькій літературі вони героїзуються («Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Весілля Фігаро» К. Бомарше). Просвітителі утверджували активну позицію людини стосовно навколишнього світу і навмисно створювали для своїх героїв складні ситуації, у яких герой мав би виявити силу свого розуму («Робінзон Крузо» Д. Дефо), робили героїв жертвами брехні, позбавляли їх привілеїв («Історія Тома Джонса, знайди» Г. Філдінга), примушували терпіти приниження і нужду («Черниця» Д. Дідро), спокушали героя, ставили перед ним неможливі для розв'язання проблеми («Фауст» Й.В. Гете). Із усіх складних ситуацій герой виходив переможцем, якщо він сміливо боровся за своє щастя.

Проголошення своїх ідей великими французькими просвітителями (Руссо, Вольтером, Дідро, д'Аламбером) збігається із дуже важливим науковим відкриттям. У 1738 р. італійські учені знаходять Геркуланум – стародавнє місто, засипане попелом Везувія у 79 р. до н. е. Через десять років розпочинаються розкопки Помпеї, а в 1764 р. німецький археолог І. Вінкельман опублікував «Історію мистецтва стародавності». Книгу перекладено різними мовами, нею зачитувалися, її цитували, живописці і поети черпали у ній сюжети для своїх творів. Здивованій Європі відкрилося давно забуте життя,

культура, мистецтво античного світу. Захоплення античністю стало загальним.

Із згаданими розкопками у культурі Просвітництва пов'язане пожвавлення класицизму. У європейській *архітектурі* цього періоду шедевром класичного стилю стає споруда *собору св. Павла у Лондоні* (архітектор К. Рен).

У XVIII ст. у Франції з'являється стиль *ампір* (з фр. – імперія), тісно пов'язаний із класичними традиціями, який мав підкреслювати військову та політичну могутність імперії Наполеона. Скульптура та архітектура ампіру прагнула до строгої величі та урочистості, використовуючи предмети військової атрибутики. Характерними рисами стилю стало увічнення перемог за допомогою тріумфальних арок, колон із скульптурними зображеннями імператорів, військових трофеїв або зображення зброї, крилатих сфінксів чи левів, які уособлювали царську владу, силу і могутність. На стінах палаців і громадських споруд з'являються лаврові вінки переможців, скульптурні рельєфи, символи воїнської слави – мечі, шоломи, панцирі, гармати, щити, колісниці. Прекрасним зразком цього стилю стала одна із найкрасивіших площ світу – *Площа Згоди у Парижі* (площа Людовіка XV). Стиль швидко набуває визнання у Європі. Певну роль, можливо, у цьому відіграли й успішні походи Наполеона, а пізніше і перемоги, отримані над Бонапартом. У кожній країні ампір отримував своє тлумачення.

Якщо у XVII ст. в архітектурі увага в основному була звернена на зовнішній вигляд споруди, то у XVIII ст. на перший план виходять її функціональні завдання. Звертається увага на комфорт, створення атмосфери затишку, вишуканості, тобто на оформлення інтер'єру. Відчуття свята в інтер'єрі створювала велика кількість дзеркал, ліпнина, позолота, шовки, меблі, статуєтки у стилі *рококо* (з фр. – подібний на черепашку), який з'являється у Франції у 20-ті рр. XVIII ст. і є завершенням бароко. У стилі рококо прикрашають меблі, посуд, ширми, панно, розписи, інші предмети побуту. Панно і живопис сповнені переважно сюжетами любовного змісту. Вишукані туалети дам у

кринолінах, вежеподібні зачіски, плавні рухи мінуєта, романи у листах, «пастуші сценки» – все це теж епоха рококо.

Запропонований просвітителами XVIII ст. ідеал суспільства знайшов своє втілення у *садових і паркових ансамблях*. Основною метою тут було створення такого досконалого середовища, яке б сприяло вихованню піднесених почуттів і таким чином формувало досконалу людину. У композицію парків і садів включали бібліотеки, картинні галереї, театри, музеї, храми.

У XVIII ст. живопис, який Леонардо да Вінчі характеризував як найдосконаліший спосіб пізнання світу, отримав назву «мавпячого мистецтва», а найвищим мистецтвом почали вважати *музику і театр*. Вершиною розвитку італійського театру стає «Ла Скала» у Мілані (зал на три тисячі глядачів за своїми акустичними якостями неперевершений і досі). Виникає симфонія – найскладніший і найбагатший вид музичного мистецтва.

Гуманістичними ідеалами сповнена музика німецького композитора та органіста *Йоганна-Себастьяна Баха* (1685 – 1750 рр.). Йому належать сотні творів для хору та індивідуального співу, концерти для оркестру, п'єси для органа, скрипки, флейти. До віденської класичної належить творчість австрійського композитора *Вольфганга-Амадея Моцарта* (1756 – 1791 рр.) – основоположника австрійської класичної опери («Дон Жуан», «Весілля Фігаро», «Чарівна флейта»). Основний зміст його творів – людська драма, зіткнення сильних характерів, розкриття психологічної боротьби. Ним написано більше 600 творів, причому в кожному із жанрів створені шедеври. Ще один представник віденської класичної школи – німецький композитор *Людвіг ван Бетховен* (1770 – 1827 рр.), твори якого пронизані ідеями Великої французької революції. Висока ідейність та усвідомлення суспільного обов'язку – характерні риси творчої індивідуальності композитора. До XVIII ст. належать творчість італійського композитора і скрипача – віртуоза Антоніо Вівальді, французького композитор Йозефа Гайдна.

Таким чином, епоха Просвітництва може бути названа революцією не тільки у плані соціально-економічних і політичних перетворень, а й у сфері духовної культури. Культурний спадок XVIII ст. до цього часу вражає різноманітністю і багатством стилів та жанрів, великим оптимізмом і вірою у людину та її розум. Це епоха великих відкриттів і великих помилок. Кінець її вінчає Велика французька революція, яка, на жаль, поховала віру просвітителів у «золотий вік» ненасильницького прогресу.

Література [6, 7, 104, 115 - 125].

Європейська культура XIX ст.

XIX ст. у Європі – епоха науково-технічного перевороту і соціальних потрясінь, гуманістичних та естетичних завоювань, бурхливого розвитку світової культури. Культурне життя Західної Європи цього періоду значною мірою виявилось продовженням тих ідей, якими жило попереднє століття – епоха Просвітництва (ідеали цінності кожної людини як особистості, її право на вільний розвиток, а також раціоналізм). Розвиток культури XIX ст. торкнувся усіх сфер життя суспільства і позначився на еволюції як матеріальної, так і духовної культури людства.

Хронологічні межі культурного феномена XIX ст. ширші, ніж календарні. Початок новим культурним процесам поклала Велика французька революція 1789–1793 рр., а рубежем її став початок Першої світової війни (1914 р.).

У 1789 – 1794 рр. у результаті Великої французької революції було зруйновано абсолютизм однієї із провідних держав Європи; під його руїнами загинули рештки середньовічного феодалізму. Ідеї свободи, рівності і братерства, проголошені якобінцями, створили сприятливу атмосферу для боротьби за демократичні перетворення в усьому світі. Уся Європа в 1848 – 1849 рр. була охоплена буржуазними революціями, головним результатом яких стало становлення буржуазної демократії у більшості європейських країн. Істотним чинником, який суттєво вплинув на розвиток європейської

культури, став національно-визвольний рух в Італії, Греції, Угорщині, Болгарії, Польщі, на Кавказі. Як результат – зацікавленість учених, письменників, художників історичним минулим та культурою своїх народів. Але якщо Велику французьку революцію схвально зустріло багато видатних діячів європейської культури, то якобінський терор 1793 р. позбавив її більшості із цих прихильників. ХІХ ст. формувало нову систему культурних цінностей.

У цей період в Європі розпочинається формування індустріального суспільства. Відомий філософ і культуролог ХХ ст. Хосе Ортега-і-Гассет зазначав: «Ми дійсно стоїмо перед радикальною зміною людської долі, здійсненою ХІХ ст... Три фактори зробили можливим створення цього нового світу: демократія, експериментальна наука та індустріалізація». У ХІХ ст. *наука* вступила у свій «золотий вік». Практичні потреби зростаючого виробництва стимулювали її швидкий розвиток. Бурхливий науковий і технічний прогрес ХІХ ст. ґрунтувався на двох духовних засадах західноєвропейської культури – на вірі в людину-перетворювача і вірі в активну роль її розуму. Це призвело до розквіту класичного природознавства, створення єдиної системи наук. На перший план виходять наукові дослідження у галузі фізики та хімії. Найбільш відомими стають імена Дж. Джоуля (закон збереження і перетворення енергії), Д.І. Менделєєва, А. Ейнштейна (відкриття електрона, радіо, перетворення хімічних елементів); революцію в науці зробила теорія Ч. Дарвіна про походження людини і природи («Походження видів», «Походження людини»). Формується клітинна теорія у біології (М.Я. Шлейден і Т. Шванн); Л. Пастер розробив метод щеплення проти сказу та інших інфекційних хвороб, заклав основи вчення про імунітет; винайдено стетоскоп, відкрито рентгенівські промені. Починають здійснюватися міжнародні наукові проекти. Як показали підрахунки П.Сорокіна, «лише тільки одне ХІХ ст. принесло відкриттів і винаходів більше, ніж усі попередні століття, разом узяті», а саме – 8527.

Тісний зв'язок науки та виробництва стає причиною появи перших науково-дослідних лабораторій, які працюють на промисловість. Відкриття у різних галузях природознавства все

більше впливають на розвиток провідних галузей індустрії та металургії, енергетики, машинобудування, приладобудування, транспорту, хімічної промисловості. Поява електричних ламп для освітлення приміщень і вулиць, а також застосування електрики у промисловості, поява двигуна внутрішнього згорання, паровоза, нових засобів зв'язку (телеграф, телефон), радіо, кіно зробила переворот у науці і техніці.

XIX ст. із часом назвуть «віком пари, вугілля і металу». Застосування парових машин на транспорті збільшило можливості для зв'язку. На початку століття з'являється перше річкове судно з паровим двигуном, а в 1840 рр. починають будувати кораблі із металевим корпусом. Між Європою та Америкою, Англією та Індією, Австралією встановлюється океанське пароплавне сполучення. Шлях з Європи до Америки, який вимагав на початку століття цілого місяця, внаслідок будівництва Суецького каналу (1869 р.) скоротився до 7-8 днів.

У 1829 р. англійський інженер Дж. Стефенсон створює паровоз із символічною назвою «Ракета», який здатен набирати швидкість до 38 км/год і пересувати вагони вагою до 90 т. Конструкція «Ракети» була настільки вдалою, що принципово не змінювалася аж до середини XX ст., коли паровози поступилися місцем електровозам. У 1863 р. з'являється перша підземна залізниця «Метрополітен», а до кінця століття метро уже функціонує у Лондоні, Парижі, Нью-Йорку, Будапешті та інших містах.

Паралельно із масовим транспортом (морським, річковим, залізничним, метро і трамваєм) з'являється індивідуальний (у середині XIX ст. – велосипед, а з виникненням двигуна внутрішнього згорання – автомобілі). На рубежі XIX і XX ст. з'являються дирижаблі, а згодом і літаки (аероплани). Застосування двигунів внутрішнього згорання дозволило наприкінці XIX ст. збудувати підводні човни.

XIX ст. – час загальної зацікавленості історичними науками. Наукові досягнення охопили мовознавство, археологію, закладені основи мистецтвознавства, літературознавства, соціології.

Розвиток виробництва і введення складних технологій неможливі без народної освіти, що сприяє зникненню багатьох середньовічних пережитків, призводять до поступової

демократизації суспільства. У цей час в Європу приходять нові релігії, слабшають релігійні конфлікти. Загальною рисою розвитку світової культури XIX ст. стає неухильне зростання міжнародного культурного обміну: відбуваються перші міжнародні конгреси, виставки, зростає кількість перекладних видань, а також кількість людей, які вивчають іноземні мови. Цьому сприяє стрімкий розвиток світових економічних контактів, удосконалення засобів транспорту, зв'язку. Розпочинається великий всесвітній обмін культурними цінностями. Це стимулює збагачення і прискорює подальшу еволюцію кожної окремої національної культури і світової культури у цілому.

Великі зміни у розвитку філософської науки і техніки, що відбулися в XIX ст., зробили значний вплив на розвиток літератури і мистецтва Західної Європи. Доба XIX ст. – це доба піднесення і розквіту літератури, образотворчого мистецтва, музики, це період появи творів, що стали величезним скарбом культури. Мистецтвознавець Ліонелло Вентурі, наприклад, зазначав, що «за своєю кількістю і майстерністю геніальні живописці XIX ст. можуть витримати порівняння із живописцями будь-якого попереднього століття». Фактори, які справляли вплив на основні процеси і напрями художньої творчості, надзвичайно різноманітні. Вони включали у себе зміни в політичному житті, розвиток науки, промислову революцію та її результати, релігійний аспект.

Як і раніше, у зв'язку із зміною світосприймання людини змінюються художні стилі. Основною ознакою культури XIX ст. стала багатостильовість (різноманітність художніх стилів, що приходять на зміну один одному); її причина полягає в тому, що однією з основних тем у творчості митців стає розкриття трагічних суперечностей між гармонійною особистістю і недосконалими суспільними відносинами.

Людство, вражене науковими відкриттями, уже з XV–XVI ст. намагалося опиратися на науку. Через нечувану кількість відкриттів, зроблених у XIX ст., наприкінці його у суспільній свідомості складається переконання, що картина світу у загальних рисах уже встановлена. Та наслідки утвердження капіталістичних відносин і капіталістичного виробництва виявились для культури неоднозначними. З

одного боку, розвивається наука, численнішою стає інтелігенція, зростає міське населення; з іншого – створюється клас найманих робітників, що зводить до мінімуму гуманістичний чинник у праці, протистоїть світу гуманістичних ідеалів і духовних цінностей. Стає очевидним, що людина і людська культура не вичерпуються розумом, а залучення до культурних цінностей не гарантує людині прогрес як у моральному, так і в іншому вимірі.

Все культурне життя XIX ст. стало результатом бунту людини проти несправедливості цього світу. Революція в мистецтві XIX ст. – це результат бунту проти власної безсилості змінити світ, реалізувати себе у світі, де не шанують ні Бога, ні людину. Мистецтво стає пошуком шляхів людського щастя у цьому жорстокому світі. Недосконале суспільство заважає людині жити, а тому продовжуються пошуки моделей ідеального суспільства. Та, незважаючи на це, саме у XIX ст. вже сформувалася і думка про те, що побудувати суспільство суцільного добра і щастя неможливо.

XIX ст. часто називають «золотим віком» *літератури*, вплив якої на суспільство поступово зростає і яка завдяки технічному прогресу в поліграфії стає доступною широким верствам населення. Письменники, усвідомлюючи свою відповідальність за виховання суспільства, часто і самі знаходяться у гущі суспільних подій (Стендаль, наприклад, воював у армії Наполеона, Дж. Байрон брав участь у грецькому повстанні проти турків, Л. Толстой обороняв Севастополь).

На зміну раціоналізму Просвітництва у літературу приходить емоційність та ірраціональність *романтизму*, який поступово витісняє ідеї класицизму, не заперечуючи давніх класиків, але заперечуючи їх як норму. Романтики нагадували, що, крім античності, яку підносять класики, були й інші прекрасні епохи, відродили славу епохи Данте і Шекспіра.

Романтизм, народжений у 20-х рр. XIX ст. як бунт молодого покоління, охопив найрізноманітніші сфери європейського життя: від філософії до моди на зачіски і костюми. Романтичне світосприйняття вироблялося свідомістю людини, яка зневірилася в ідеалах попередніх поколінь. Перемога Великої

французької революції не дала очікуваного царства справедливості і розуму, а тому вся увага була звернена на духовний, емоційний світ особистості. Як стверджував С. Моем, романтиків об'єднувала «ненависть до дійсності, пекуча потреба тікати від неї». У їх творах – і настрої безнадії, і радість оптимістів. Вони вірили у те, що почуття займають в душі людини більше місця, ніж розум. У конфлікті суспільства і людини романтики завжди ставали на бік особистості. Вони вперше заявили, що кожна людина цінна сама по собі (раніше вона уявлялась тільки як частина чогось загального), а тому має право на своє бачення і розуміння світу, незалежне від суспільних норм. Романтики вважали, що найвищою формою пізнання світу є мистецтво, а художник – це істота, яка наділена Божественним даром створення цієї вищої реальності, тобто мистецтва.

Одна із визначальних рис романтизму – контрастне протиставлення мрії та дійсності. Втрата надії на розумну перебудову суспільства породжує зневіру і розчарування у попередніх ідеалах, зокрема в науці та її можливостях. Низькопробному царству грошей та нікчемних інтересів тіла романтики протиставляють світ високої мрії, світ духовних прагнень людини. У пошуках ідеалів вони звертаються до минулого, де знаходять приклади чистого благородства і служіння не грошам, а високим ідеалам: Батьківщині, Вірі і Любові. Романтична література рішуче відмовляється від культу розуму і висуває своїх героїв – самотніх бунтівників, ворожих своєму середовищу, які керувалися стихійними пристрастями і зневажали холодну розсудливість. Як правило, вони діяли або в екзотичних країнах, або в умовах Середньовіччя, але завжди далеко від буржуазної цивілізації. «Незвичайні герої в незвичайних обставинах», – основний принцип романтичного мистецтва. Такий герой був бунтом проти дійсності, уособленням мрії про людину, яка здатна боротися із бездуховністю.

Ідеї романтизму звучать у творах Ф. Шатобріана, Г. Гейне, Дж.Г. Байрона, Е. По, Ф. Купера, В. Скотта, В. Гюго, Г.Х. Андерсена, Жорж Санд. Величезним завоюванням романтизму було створення історичного роману, який народився під пером В. Скотта. Не менше значення мали і філософські

романи, у яких письменники намагалися пояснити людині суть боротьби Добра і Зла («Еліксири сатани» Е.Т.А. Гофмана, «Мобі Дік» Г. Мелвілла). Філософським звучання вирізнялися романтичні казки Л. Керолл, Г.Х. Андерсена, де у поетичних образах розкривалися складні проблеми буття людини у світі. Створено жанр науково-фантастичного роману («Франкенштейн» М. Шеллі, «Робур-Завойовник» Ж. Верна); твори цього жанру ніби попереджують людину про небезпеку, яка загрожує кожному, хто намагається підкорити собі природу.

У романтичній *музичній культурі* всесвітню славу здобули композитори Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Ліст, Ф. Шопен, К-М. Вебер, Г. Берліоз, Дж. Россіні, Ж. Бізе. Саме у романтичній культурі досягає апогею свого розвитку жанр *опери*, найкращими представниками якого стали Дж. Верді, Дж. Пуччіні, Ж. Бізе, Ш. Гуно. Батьківщиною сучасного європейського *балету* стає Італія, а центром балетного мистецтва – театр «Ла Скала» (у 1813 р. при ньому організована балетна школа).

У 1840-х рр. в європейській культурі впливовою течією стає *реалізм* (з лат. – речовинний), що визрів у надрах романтичного методу. О.С.Пушкін називав реалізм «істинним романтизмом», бо майже усі реалісти розпочинали свою діяльність як романтики. Художні та естетичні засади реалізму ґрунтувалися на принципах правдоподібного зображення життя у конкретній дійсності. Не перетворювати світ, спираючись на художню уяву та власні ідеали, а виводити широкі узагальнення, «типові характери з типових обставин» – такий основний принцип реалістичного мистецтва. На відміну від романтизму, герой реалістичних творів – типовий герой у типових обставинах. Як і в творах романтиків, головною метою реалізму стала критика буржуазного ладу і його моралі.

Цей стиль найповніше відобразився у творчості О. де Бальзака («Батько Горіо», «Гобсек», серія романів «Людська комедія»), Стендаля («Червоне і чорне», «Пармський монастир»), Ч. Дікенса («Тяжкі часи», «Домбі і син», «Холодний дім», «Посмертні записки Піквікського клубу»), Г. Флобера («Мадам Боварі», «Виховання почуттів»), П. Меріме (новели та драматичні твори); Гі де Мопассана (новели та оповідання);

Л. Толстого («Війна і мир», «Анна Кареніна»), Дж. Лондона, М. Твена.

Реалістичні тенденції помітні у творчості композиторів М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського.

У ХІХ ст. народжується новий тип діяча мистецтва – «вільний художник» (це поняття стосувалося також артистів, музикантів, скульпторів). Він уже не був прислугою аристократичного двору; це інтелігент у сучасному розумінні цього слова: освічений, незалежний, відданий ідеалам мистецтва, громадянин. Провідною країною в художньому житті Європи залишається Франція. Завдяки розвитку засобів зв'язку доступними стають всесвітні центри мистецтва – Париж, Рим, Відень.

Різностильовість у мистецтві ХІХ ст. яскраво представляє *живопис*, який уособлює найбільші досягнення мистецтва ХІХ ст. Наймасштабнішою фігурою межі ХVІІІ–ХІХ ст. став іспанський художник і гравер Ф. Гойя («Гра в жмурки», «Будинок божевільних», «Трибунал інквізиції»; «Розстріл повстанців у ніч на 2 травня 1808 р.», «Лихоліття війни»), творчість якого мала велике значення для формування європейського романтизму. Найбільш значним явищем романтизму вважається творчість французького художника Е. Делакруа («Хіоська різанина», «Човен Данте», «Свобода на барикадах», «Смерть Сарданапала»), картини якого написані за реальними подіями і виявляють громадянську позицію автора та його співвітчизника, і Т. Жеріко («Пліт Медузи»).

Романтичні ідеї у живописі найяскравіше представляють роботи *імпресіоністів* (з фр. – враження), що стали боротьбою за нове у мистецтві. Історія імпресіонізму нараховує 12 років: від першої виставки у 1874 р. до восьмої у 1886 р., які, на жаль, закінчувалися провалом і скандалами. Але його надбання дорівнюють цілим епохам. Найбільш відомими імпресіоністами стали К. Моне («Руанський собор», «Бульвар Капуцинів»; один із його пейзажів «Враження. Схід сонця» дав назву творчому напрямку цих художників.), Е. Мане («Олімпія», «Сніданок на траві»), О. Ренуар (портрети).

Імпресіоністи запропонували нове бачення світу і нові принципи живопису. Прагнення до новизни примушує художників відмовитися від канонів. Якщо раніше у живописі в основному зображувалися міфологічні, біблійні і героїко-історичні сюжети та образи, то імпресіоністи виявили цікавість до природи і буденного життя міста, простих людей. «Треба жити своїм часом і зображувати те, що бачиш перед собою», – стверджував Е. Мане. Імпресіоністи були впевнені, що темою і сюжетом картини може бути враження від побаченого, а тому мету свого мистецтва бачили не в тотожності з реальністю. Художники зазначали, що картини мають давати роботу людській душі, розбудити серце, примусити людину думати. Найголовнішою ознакою їх творчості стали синтез розуму і почуттів, намагання розкрити внутрішню суть життя. Людину імпресіоністи сприймали як частку природи. Заслугою імпресіоністів можна вважати прагнення розібратися у внутрішній природі людини і дійсності, розкрити духовний світ людини. Крім того, на відміну від класиків, імпресіоністи вважали, що не лише ескізи, а всю картину необхідно писати на природі (на пленері). Завдяки роботі на відкритому повітрі вони змогли відтворити у своїх пейзажах відчуття сонячного світла, передати рух повітря, багатство фарб природи. Крім того, імпресіоністи відмовились від змішаних кольорів, писали чистими яскравими фарбами. Нанесенням їх густими окремими мазками вони досягали необхідного оптичного ефекту; оптично змішуючись, фарби давали потрібний фон.

До постімпресіонізму відносять творчість П. Гогена і В. Ван Гога; самі ж художники вважали себе імпресіоністами. Схилявся перед генієм Мікеланджело і називав себе імпресіоністом видатний скульптор О. Роден («Бронзовий вік», «Мислитель», «Громадяни Кале»). Його заповіт молодим художникам звучав так: «Нехай природа буде вашою єдиною богинею. Майте до неї необмежене довір'я».

В *архітектурі* ХІХ ст. широко використовуються барокові та класичні зразки, а також простежуються риси модернізму – майбутнього архітектури ХХ ст. Вартими уваги є споруди у традиційних стилях: оперний театр у Парижі в стилі бароко

(архітектор Шарньє), споруда парламенту у Лондоні у пізньоготичному стилі (архітектори Ч. Беррі, О. П'юджин), Ісааківський собор у Петербурзі у стилі класицизм (архітектор А. Монферран та ін.). В останню третину століття набуває розвитку стиль *еклектика* (з гр. – той, що вибирає), у якому поєднуються ознаки різних стилів.

У кінці століття будівельна техніка починає використовувати нові матеріали (чавун, сталь, залізобетон) і нові методи будівництва. Першим прикладом застосування збірних конструкцій у будівництві став Кришталевий палац у Лондоні (1851 р.), із гратчастих металевих конструкцій складена була й інженерно-технічна споруда – Ейфелева вежа (1889 р.). У кінці ХІХ ст. в США з'являється новий тип споруд – хмарочоси – висотні офісні споруди із мінімальним декором, але основна кількість споруд продовжує оформлюватися у традиційних архітектурних формах.

Культурні здобутки ХІХ ст. колосальні. Складається наукова картина світу. Наукові досягнення впливають не тільки на рівень виробництва, а й на рівень усього життя людини. У зв'язку з міжнародними контактами закладаються основи світової культури. У центрі великої кількості художніх стилів стоїть неповторна людська особистість. Та, на жаль, нерозв'язаність суспільних проблем стає причиною того, що в кінці ХІХ ст. у колах інтелігенції з'являються песимістичні настрої. Прогрес, який загрожує смертю культурі – ця проблема з усією гостротою була поставлена ХІХ ст. І те, що всі ці роздуми мали серйозне підґрунтя, покаже серпень 1914 р.

Література [6, 7, 49, 126 - 136].

Європейська культура ХХ – початку ХХІ ст.

У ХХ ст. європейський тип культури вийшов за межі Європи, охопивши Америку, Австралію, деякі азійські та африканські країни. Тепер її стали називати «західною культурою».

Зміна системи культурних цінностей ХХ ст. пов'язана із кризою гуманістичних ідеалів, які проповідували цінність людини

як особистості, її право на волю і щастя, принципи людяності, рівності і справедливості. Найвидатніші мислителі не сумнівалися у наявності глибокої кризи, яка вразила західну культуру на початку ХХ ст. Причиною цієї кризи стала велика кількість соціальних потрясінь, світові війни, революції, що витиснули духовні цінності на периферію людського життя. Розчарування у гуманістичних цінностях розпочалися з подій Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), яка забрала життя 9 млн 442 тис. людей і показала, що виправдовуються найгірші передбачення романтиків ХІХ ст. Застосування зброї масового знищення (хімічної), використання авіації, танків остаточно зруйнували віру в силу людського розуму. Духовна руйнація як наслідок війни була незвичайно більшою, ніж матеріальна. Крім того, російський жовтневий переворот (1917 р.), а також події у Німеччині привели до влади сили, які створили тоталітарні режими, що зневажали гуманістичні ідеали. Друга світова війна (1939 – 1945 рр.), яка забрала мільйони життів, ядерне бомбардування Хіросіми і Нагасакі, розкол світу на дві суспільні системи і багаторічне військово-політичне протистояння між ними, а також формування «третього світу» істотно змінили у свідомості людини звичну картину світу. Нова система цінностей починає формуватися після розпаду СРСР («імперії Зла») і розвалу соціалістичного табору.

На вершині ієрархії у системі культури ХХ ст. знаходиться науково-технічна сфера. Це визначається вирішальною роллю науки у розвитку техніки і технології, які складають перш за все велике джерело прибутку. Крім того, наукові досягнення істотно вплинули на розвиток культури у ХХ ст., зміцнивши місце і роль техніки у повсякденному житті людей. Так, за перші два десятиріччя ХХ ст. у країнах Заходу знайшли широке застосування електричне освітлення, електричний та автомобільний транспорт, побутові електроприлади, засоби зв'язку, звукозапис, фотографія, кіно. Саме у роки «німого кіно», наприклад, розпочалася діяльність видатного актора і режисера Ч. Чапліна. З 1927 р. розпочинається ера звукового кіно; у 1939 р. Голівуд випустив перший кольоровий фільм.

У ХХ ст. світ культури ускладнився не тільки проникненням науки у виробництво, а й істотним впливом її на усі сфери життя

людини. Наукові досягнення стали такими грандіозними, що наука стає важливим чинником суспільно-політичного процесу. Завдяки деяким відкриттям (А. Ейнштейна, Н. Бора, Е. Резерфорда) людина починає використовувати ядерну енергію, відкриває таємниці походження Всесвіту (С. Шокінг), дістає уявлення про мікросвіт (П. і М. Кюрі, Н. Бор), відкриває структуру ДНК (Д. Уотсон і Ф. Крік) тощо. У 1928 р. А.Флемінг відкриває пеніцилін, а у 1967 р. зроблено першу успішну операцію з пересадження серця людині. У 1957 р. розпочинається космічна ера – виведено на орбіту перший штучний супутник Землі; у 1961 р. радянський космічний корабель «Восток-1» із Ю. Гагаріним на борту за 89 хв здійснив виток навколо Землі; у 1969 р. здійснено першу посадку на Місяць. У 1946 р. з'являється телебачення, у 1937 р. – перша ЕОМ, а в 1945 р. – перший комп'ютер.

Виникнення комп'ютерів привело до кардинальних змін у розвитку суспільства. Відбувається «інформаційна революція», перехід до принципово нового – постіндустріального суспільства, до кардинальних змін в економіці, політиці, мистецтві, моралі. Підвищується роль інформації і теоретичного знання, адже постіндустріальне суспільство перш за все високотехнологічне. Збільшується творча діяльність людини; людина, витіснена машинами із цехів заводів і фабрик, переселилася в «управлінські» кабінети. Із різким збільшенням кількості комп'ютерів, інформаційних терміналів труд більше не зводиться до виконання людиною фізичних операцій; працівник повинен контролювати роботу машин, слідкувати за показниками датчиків, дисплеїв і негайно реагувати на зміну ситуації. Підвищується також роль менеджменту – уміння знайти найбільш оптимальне і доцільне рішення. Все це дозволяє говорити про появу *інформаційного* суспільства. Світ починає являти собою єдиний організм, об'єднаний комп'ютерними мережами. У сфері інформаційної діяльності працює більше 50% працездатного населення. У своєму стратегічному плануванні комп'ютери використовують як у бізнесі, так і в політиці. Людство активно працює над створенням штучного інтелекту. Ще одна тенденція переходу до постіндустріального суспільства – децентралізація у виробництві, прикладом чого можуть бути такі

великі корпорації, як IBM, Microsoft; їх існування доводить, що процес монополізації набирає досі небачених форм.

Разом із переходом до постіндустріального суспільства руйнується класична мораль, звична картина світобудови, розмиваються колись загальнообов'язкові підвалини філософії, мистецтва, теорії науки. Практицизм, індивідуалізм, погоня за матеріальними благами багато у чому руйнують усталені в попередні епохи ідеали людської поведінки. На жаль, створені людиною техніка і технологія стали визначати умови людського існування, змінюючи ландшафт і клімат. Саме тому сучасну західну цивілізацію часто називають «техногенною», тобто породженою технікою. Науковий розвиток і прогрес матеріальної культури не тільки не допомогли зростанню можливостей людини, але і зробили її своїм заручником, бо науковий прогрес значно випереджає прогрес моральний. І нарешті, ХХ ст. ознаменувалось страшенною епідемією (СНІД), яка наочно показала відносність влади людини над природою. СНІД нагадав людям про майже забуті часи, коли чума викошувала більше половини населення європейських країн. ХХ ст. наочно продемонструвало, яку ціну доводиться платити людству за прогрес у галузі матеріальної культури. Ці події примушують людину переосмислити своє місце в суспільстві; саме у зв'язку із цим особливого значення набуває необхідність розвитку духовної культури.

Суперечності світового розвитку ХХ ст. відобразилися у духовній сфері, свідченням чого може служити, зокрема, значне поширення антигуманних за своєю суттю, а отже, антикультурних концепцій і доктрин. Серед мислителів починає панувати думка, що сучасна людина – добре одягнена, сита істота без власного «Я». Її гасло: «Не відкладай на завтра насолоди, які можна отримати сьогодні». Культура перетворюється на індустрію розваг. Наслідки цього суперечливі: з одного боку, культура доступна всім, бо тиражується, з іншого – загальнодоступність мистецьких творів знецінює їх. Поширюється так звана псевдокультура, або *масова культура*, розрахована на посередній рівень культурного розвитку людини. Якість мистецьких творів визначається комерційним успіхом, а тому основним стає процес їх тиражування. У таких умовах культурам загрожує втрата їх національної самобутності.

В умовах жорстоких політичних режимів, що намагаються контролювати всі сфери життя суспільства, виникає *тоталітарна культура*, яка намагається утвердити людину як гвинтик держави; підкреслюючи, що все підпорядковується суспільному, всі служать одній ідеї. Така культура прагне перетворити людину на раба. У своїх крайніх формах – це культура фашизму і сталінізму. У філософських концепціях ХХ ст. від О. Шпенглера до А. Тойнбі, від М. Бердяєва до М. Хайдеггера ця ситуація викликає песимістичні настрої та оцінюється як загальна культурна криза. Досить популярною стає філософія Ф. Ніцше із його відкиданням традиційних цінностей; песимізмом стосовно майбутнього пронизана книга О. Шпенглера «Загибель Європи».

Художня культура ХХ ст. – найскладніша для дослідження культура, бо на долю жодної епохи не випадало таких потрясінь. Цю культуру не можна порівняти ні з однією із минулих епох через її різноманітність і навіть парадоксальність. Поряд із традиціоналізмом у ній панує нестримне новаторство, виникає безліч нових жанрів. Якщо у ХІХ ст. митці намагалися своїми творіннями змінити життя на краще і докладали зусиль, щоб їхні твори були зрозумілі кожному, то у ХХ ст. крах усіх сподівань на краще майбутнє часто замикає творчість у собі самій; виникає тенденція до перетворення мистецтва на елітарне. Бурхливий розвиток науки, зростання матеріального виробництва, ослаблення релігійної свідомості, катаклізми людського буття стали причиною того, що у *мистецтві* з'являється відчуття загальної дисгармонії світу, нестабільності становища у ньому окремої людської особистості, її відчуження від суспільства, бунту проти раціоналізму у мистецтві, прагнення відобразити деякі невловимі сторони дійсності, зростає роль абстрактного мислення.

У зв'язку із поглибленням процесу самопізнання людини, з'являється потреба у нових засобах вираження у літературі, музиці, живописі, архітектурі, скульптурі, кіномистецтві. Особливість художнього життя ХХ ст. полягає у тому, що традиційні види мистецтва віддали пальму першості *кінематографу*, який уже у 1920-х рр. стає справді масовим мистецтвом. Серед найбільш відомих режисерів імена Ф. Фелліні, С. Ейзенштейна, Д. Кемерона, С. Спілберга, Р. Полански, С. Параджанова, А. Тарковського,

С. Бондарчука; найбільш популярними акторами стали Ч. Чаплін, С. Лорен, А. Шварценеггер, Л. Ді Капріо, С. Сталлоне, Ш. Стоун, Д. Робертс та ін. Визначні досягнення у галузі кінематографії відзначаються преміями Золотий лев (Флоренція), Пальмова гілка (Канни), Ніка (Росія), премією Американської академії кіномистецтв – Оскар (найпрестижніша).

Найвизначнішими представниками *літератури* цього періоду стали Т. Драйзер («Американська трагедія»), Дж. Голсуорсі («Сага про Форсайтів»), Я. Гашек («Пригоди бравого солдата Швейка»), Г. Уеллс (фантастика), Е. Хемінгуей («Фієста», «Прощавай, зброє»), Р. Ролан («Зачарована душа»), А. Зегерс, А. Барбюс, А. Франс, М. Пруст, Л. Арагон, драматурги Б. Брехт, Б. Шоу, А. Камю.

На початку ХХ ст. в архітектурі, літературі, живописі, музиці, театральному мистецтві виникає багато течій, груп, шкіл, об'єднаних назвою *модернізм*; основними ознаками цієї мистецької течії стали: розрив із визнаними нормами і традиціями, бунт проти старих форм і в мистецтві, і в житті. Більшість дослідників пояснюють появу модернізму своєрідною реакцією на глибоку духовну кризу суспільства: загострення суперечностей вимагало нових естетичних принципів. Якщо раніше основною естетичною категорією було прекрасне, а мистецтво було пронизане гуманізмом, то у новому напрямку зображувальність зникає, популярним стає потворне, а основної цінності набуває внутрішній світ художника. Створений митцями їх власний світ живе за законами їх власної фантазії. У художніх творах модерністів все частіше зачіпається проблема абсурдності світу, самотності і приреченості людини, яка в результаті втрати ідеалів людина починає сприймати світ хаотичним і жахливим своєю ворожістю до людини. Зникає інтерес до предметного світу. Якщо художник-реаліст відображує зміст предмета, то модерніста він не цікавить: принцип відображення дійсності замінений принципом створення нової реальності, вираженої в умовностях і символах. Основними естетичними принципами модернізму стали: в образотворчому мистецтві – заперечення зображальності, абстракціонізм; у музиці – заперечення звукової організованості – мелодії, гармонії; у театрі – відсутність осмисленого художнього мовлення, логіки розгортання драматичної дії.

Культура модернізму є елітарною, тобто зорієнтованою на невелику групу людей, які мають особливе художнє сприйняття. У центрі уваги знаходиться сфера несвідомого, на що суттєво вплинула теорія психоаналізу З.Фрейда, за якою підсвідомість бере активну участь у визначенні поведінки людини. До філософських підвалин цього художнього напрямку слід віднести ідеї таких мислителів ХІХ–ХХ ст., як А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фрейд, К. Юнг, О. Шпенглер, А. Камю та ін. Модернізм вплинув на всі галузі культури: кіно, театр, скульптуру, архітектуру, живопис, музику.

Найбільш наочно розрив із традицією спостерігається в *образотворчому мистецтві*.

У 1908 р. виникає *кубізм* – мистецтво, для якого важлива лише форма і колір. «Картина є щось на зразок філософського твору, викладеного на полотні з допомогою фарб і ліній», – говорив Ж. Бранк, один із представників цього напрямку. Засновник кубізму – *Пабло Пікассо* – французький живописець іспанського походження (1881 – 1973 рр.; «Жінка в білому», «Дівчина на кулі», «Авіньонські дівчата», «Герніка»). Основним джерелом зла кубісти вважають принцип відбиття зовнішнього світу нашим оком і виходять із того, що справжню суть предметів і явищ реального світу, включаючи людину, може бути передано у різноманітних поєднаннях простих геометричних фігур. Художники-кубісти ніби розрізували окремі предмети на частини, а потім ці частини складали довільно. У жанрі скульптури найвидатнішим представником кубізму став українець О. Архипенко.

У 1911 р. в Німеччині з'являється *експресіонізм* (з лат. – виразність) – один із найбільш складних стилів, який своїм завданням бачить відображення світу людських емоцій. У творах експресіоністів духовний світ людей передається чорними фарбами («варварською стихією кольору»), геометрично спрощеними формами, мовою грубої сили. Їх картини, виражаючи розчарування і невдоволення, ніби стверджують, що у світі існує тільки жорстоке і потворне. Видатними представниками цього стилю вважають австрійського художника О. Кокошку, француза А. Матіса, норвежця Е. Мунка.

У кінці 40 – на початку 50-х рр. ХХ ст. усі школи західного мистецтва були відсунуті на задній план *абстракціонізмом* (з лат. –

відокремлений, далекий від дійсності), який іноді називають безпредметним мистецтвом. Представники цього напрямку вважають, що реальність шкодить картинам, а тому повністю відмовляються від зображення реальної дійсності і людини. Найбільш відомими представниками абстракціонізму стали В. Кандінський (1866 – 1944 рр.; «Композиція VII», «Синь неба», «Біла фігура») і К. Малевич (1878 – 1935 рр.; «Чорний квадрат», «Білий квадрат на білому фоні», «Чотири квадрати», «Чорний хрест», «Чорне коло»). У їхніх творах говорять лінії і кольори. «Колір є творець у просторі», – вважав Малевич. На полотнах цих художників важко знайти щось реальне. «Предметність шкідлива моїм картинам», – стверджує Кандінський. Він зображує відчуття людини, використовуючи символіку кольору і лінії (чорний – символ смерті, білий – народження; горизонтальна лінія пов'язана з уявленням про спокій, жіночність, вертикальна – із рухом, мужністю тощо). Художник і композитор Н. Чюрльоніс, наприклад, малює музику («Соната Сонця», «Соната зірок»). Представники цього стилю прагнуть виражати не матеріальне, а духовне життя (картина – не вікно у світ, а дзеркало людської душі).

Але сприйняття абстрактних полотен вимагає спеціальної підготовки глядача, якому необхідний хоча б якийсь рівень предметного тлумачення, і для цього не досить підпису під картиною. Частково зберіг предметність, але користувався повною свободою у підбиранні і компонованні образів, орієнтуючись на підсвідомість, *сюрреалізм* (з фр. – надреалізм), розквіт якого припадає на 1924 – 1938 рр. Цей один із найпопулярніших у світі художніх напрямків основою істинного мистецтва проголошує сферу підсвідомого; улюбленим його прийомом стає зображення сновидінь і галюцинацій. «Ми спеціалісти з бунту», – так сформулювали своє кредо художники цього напрямку. Здоровий глузд і компроміси – принциповий ворог сюрреалізму; єдине, що має сенс – це любов і бунт, тому у творах сюрреалістів глядач бачить перш за все прагнення до абсурду, гумору і непокори. Сюрреалісти шукають нову, внутрішню дійсність, яка складається із сновидінь, підсвідомих станів і випадкових асоціацій, дивних поєднань картин реальних і ірреальних, і такими своєрідними прийомами намагаються показати

свою епоху з усіма її суперечностями, кризами, війнами. Найяскравішим представником цього художнього стилю став *Сальвадор Далі* (1904 – 1989 рр.; «Передчуття громадянської війни», «Антропоморфна шафа», «Атомний Нерон», «Таємна вечерея», «Розп'яття», «Атомна Леда», «Атомна меланхолія», «Святий Яків»).

Однією із проблем ХХ ст. стало розрізнення мистецтва і немистецтва. Цей процес дуже складний, бо досить часто витвором мистецтва оголошується будь-який об'єкт («картину можна зробити з дерева, гвіздків, полотна, фарб, навіть пара панчіх пригодиться»). Дітищем італійського письменника Ф. Марінетті (1876 – 1944 рр.) став *футуризм*. Проповідуючи культ техніки («мотор – найкращий із поетів»; «сучасну людину дія мотора хвилює більше, аніж посмішка жінки чи сльози дитини»; «для мене печаль людини важлива настільки, наскільки печаль електричної лампочки»), представники цього напрямку абсолютно відкидають мистецтво минулого, оспівуючи промислові вироби як явища нового світу.

У творчості *дадаїстів* (від «дада» – дитяче лепетання, коник тощо) розпочате футуристами було доведено до межі, до заперечення культури. Дадаїзм перетворив літературу на хаос словесного сміття; музика являла собою шум, створений за допомогою пляшок та консервних банок; образотворче мистецтво використовувало прикріплені до полотна шматки газет, бите скло; як предмети мистецтва експонувались лопати, сушилки для пляшок тощо.

Модернізм – перший в історії *архітектури* стиль, який відмовився від ордерної системи і продовження всяких традицій; змінюється вся концепція архітектури. Якщо раніше на першому плані стояли завдання естетичні, світоглядні, то зараз архітектура розв'язує тільки практичні, функціональні завдання. На відміну від класицизму, де головним вважався екстер'єр, модернізм відштовхується не від зовнішнього вигляду споруди, а від зручності внутрішнього розташування кімнат. Тобто спочатку проектується внутрішній простір (план будинку), а потім усе обноситься стінами. Споруди у стилі модернізм – всефасадні, у них немає бокових або задніх сторін. З кожного боку вони мають досить естетичний і своєрідний вигляд. Основними матеріалами у

будівництві стали метал, скло і залізобетон; в оздобленні використовується дерево та кераміка, складні кольорові поєднання.

Серед найкращих споруд у стилі модерн – *собор Священного Сімейства (Саграда Фамілія)* у Барселоні (висота 170 м, архітектор Антоніо Гауді), при будівництві якого було використано властивість бетону набирати будь-якої форми (його форми ніби стікають, оплавлені сонцем). Досить відомими зразками сучасної архітектури стали споруда муніципалітету в місті Торонто (архітектор В. Ревелл); аеровокзал «Кеннеді» біля Нью-Йорка і комплекс технічного центру компанії «Дженерал моторс» (обидві – архітектор Е. Саарінен); особняк Рябушинського у Москві (архітектор Ф. Шехтель); житловий 60-поверховий комплекс «Марина-Сіті» у Чикаго (архітектор Б. Гольдберг); міський особняк «дім-водоспад» у Чикаго і лабораторія в м. Рейсин у США (обидві – архітектор Ф. Райт); вілла «Савой» і капела Нотр Дам в Роншані у Франції (обидві – архітектор Л. Корбюзьє); споруда Сіднейської опери (архітектор Й. Утсон). Найвищою спорудою світу став суперхмарочос Сіес Тауер у Чикаго (висота 443 м).

У 1999 р. на престижній будівельній виставці у Лас-Вегасі було проведено опитування архітекторів, яке визначало десять найвидатніших споруд ХХ ст. Як видно зі списку, в основі вибору лежали перш за все масштаби і складність конструкцій (Євротунель під протокою Ла-Манш, Панамський канал, федеральна система автомобільних доріг США, Асуанська дамба, будівля опери у Сіднеї тощо).

У 20-30-ті рр. ХХ ст. з'являються дві *теорії містобудування: урбаністична і дезурбаністична*. Початок першій концепції у 1922 р. поклав швейцарський архітектор *Л. Корбюзьє* (1887 – 1965 рр.), запропонувавши на Осінньому салоні в Парижі проект «Сучасне місто на 3 млн жителів». Місто являло собою комбінацію хмарочосів у поєднанні із вільним обширом зелені та складною мережею транспортних магістралей на різних рівнях. Спочатку такі проекти викликали обурення, але через півстоліття багато із цих ідей були втілені саме у Парижі.

Основи дезурбаністичної теорії закладені *Е. Говардом* (1850 – 1928 рр.) у книзі «Завтра» (1898 р.) і полягають у створенні невеликих міст (до 32 тис. жителів) із приватними будинками,

парками, колом сільськогосподарських територій по периметру (концепція «місто-сад»). Ця концепція знаходить своє відображення в ідеї міст-супутників навколо великих мегаполісів. У 1930 р. концепцію ідеального поселення створив американський архітектор Ф.Л. Райт (1869 – 1959 рр.). У книзі «Зникаюче місто» він зобразив картину розселення, де на кожну людину припадає акр землі, а головним заняттям стає землеробство; місто як скупчення великих мас людей зникає. Дехто з архітекторів проголошує необхідність створення селищ на 500 – 600 осіб як найбільш комфортних центрів проживання людини.

Останнім часом в архітектурі досить популярними стають нові рішення (надводне місто, місто-міст тощо). У Японії, наприклад, розроблено проект плаваючого міста під назвою Ясима (давня назва Японії) площею 25 км² із населенням від 500 тис. до 1 млн жителів, що має розташовуватися у Тихому океані за 100 км на схід від Токіо. Штучний острів буде триматися на 10 тис. сталевих опор і системі величезних підтримних буїв, складатиметься із декількох палуб (на верхній розташується аеропорт, на інших – будинки, готелі, підприємства).

Із поняттям модернізму тісно пов'язане поняття «авангард», що відноситься до мистецтва переважно епатажного, для якого модерністське уже сприймається як традиція. У музиці він проявляється у вигляді рок-музики, рок-культури, яка сформувалася на основі спрощеної негритянської танцювально-побутової музики «ритм-енд-блюз». У 1954 р. пролунала пісенька В. Хейлі «Rock around the clock», яка і дала назву стилю та рок-культурі. Рок-культура стала своєрідною контркультурою, тобто моральним протистоянням світові вдоволеності, психологічною конфронтацією. Основний пафос рок-культури – епатаж, виклик, заперечення. Головна його риса – це «ми» і «вони»: ми не бажаємо жити в рамках, ми розчаровані у цьому світі, а тому – протестуємо. Істотний вплив на розвиток року зробили групи «Бітлз», «Роллінг Стоунз», «Пінк Флойд». Із часом з'являється багато різновидів року: панк-рок, кантрі-рок, поп-рок, фольк-рок, джаз-рок, арт-рок, хард-рок, авангард-рок. Крайніми формами року стали панк і метал.

З 1960 рр. розвиваються нові форми авангардизму, які можна об'єднати у поняття «*концептуальне мистецтво*» (з англ. – поняття, ідея). Концептуалісти вбачають завдання художника у чистому поєднанні ідей і концепцій. Метою художника тепер є не створення шедевра, а винайдення нової концепції світу, нового, незвичайного, парадоксального погляду на речі. Для ілюстрацій своїх ідей концептуалісти використовують промислові вироби, відеозаписи, надруковані тексти, схеми, фотографії, людське тіло тощо. У залежності від використання матеріалу виділяють поп-арт (комбінація із побутових речей), оп-арт (композиції, створені за допомогою кольору і світла), кінетичне мистецтво (механічні винаходи), боді-арт (картини на людському тілі), ленд-арт (використання художниками природних елементів: снігу, води, вогню, трави, вітру). Концептуальне мистецтво представлено у літературних творах Ф. Кафки, у театрі абсурду (п'єси Е. Іонеско «Лисиця співачка», «Носороги»), у кінофільмах Ф. Фелліні («Вісім з половиною», «Репетиція оркестру» та ін.), А. Тарковського («Соляріс», «Сталкер»).

На початку ХХІ ст. західна культура усе впевненіше шукає шляхи виходу із суперечностей, намагається створити умови для надання людині більшої свободи. Як показує досвід розвитку культурного процесу ХХ ст., тільки в опорі на вічні гуманістичні цінності людство може вирішити глобальні проблеми. Нова культура має бути спрямована на розвиток людської особистості і є несумісною із насильством над цією особистістю. Усвідомлення обмеженості раціоналізму і того, що наслідки культурного прогресу поставили під загрозу знищення самої культури, пов'язано із виникненням такого напрямку в сучасній культурі і культурології, як *постмодернізм*.

ХХ ст. – століття великих страждань і великих перемог. Незважаючи на всі суперечності та конфлікти епохи формується багатолика, суперечлива світова культура, яка, попри всю свою неоднозначність, намагається навчити нас відповідальності за майбутнє.

Література [6, 7, 49, 107, 126, 134, 136 - 147].

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Давньоруська культура та її джерела

Культура Київської Русі (IX – XIII ст.) постала на ґрунті матеріальних і духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Багато її галузей – прикладне мистецтво, дерев'яна архітектура, народна творчість – мають свої вікові традиції.

Зважаючи на те, що навколо питання про витоки української культури точаться суперечки, можна з упевненістю сказати наступне. Археологічні розкопки свідчать, що найдавніші сліди перебування людини на території сучасної України з'явилися близько 1 млн років тому (вітчизняними археологами знайдено сліди перебування тут пралюдини ще ашельської епохи (1 млн – 150 тис. років тому)). Такі знахідки трапляються на Дністрі, під Житомиром, на Закарпатті, на Харківщині, у Донбасі й Криму.

Видатною пам'яткою духовної і матеріальної культури прадавнього населення України стала Кам'яна Могила (тепер Державний історико-археологічний музей-заповідник), розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Дивовижна колекція заповідника— це близько 1000 малюнків, захованих у великих печерах і гротах (їх більше 60). На малюнках (вони почали з'являтися тут приблизно 14 тис. років тому) зображено 15 видів тварин, різноманітні сцени полювання.

Крім того, хоч історія і вказує, що міграції на нашій території були явищем досить частим (тільки в I тис. н. е. українські землі майже шість століть були ареною наступів різних народів), але вони ніколи не призводили до повної зміни населення, до абсолютної руйнації його історичної пам'яті і генофонду. Як зазначає Н. Полонська-Василенко: «...хоч яка жахлива бувала навала, вона не винищувала всього населення. Не було миті, коли б поривався зв'язок між ... носіями старої та нової культури... від неолітичної трипільської культури до Української держави». Гинули держави, але культура зберігалася людьми і передавалася у спадок наступним поколінням. Ці

покоління її збагачували й передавали далі. Тому з упевненістю можна сказати, що аналіз культурологічних, археологічних, історіографічних джерел, пам'яток історії та культури дає підстави зробити такі важливі висновки:

- процес творення культури на території сучасної України був безперервним;
- сучасна українська культура спирається на тисячолітні традиції.

Вершиною розквіту культури первіснообщинного ладу стала т.зв. *Трипільська культура* (епоха неоліту, V – III тис. до н. е.), що зробила великий внесок до культурних надбань пізніших народів. Її територія займала площу від середини Дніпра до Бугу і Дністра. На землях України відомо близько 2 тис. трипільських пам'яток (поселень, могильників, курганів). Залишки цієї культури відкриті у тридцяти восьми селах Київщини, двадцяти п'яти – Поділля і двадцяти – Західної України. Трипільські поселення, обнесені валами і ровами, склалися із десятків і навіть сотень жител, розташованих по колу; населення їх сягало інколи десяти тисяч мешканців, а площа становила 200 – 400 га. Основним заняттям трипільців було землеробство, підсобним – скотарство, полювання і рибальство. Трипільці використовували знаряддя із кременю, кістки, рогу та міді. Стіни хат вони розписували яскравими фарбами, прикрашали різнокольоровим орнаментом. «В III тис. перед Різдом Христовим, – констатує В. Петров, – на території Правобережної України, на теренових просторах від Дніпра до Дунаю, була поширена пишна і квітуча культура... Це є високорозвинена культура ефектних барв, складного орнаменту, орнаментальних прикрас, з пишною декоративністю мальованих хат, розписами печей, фарбами розмальованого посуду...» [164, с. 12].

Найбільш прикметною рисою трипільської культури була орнаментована кераміка, яскравий декоративний розпис якої вирізняє ці вироби серед інших народів. Деякі дослідники тлумачать позначки на цій кераміці як літери і навіть роблять спроби дешифрувати написи, які у разі доведення їх літерного характеру стануть найдавнішою з відомих досі формою звукового письма.

Ця культура залишила нам і багато скульптурних пам'яток. Це перш за все скульптури, що зображували божеств, які, зокрема, уособлювали культ Богині-матері (так звані «кам'яні баби»). Відомо більше 300 таких скульптур, що відносяться до мідного віку. Вони покриті орнаментами, картинами із життя. Трипільці мали свої релігійні вірування та особливі ритуали поховань (трупоспалення). У багатьох житлах трипільських поселень знайдено добре збережені жертovníки. Трипільці вели астрологічні спостереження, мали свій календар, і, як вважають деякі вчені, писемність. І хоч кочові племена в другій половині II тис. до н. е. знищили поселення трипільців, елементи трипільської релігійної культури увійшли навіть до вірувань і мистецтва слов'ян.

Історична доля трипільської культури ще остаточно не з'ясована, але можна з упевненістю говорити про її вплив на *культуру скіфську* (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.). З іранських племен, які побували в Україні в I тис. до н. е., скіфи (скити, сколоти) залишили про себе найбільше пам'яток. Перші згадки про скіфів виявлені в асирійських документах VII ст. до н. е. Одним із перших про скіфів написав давньогрецький історик Геродот, який відвідав Скіфію і присвятив їм окрему книгу своєї «Історії»; він не лише яскраво змалював побут і звичаї скіфів, а й розповів про їх релігійні вірування, міфологію. Про скіфів писали і римські історики: Страбон, Пліній Старший, Еман та ін.

Із появою скіфів на нашій землі утвердилися епоха заліза, класового розшарування і державності. Скіфська держава займала територію «трикутника», південна сторона якого з боку Причорномор'я тягнулась на 700 км. У Запорізькій обл. виявлено залишки Гелона – столиці скіфських царів, площа якої складає 4400 га, а довжина укріплень – близько 30 км.

За Геродотом, скіфи шанували сімох богів, але не робили своїм богам ніяких зображень, за винятком бога війни Ареса. Йому скіфи присвячували увіткнутий у купу хмизу на погребальному вогнищі меч-акінак. Вчені відшуковують відповіді на питання, кому присвячені кам'яні скульптури скіфської доби (збереглося 15 зображень, датованих VI – IV ст. до н. е.), більшість яких зосереджена у міжріччі Дністра і Дніпра.

Геродот характеризував скіфів як «караючий меч» для тодішнього світу, бо їх армія наводила жах на народи Східної Європи і Близького Сходу, і водночас віддавав їм належне як мудрому, працьовитому і лицарському народу, що прийшов у Північне Причорномор'я із Азії. Могутня скіфська армія у своїх набігах доходила аж до Єгипту, їй вдавалося завдавати поразки навіть персам. Скіфи були і прекрасними землеробами; їх пшениця конкурувала на грецькому ринку із єгипетською. Через причорноморські грецькі колонії вони поставляли пшеницю для Еллади, вміли робити вершки і масло, невідомі еллінам. У IV – V ст. до н. е. тільки до Афін лише через одну колонію вивозили від 16 до 22 тис. т зерна. У свою чергу греки ввозили до Скіфії кераміку, ювелірні вироби.

Скіфи були також і прекрасними ремісниками, про що свідчать пам'ятки скіфського декоративного мистецтва, кераміки. Сорок тисяч предметів скіфської старовини, що знаходяться в Ермітажі, є яскравим свідченням цього. Як правило, саме кургани – могили скіфської знаті – дарували археологам ці прекрасні знахідки, серед яких Золотий гребінь із кургану Солоха (Запорізька обл.) і *Скіфська пектораль* (її назвали «Знахідкою XX ст.») із кургану Товста Могила на Дніпропетровщині. Остання являє собою золоту царську нагрудну прикрасу вагою 1150 г і діаметром 30,6 см, виготовлену із золота 958 проби. Знайдена через 2400 років, вона і досі вражає високою майстерністю та ідеальними пропорціями. Пектораль зберігається у музеї скіфського золота на території Києво-Печерської Лаври (там знаходяться близько 11 тис. пам'яток скіфської культури). Своєрідне скіфське мистецтво відіграло значну роль у формуванні слов'янської культури.

У V – IV ст. до н. е. скіфська культура відчувала на собі значний культурний вплив античних міст Північного Причорномор'я. Важливими центрами культури тут стали грецькі міста-колонії, засновані переселенцям із Греції в VII – VI ст. до н. е.: Тира (на місті сучасного Білгород-Дністровського), Ольвія (на березі Бузького лиману), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Херсонес (біля сучасного Севастополя), Феодосія та ін. Цей вплив позначився передусім на виробництві посуду,

ювелірних прикрас, предметів домашнього вжитку. Археологи знаходять численні грецькі вироби не тільки на півдні України, а й на території Київської, Полтавської, Харківської областей. У старих могилах, що досліджувалися у різних куточках України, зустрічаються гроші, які карбувалися у грецьких містах-колоніях, античні глиняні амфори з-під вина й маслини, грецькі вази й інші вироби античних майстрів, у першу чергу із золота і срібла. З грецькими товарами ішла у наші землі і культура, нові технології. Вплив Риму став помітний у I – III ст. н. е., коли до українських територій наблизились кордони Римської держави. Це наближення стало причиною популяризації християнства на наших землях, яке проникало не тільки з Візантії, але й із Заходу.

У III – VII ст. в Центральній Європі відбувається Велике переселення народів, у процесі якого племена гунів, германців, слов'ян, угрів, тюрків, аланів, сарматів, готів, росомонів, гето-фракійців змішувались із місцевим населенням. Ці події не тільки сформували сучасну карту Європи, а й позначились на історії української культури.

Основою розвитку давньоруської культури послужили культурні надбання південної групи східнослов'янських племен. З V – VI ст. на території сучасної України складається *культура східних слов'ян*; саме слов'янські племена у час найвищого свого розквіту об'єднуються у велике державне утворення – Київську Русь.

Слов'янам були відомі живопис, скульптура, музика, ремесла. Свідченням високого рівня культури східних слов'ян є знайдені у могильниках чудові ювелірні прикраси та побутові предмети, (наприклад, турові роги – ритони, знайдені у Чорній Могилі на Чернігівщині), на яких майстри відображали своє розуміння світу. На жаль, язичницька архітектура була дерев'яною, а тому до нашого часу не збереглася. Великою різноманітністю відзначалися язичницькі обряди і свята.

Язичництво давніх слов'ян давно привертає увагу дослідників, однак жодну із сучасних реконструкцій світу давньослов'янських вірувань не можна вважати остаточно доведеною. Основна причина полягає у тому, що протягом тисячоліття від прийняття християнства християнська церква

викорінювала будь-які сліди язичництва із життя та побуту народу. У першу чергу це стосувалося матеріальних пам'яток тогочасної релігійної культури. Крім того, кожне слов'янське плем'я, імовірно, поклонялося своїм богам, культ яких не поширювався на значні території. А ще – самі племена часто утворювалися і розпадалися, змінювали умови життя, а з ними – і релігійні вірування. До того ж існує припущення, що слов'яни не мали писемності і не будували храмів, а отже, їхня віра не мала матеріального втілення.

На різних етапах історичного розвитку східні слов'яни поклонялися різним богам, які уособлювали сили природи. Поряд із віруванням у богів, слов'яни свято вірили в духів, які населяли все навколо і супроводжували людину від народження до смерті. Вірили в безперервну боротьбу в природі світлих і темних сил; дві сили йшли обіруч людини – Білобог і Чорнобог, які уособлювали Добро і Зло. Невідомий давньоруський автор XII ст. у своєму «Слові про ідолів» зазначав, що спочатку слов'яни поклонялися добрим і злим духам, які населяли ліси і воду, згодом – Роду і рожаницям (сімейно-родовий культ предків), ще пізніше – молились Перуну – богу грози і війни. Поступово складається великий пантеон божеств, який супроводжує ціла низка малих божеств: русалки, домовики, лісовики, водяники та ін. Обоженювалися і сили природи: Сонце, Місяць, зірки, вітер, вода тощо. Візантійський історик Прокопій писав: «Шанують річки, німфи і деякі інші божества, жертвують їм усячину і на тих жертвах ворожать собі». Особлива шана віддавалася деревам (дуб, клен, липа, береза), кожне з яких символізувало той чи інший рід, плем'я та свято оберігалось. Священними вважали також птахів і тварин (лелека, ластівка, зозуля, віл, кінь). Язичницькі вірування та звичаї, які пізніше продовжать співіснувати із християнськими, відображались у календарній (пов'язаній із зміною пір року) та обрядовій (пов'язаній в основному з весільними і поховальними обрядами) поезії. До такої творчості належать колядки та щедрівки, веснянки, русальні, купальські й обжинкові пісні.

Цікавим свідченням релігійних вірувань слов'янських племен став чотириликий Збруцький ідол (вага – 1 т, висота –

2,7 м; пам'ятка знаходиться у Краківському музеї) – кам'яний чотиригранний стовп, що завершується чотириликою головою, вкритою однією шапкою. Знайдений на Тернопільщині, у річці Збруч, він, можливо, був частиною унікального святилища язичників.

Вершиною розвитку тисячолітньої культури і всіх впливів на неї стала *Київська Русь* – близько півтора десятка князівств, об'єднаних у федерацію. Засвоївши кращі досягнення народів східних слов'ян, це державне утворення протягом IX – XII ст. вибудувало самобутню і високу культуру, яка посіла визначне місце серед країн Європи та Азії. За багатьма показниками Русь у IX – X ст. поступалася лише Візантії та Арабському халіфату, значно випереджаючи імперію Каролінгів та інші західноєвропейські територіальні утворення.

Західних дипломатів, купців, воїнів вражали розміри Києва (у X – XI ст. в Києві, який займав площу 350 га, проживало 50 тис. жителів), краса його палаців і храмів. Так, А. Бременський, відомий географ XI ст., назвав Київ «суперником Константинополя і найкращою окрасою грецького світу». До речі, уже в IX ст. Київську Русь у Європі називали Гардарікою – країною міст (якщо у IX – X ст. їх тут було близько 20, то у XIII – близько 300).

Близько півтора століття Київська Русь була державою із язичницькою системою світогляду, яка протистояла проникненню християнства. *Слов'янське язичництво* досягло найвищого свого розвитку напередодні утворення Київської держави і в перші два століття її формування (IX – X ст.), коли культ Перуна, бога грози та покровителя воїнів і князів, став державною релігією Київської Русі. У 980 р. Володимир для зміцнення і централізації влади, задля протиборства з християнськими віяннями почав реформувати язичництво. Складається пантеон язичницьких богів (Стрибог, Дажбог, Мокош, Сімаргл, Хорс на чолі з Перуном). Згідно з легендами, Володимир навіть запровадив людські жертви цим богам, що мало надати їх культу урочистого характеру. Про язичницький давньослов'янський пантеон, що за рівнем «зрілості» відповідав розвинутому політеїзму національно-державної стадії еволюції

релігії, ми знаємо із датованого 980 р. повідомлення «Повісті минулих літ», пов'язаного з діяльністю князя Володимира (980 – 1015 рр.): «І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус – золотий, – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди [жертви], називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той». Перун в уяві віруючих був настільки сильним, що із прийняттям християнства він не втратив свого впливу і перейшов із язичницької міфології до нової релігії. У народній уяві функції Перуна став виконувати біблійний пророк Ілля – громовержець, який нібито їздить над хмарами на вогняній колісниці і творить ті ж діяння, що і Перун.

Незважаючи на запровадження християнства, у народній духовній культурі зберігаються язичницькі традиції, вона увібрала в себе кращі їх елементи. Язичницькі мотиви зберігалися в оздобленні й орнаменті ранніх кам'яних християнських храмів. У первісному вигляді до нас дійшли давні звичаї й традиції, пов'язані із язичницькими святами. Наприклад, із язичницьким святом весняного воскресіння природи збігається християнське свято Великодня, у якому залишилися і язичницькі пісні – гаївки та веснянки, і писанки зі знаками сонця, рослин і звірів. Зберігаються у нашій культурі і колядки та щедрівки. Церква вперто боролася з язичництвом і врешті змушена була пристосуватися, асимілювати язичницькі культури й обряди. У такому вигляді маємо низку свят: Різдво Христове, Масляна, Великдень, Зелені свята, свято Купала на Іванів день тощо. Таким чином, сучасна українська культура є синтезом християнської та язичницької культур.

Якісно новою епохою в історії нашої культури стало прийняття Київською Руссю нової релігії – *християнства*. Хрещення сприяло стрімкому розвитку країни, створенню унікальної художньої культури. Зерна впали на благодатний ґрунт, що оброблявся тисячоліттями: язичницька Русь мала свої обряди і свята, рукоділля, своє декоративне мистецтво, дерев'яну

архітектуру, орнаментовану книгу. Завдяки прийняттю християнства Київська Русь змогла приєднатись до європейського культурного кола, що позитивно вплинуло на подальший розвиток культури. Завдяки візантізму Русь не тільки увійшла до християнського світу, а й збагатила літературу, отримала культове образотворче мистецтво, кам'яну церковну архітектуру. А зважаючи на те, що свої культурні традиції на Київській Русі були досить сильними, під натиском візантійської наша культура не втратила своєї самобутності.

Отже, християнство застало на нашій землі багатовікову сформовану культуру. Але нова релігія принципово відрізнялася від язичництва. Що ж могло привабити наших предків перш за все у виборі нової релігії? Може, краса? Так чи інакше, але нова релігія мала докорінно змінити світогляд русичів. Вона дала людині розуміння світу, пообіцяла потойбічне життя, примусила людину поглянути на себе, на свої стосунки із людьми, усвідомити відповідальність перед Богом, принесла на Русь любов до ближнього, милосердя і прощення, оголосила всіх рівними перед Богом.

У тім, що християнство стало вченням близьким і зрозумілим народові, значна заслуга монастирів і чернецтва. Нова віра через храми та монастирі змогла об'єднати під своєю егідою майже всі галузі культури. Саме храми та монастирі – Софія Київська, Спас Чернігівський, Печерський і Видубицький монастирі – стали осередками освіти, бібліотеками, місцем творення культурних цінностей. Доказом того, що духовенство брало активну участь у формуванні давньоруської культури, є те, що вже у XI ст. Києво-Печерська лавра стає центром підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів.

Писемність та освіта – важливі ознаки цивілізації. Із прийняттям християнства прискорився розвиток писемної культури, збільшилась кількість освічених людей, з'являються школи при церквах і монастирях. Існує переконливе твердження, що *писемність* у східнослов'янському світі існувала на Київській Русі ще до прийняття християнства. Болгарський письменник Чорноризець Храбр (початок X ст.) писав, що слов'яни мають своє письмо, яке він назвав «чертами і різамі». Цю думку

підтверджують і згадки місіонера Кирила із Болгарії, який у Корсуні (Херсонесі) знайшов написані руськими письменами Євангеліє і Псалтир. Арабський письменник Ібн-Фадлан у своїх подорожніх нотатках (921 р.) зазначав, що бачив напис по-руськи на хресті, коли спостерігав обряд поховання знатного русича на території Болгарії. Ібн-ель-Недім згадував, що руси десь у IX – X ст. мали письмена, «які вирізували на дереві», і навіть навів приклад (рядок) одного східнослов'янського напису. Учені стверджують, що давньоруською писалися і договори (911, 945, 971 рр.), бо достеменно відомо, що у Візантії договір записувався мовою обох сторін. Відомо також, що на той час існували і перекладачі, які записували промови послів. Цю ж думку підтверджують і археологічні розкопки, під час яких на предметах посуду другої чверті X ст. виявлено написи слов'янською мовою.

Цікавою пам'яткою слов'янської писемності вважається «Велесова книга», у якій викладено історію дохристиянської Русі від 650 р. н. е. до часів Аскольда (кінець IX ст.). Навколо неї ще й досі не стихають суперечки, а низка учених визнає цю літературну пам'ятку першоджерелом слов'янської писемності. Знайдена в 1919 р. на Харківщині і з часом втрачена, вона являла собою декілька десятків дерев'яних дощечок, текст на яких нараховував 75 тис. знаків. Тексти «Велесової книги» із дерев'яних дощечок було скопійовано; перші публікації з'явилися тільки в 1966 – 1978 рр. Дослідники виявили, що ця книга є копією твору, складеного у IX ст. і переписаного у XVI – XVII ст.

Слов'янську абетку упорядкували болгарські місіонери і просвітителі Кирило та Мефодій. Талановитий лінгвіст Кирило взяв за основу грецький алфавіт, який складався з 24 літер, і доповнив його характерними для слов'янських мов літерами (деякі з них уже вийшли із вжитку). Спочатку слов'янський алфавіт складався із 43 літер; літери на письмі означали і цифри. На честь свого творця нова абетка отримала назву «кирилиця».

З часу прийняття християнства піклування про *освіту* взяли на себе держава і церква. Багато стародавніх пам'яток свідчать про те, що Русь не поступалась рівнем освіченості тогочасній Європі. Підтвердженням цього можуть бути так звані «берестяні

грамоти» (знайдено близько 700; їх писали загостреною паличкою на березовій корі), виявлені при розкопках у Північній і Північно-Східній Русі; найстаріша належить до XI ст. Датовані в основному XII – XIII ст., вони являють собою листування із приводу господарських справ, купівлі землі, позичання грошей, заповіти. Крім того, у Південній Русі збереглося багато т.зв. «*графіті*» – написів на стінах культових споруд, які відносяться до XI – XIII ст. (саме графіті на Софійському соборі розвіяли сумніви учених і довели, що Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р.).

Відомо, що уже за князювання Володимира у Києві існувала державна школа для дітей князівського оточення. Основна мета навчання у таких школах – виростити освічених державних людей. З часом тільки у Києві і навколо нього було засновано близько 200 шкіл, у яких навчали основам письма, риториці, рахунку, співу, музиці, іноземним мовам, географії, природознавству, історії. У 1086 р. онукою Ярослава Янкою Всеволодівною у Києві при Андріївському монастирі була створена *перша в Європі школа для дівчат*, якою княжна керувала 26 років. Така діяльність жінок нікого не дивувала. Відомо, наприклад, що дочка полоцького князя Єфросинія займалася перекладом книг. Крім простої загальної освіти, писемні джерела вказують на освіту під керівництвом наставників, яка полягала у засвоєнні традиційних для середньовіччя «вільних мистецтв» — граматики, богослов'я, філософії, риторики тощо. Важливу роль у навчанні відігравала перекладна література: «Хроніка Григорія Амартола», «Історія Юдейської війни» Йосифа Флавія, «Християнська топографія» Козьми Індикоплова. Як вважають деякі вчені, за часів князя Ярослава у Софії Київській була створена *вища школа*, що за своїм рівнем наближалася до Константинопольського університету.

Варто зазначити, що давньоруські князі були не тільки меценатами освіти, а й високоосвіченими людьми. Син Ярослава Мудрого Всеволод знав п'ять іноземних мов. Досить освіченою людиною була дочка Ярослава Мудрого – Анна, яка у віці 22 років стала королевою Франції. У Києві вона навчалась іноземним мовам, історії, співу, малюванню, етикету. До Франції

привезла багато книг і заснувала бібліотеку. На Євангелії (нині відоме як Реймське), привезеному Анною, за звичаєм, введеним нею, ще довго присягали французькі королі. Митрополит Климент заявляв, що у XII ст. на Київській Русі близько 400 людей володіли грецькою мовою. Польський дослідник А. Ванчура вважає, що на Київській Русі грамотними були приблизно 10% населення.

Розвиткові освіти сприяли і *бібліотеки*, що знаходилися при церквах і монастирях. Відомо, що князі були великими шанувальниками книг. Ярослав Мудрий заснував у соборі св.Софії бібліотеку, що нараховувала близько тисячі томів. Ярослав не тільки збирав і читав книги, а і влаштував у соборі найбільшу книгопереписувальну майстерню, часто власноруч займався переписуванням книг. У Іпатіївському літописі про його діяльність читаємо: «Читав часто їх і вдень, і вночі. І зібрав він книгописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. І переписували вони книжок багато... Переписавши, поклав у церкві св. Софії, що сам її збудував». Такі ж майстерні були по всій Русі: у Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимир-Волинському, Переяславі. Ставлення до книги у давньоруському суспільстві яскраво виражено в тому ж Іпатіївському літописі 1257 р.: «Велика буває користь від навчання книжного... Це ріки, що напувають весь світ, це джерела мудрості, адже в книгах незліченна глибочінь». Великим книжником вважався і князь Володимир Василькович. Він сам переписував книги і дарував монастирям.

Коштували книги досить дорого, адже, крім переписувачів, над ними трудилися перекладачі, редактори, художники, майстри пергаменту, ювеліри, палітурники. До ціни книги входив не тільки дорогий пергамент, а й прекрасне мистецьке оздоблення. Оклад її міг бути із срібла, золота, прикрашений дорогоцінним камінням, всередині книга оздоблювалась художніми мініатюрами. Рукописні книги вдягали в оправи для захисту та надання їм ошатного вигляду. Для виготовлення оправи використовувалися добре висушені й оброблені дошки, покриті шкірою, коштовними тканинами, металевими прикрасами. Обов'язковим елементом були застібки, відлиті з металу. За

свідченням візантійських хронік, за одну книгу в XI—XIII ст. у Європі можна було купити великий міський будинок або 12 га землі. Відомо, що волинський князь Володимир Василькович придбав для церкви молитовник за 8 гривень, а за село заплатив 50.

На жаль, до нас дійшло всього 130 екземплярів книг XI—XII ст. Найдавнішими із книг, що дійшли до нашого часу, є «*Остромирове Євангеліє*» (1057 р.) та «*Ізборники князя Святослава Ярославовича*» (1073 і 1076 рр.). Причиною збереження незначної кількості давньоруських книг стала велика кількість воєн, що відбувалися на Русі і в часи пізніші. На жаль, нищились книги і великою кількістю пожеж, які не припинялися і в XX ст.

Що ж до тематики книг, які переписувалися і зберігалися у бібліотеках, то перш за все це церковні книги, які необхідно було розповсюджувати для поширення віри християнської. Меншу частину книг складала світська література (історична, природнича, філософська, юридична), а також переклади, що йшли на Русь із Візантії та Болгарії.

Давньоруська література – це перш за все історичні твори-літописи. На цей час їх збереглося близько 1500, але більшість із них є копіями. Літописання на Русі виникло дуже рано – десь у 60 – 80 рр. IX ст. Велося воно не тільки у Києві, а й у Чернігові, Переяславі, Новгороді, Галичі, Володимир-Волинському. Ці документи зафіксували реальні історичні події і всі як один пронизані ідеєю єдності землі руської. Найдавнішим літописом, тобто першоосновою вивчення історичних подій цієї епохи, стала «*Повість временних літ*», що з'явилася на початку XII ст. і подає за Біблією матеріал про ранню історію людства, має також свідчення про східних слов'ян та їх землі, про заснування Києва, утворення могутньої держави, князів та їх служіння вітчизні. Продовжують історичний опис подій «*Київський літопис*», який передає події до 1201 р., і «*Галицько-Волинський літопис*», який веде розповідь до 1292 р.

Крім літописів, у XII – XIII ст. з'являються й інші твори. Оригінальна література представлена філософсько-публіцистичними і художніми пам'ятками, більшість з яких, на жаль, до нас не дійшли. У 30 – 40-х рр. XI ст. митрополитом Іларіоном укладено

видатний філософський твір «*Слово про закон і благодать*». На початку XII ст. з'являється «*Повчання*» Володимира Мономаха – заклик до своїх дітей невтомно працювати і вчитися, бо це єдина можливість бути справжнім господарем на своїй землі і підтримувати державу. Зі сторінок цього твору перед нами постає мудрий державотворець, освічена, відважна людина, яка не знала спокою і віддавала всі свої сили на зміцнення і розбудову країни. Широкою популярністю користувалися твори Кирила Туровського, у повчаннях, проповідях і молитвах якого виявився яскравий ораторський і поетичний талант. Дослідники зазначають, що характерною рисою оригінальної давньоруської літератури є її гостра публіцистична спрямованість; практично всі твори пройняті ідеєю величі руської землі.

Наприкінці XII ст. з'являється перлина художньої культури Київської Русі – «*Слово о полку Ігоревім*» (1187 р.). Твір являє собою вершину поетичної творчості цієї доби. Основна тема твору – єднання в ім'я утвердження державності, збереження культурних надбань. У всьому творі відчувається присутність автора-патріота, який уболіває за описувані ним події.

Істотного розвитку на Русі набула *усна народна творчість*, що віддзеркалює мислення і мову народу. Це добре помітно в билинах, де виведені образи богатирів – уособлення патріотизму і безмежної відданості батьківщині. Цікавими зразками народної творчості є казки, історичні перекази, ліричні пісні, прислів'я, приказки, загадки тощо. Майже у первозданному вигляді дійшли до нас колядки та щедрівки.

Побутувала на Русі і перекладна література – філософські і богословські трактати, апокрифи, романи і повісті, історичні хроніки (напр., твори Йосифа Флавія, Іоанна Малали, Козьми Індікоплова та ін.). На Русі здобули популярність збірки під назвою «Бджола», до яких входили уривки із творів Платона, Аристотеля, Епікура, Плутарха, Софокла та інших античних авторів.

Наукові знання на Русі знаходились під впливом Візантії. Відомості про природу давали перекладені «Шестоднев» Івана, екзарха болгарського, «Фізіолог» – популярна зоологія – невідомого автора, «Небеса» Івана Дамаскіна. Ці твори

відзначались богословсько-схоластичним тлумаченням явищ природи, поєднували спостереження із фантастикою. Київський проповідник Климент Смолятич у посланні до смоленського пресвітера Фоми засвідчує, що у Києві є гурт людей, обізнаних з античною літературою; він сам був знайомий із творами Гомера, Аристотеля, Платона. Унікальним науковим явищем вважається рукописний трактат дочки київського князя Мстислава й онуки Володимира Мономаха Євпраксії «Мазі». Втрачений, а потім знайдений в Італії в бібліотеці Медичі – це один із перших на Русі посібників для медичного використання лікарських рослин. Значного розвитку досягли історичні й географічні знання. Про це свідчать літописні повідомлення про різні землі, а також переклади візантійських та болгарських хронік, наявність власного літописання.

Культура містобудування в містах Київської Русі була вищою, ніж у Західній Європі. Уже в X ст. вулиці Новгороду були широкими, вимощеними товстими колодами (розкопано 25 шарів дерев'яного настилу). У Парижі ж перші бруківки з'явилися напр. XII ст., у найбільших містах Німеччини – з XIV ст., у Лондоні – в XV ст.

Міллер, курляндський герцог, у своїх записках у 1585 р. пише: «Місто Київ у старі часи мусило бути чудовим і величезним. Видно це по старовинних мурах, що оточують його на 8 миль, і по чудових великих церквах». Стародавній Київ був добре укріплений мурами і валами заввишки 16 м і завдовжки 4 км. Крім того, місто, до якого вело четверо воріт, захищав рів із водою (ширина 8 м і глибина 6 м). До нашого часу збереглися залишки південних Золотих воріт (XI ст.), призначених для тріумфального в'їзду, про які Ерїх Лясота у 1594 р. писав: «Це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна уявити із збережених решток».

Щодо *архітектури* Києва і всієї Русі, то вона, як і все давньоруське мистецтво, виростала із прагнення до краси. Найдавніших пам'яток київської архітектури не збереглося, бо це були в основному дерев'яні будівлі. Збереглася невелика кількість кам'яних споруд часів Київської Русі.

Основною окрасою міст Київської Русі стали християнські кам'яні храми. За різними свідченнями, у Києві в X – XI ст. було більше 400 церков, 80 з яких були кам'яними. За іншими даними, тільки в 1124 р. пожежею знищено близько 600 дерев'яних церков. А загалом з кінця X до початку XIII ст. на Русі було збудовано приблизно 10 тис. церков і монастирів.

Що ж до храмів, то хоча в їх будівництві перш за все використовувалися візантійські традиції (у спорудженні перших кам'яних храмів брали участь візантійські майстри), кожен із них мав і свої, національні. У кожному разі, храми ці нічим не поступалися візантійським.

У 989—996 рр. поряд із князівським палацом з'явився перший кам'яний храм Київської Русі – так звана *Десятинна церква* (церква Богородиці), збудована на кошти Володимира Великого (у ній князь і похований). Ця прекрасна споруда загинула під час монголо-татарської навали в 1240 р., але дослідження учених дають підстави уявляти її двадцятип'ятикупольною спорудою, стіни якої були багато прикрашені мозаїкою та фресками, оздоблені мармуром (у старовину її називали «марморяною»).

У часи Ярослава Мудрого з'являється *Софійський собор* (закладений у 1037 р.), збудований на честь перемоги руських військ над печенігами, – одна з найбільших споруд Європи. Це про нього у XVI ст. Еріх Лясота писав: «Особливо славний і прекрасний собор св. Софії, якому нема рівного...» Митрополит Іларіон зазначав, що такого храму «не знайдеться на всій землі від Сходу до Заходу». Храм св. Софії – храм Премудрості Божої – будували і візантійські, і давньоруські будівничі, але архітектура храму відмінна від Константинопольського храму св. Софії. Може, і мав на меті він дорівнятися до константинопольського, але вийшов іншим – красивішим. Храм являє собою прямокутник 55×37 м. Могутні об'єми храму плавними уступами підіймаються вгору і завершуються 12 куполами, що групуються навколо 13 – центрального. Червоно-рожевий, з голубими куполами, він нагадував місто-град (багатокупольність і пірамідальна композиція верхів стала важливою особливістю архітектури епохи Ярослав Мудрого). Будівля струнка, урочиста і святкова.

Архітектура Софії, розписи її стін, куполів вражають монументальністю і гармонією. Інтер'єр Софії – це численні приміщення, що ведуть до залитого світлом центрального підкупольного простору. Стіни, стовпи, арки, склепіння собору покриті мозаїками, розписані фресками, підлога викладена кольоровою плиткою і прикрашена орнаментом. Цікавою особливістю храму є те, що при невеликих розмірах він справляє враження надзвичайно великого об'єму.

У 1036 р. з'являється *Спаський собор у Чернігові* – єдиний із давньоруських храмів, який добре зберігся у своїх первісних формах. Трагічна доля спіткала *Успенський собор* (1073 – 1078 рр.) – головну споруду Києво-Печерської лаври, що за висотою й об'ємом майже не поступалася Софійському собору; він був висаджений у повітря у 1941 р. У 1108 р. у Києві на честь архангела Михаїла – захисника руського війська – збудовано *Михайлівський Золотоверхий Собор* (у 1935 р. висаджений у повітря більшовицькою владою; відбудований у наш час), що мав мозаїки, кращі, ніж у Софійському соборі.

З кінця XII ст. у давньоруській архітектурі з'являється новий стиль; храми стають меншими, простішими, вежоподібними. Найбільш яскравою пам'яткою нового стилю стала *П'ятницька церква у Чернігові* (кінець XII – початок XIII ст., архітектор Петро Милонег), збудована на торговельній площі у центрі Чернігова.

У давньоруських храмах приймали послів, проводили церемонію затвердження князів на правління, зберігали казну, бібліотеки, біля стін збиралося київське віче, при соборах велось літописання. На жаль, значна кількість давньоруських храмів була знищена у XX ст. Це про такого роду культурні втрати О.П. Довженко у своєму «Щоденнику» писав: «Двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитись і покарбовану землю...».

З усього мистецтва Київської Русі *мозаїки* справляють найсильніше враження. У Софійському соборі кубики смальти розміром від 4 см і більше передали 640 м² картин (збереглося 260 м²). Вісім художників, які працювали над ними протягом

трьох років, створили перлину світового мистецтва. Розчищені від нашарувань у ХІХ ст., мозаїки спалахнули незвичайною красою. Їх божественне світло ллється 18 основними кольорами і 177 відтінками (синій колір мав 21 відтінок, зелений – 35, червоний – 19, жовтий – 23, золотий і срібний – по 25 відтінків). Основне зображення храму – шестиметрова фігура Богоматері – вражає кожного, хто приходить подивитись на Софію. *Фрески* у соборі займали 4000 м² (збереглося 2600). Майже всі вони виконані на синьому тлі, домінують оливкові, рожеві, блакитні, зелені та коричневі кольори. На жаль, літописи не зберегли імен творців цих мозаїк та фресок.

Ікона (з гр. – образ) для Русі стала такою класичною формою мистецтва, як для Єгипту – рельєф, Еллади – статуя, а Візантії – мозаїка. Перші ікони були привезені на Русь із Візантії та Болгарії. За часів Київської Русі іконописна майстерність досягла свого розквіту. У давньоруській іконі з'являються і деякі самобутні риси (наприклад, на зміну стриманому колориту візантійської ікони приходить яскрава кольорова гама). Становлення школи іконописного малярства в Україні пов'язують з іменем Аліпія (Алімпія), який навчався в царгородських майстрів і творчість якого припадає на останню третину ХІ – початок ХІІ ст.; про нього повідомляє Києво-Печерський патерик (це перше письмове свідчення про давньоруського маляра). Незважаючи на те, що твори цього майстра не збереглися, від його сучасників відомо, що Аліпій «ікони писати мудрий був дуже». Ходили легенди, що сам ангел допомагав йому в роботі, що його ікони не горіли у полум'ї. Аліпій та його учні створили т.зв. «київську іконописну школу». Давньоруських ікон збереглося небагато; найбільш відомі «Ангел Золоте Волосся», «Спас Нерукотворний», «Микола Чудотворець», «Печерська Богородиця», «Покрова», «Велика Панагія», «Дмитрій Солунський».

Тісний зв'язок з народною творчістю, тонкий смак і висока майстерність проявилися в пам'ятках *декоративно-ужиткової творчості*. Вироби майстрів Київської Русі були популярні не тільки на батьківщині, а й за її межами. Речі, виготовлені у Києві, Галичі, Чернігові та інших давньоруських містах, знаходять під

час розкопок у європейських країнах. Міжнародне визнання здобули прекрасні руські різьбярі. За кордон продавали красиво оздоблені різьблені трони, скриньки, ножі, ложки, шахові фігури. У Візантії, на Заході, в Азії славилася руська зброя. Кольчуга на Русі з'явилась на два століття раніше, ніж у Європі, а руські мечі в XI ст. не тільки красою, але й якістю переважали знамениті східні. Руські склороби, крім смальти, виготовляли прекрасні браслети, намисто, персні, кубки, чаші. Є підстави твердити, що русичі знали секрет кришталю. Особливою славою користувалися київські ювеліри за своє витончене карбування, золочення, гравірування, техніку емалі та зерні. Про їх незвичайну майстерність може засвідчити хоча б такий опис сережок: до кільця з напівкруглим щитком припаяні 6 срібних конусів з кульками; на кожний конус напаяно 5000 малесеньких кілець діаметром 0,06 см із дроту в 0,02 см товщиною (розміри встановлено мікрофотозніманням); на кожне кільце насаджено іще зернятко срібла діаметром 0,04 см; на 8 см² майстер зробив 120 золотих квіток на тонких золотих стеблинках.

Все сказане підтверджує, що культура Київської Русі IX – XIII ст. сягала європейського рівня, а багатьма своїми зразками і перевершувала його. Київська Русь у домонгольський період перетворилася на країну високорозвиненої культури. Культурно-історичні підвалини, закладені упродовж попередніх тисячоліть, дозволили Русі увібрати і перетворити впливи Візантії та інших сусідніх держав Сходу і Заходу (ці зерна впали тут на багатий ґрунт!) на власний здобуток. Монголо-татарська навала не змогла знищити культуру Київської Русі повністю, хоч значний пласт давньоруської культури і загинув, а духовний розвиток країни на деякий час пригальмувався. Та культурні традиції Київської Русі все-таки стали тією основою, на якій надалі складатиметься культура України. Висока давньоруська культура вплинула і на розвиток культур сусідніх народів.

Література [6, 7, 148 - 171].

Українська культура XIV – першої половини XVII ст.

Розпад Київської Русі та монголо-татарська навала в середині XIII ст. призвели до занепаду економічного, політичного і культурного життя на українських землях. Від численних міст і поселень Київської Русі залишились руїни (від Києва – «матері міст руських» – через шість років після Батиєвого погрому залишилось близько 200 будинків).

У 1355 – 1356 рр. литовський князь Ольгерд завоював чернігівсько-сіверські землі, а пізніше захопив і Київщину та Поділля. Литовське князівство з цього часу стає найбільшим державним утворенням у Європі, більшість населення якого становили нащадки Київської Русі. Цей період виявився досить сприятливим для розвитку української культури. Місцеві руські феодали зберегли свої володіння, а руські землі – автономію. Відчуваючи вищість української культури, литовці стали використовувати українську мову як державну; нею велася офіційна документація, складання грамот і законів, навчання у школі, відправлялася служба у церквах. Основою литовського судочинства стала «Руська правда».

З другої половини XIV ст. литовці втрачають Галичину і частину Волині у війні з поляками та угорцями. У 1385 р. внаслідок Кревської унії литовський князь Ягайло стає польським королем і прилучає землі Литви та України до Польщі, зобов'язавшись повернути литовців до католицизму. Для українців позитивним моментом у цьому процесі могло б бути те, що наші землі увійшли до європейського культурного кола; на жаль, політикою окатоличення та полонізації, яку починає проводити Польща на українських землях, таку можливість було знівельовано.

У XV ст. зміцнюється Московська держава, яка внаслідок війни із Литвою приєднує до себе Сіверщину, а також проголошує себе спадкоємицею Києва, а згодом і Візантії (так звана «теорія третього Риму»).

Україна опиняється між двома вогнями, кожен із яких загрожував знищити українську культуру. Великою перешкодою розвитку української культури було і те, що протягом XV – XVI ст.

тривала нерівна боротьба з татарською ордою, яка нищила українські землі, забирала людей у неволю. Ні литовський, ні польський уряди не допомогли організувати оборону окраїнних земель. Це зробили українські козаки, які згодом стали в авангарді боротьби проти колоніального гніту та окатоличення українського православного населення. Початок козаччини відносять до XV – XVI ст.; легендарний Дмитро Вишневецький (Байда) стає організатором Запорізької Січі, будує фортецю на о. Мала Хортиця.

У результаті зіткнення на українській території інтересів католицького Заходу і місцевих православних традицій у XVI ст. відбувається Люблінська і Берестейська унії. Люблінська унія (1569 р.) узаконює політику національного і релігійного гноблення українського народу; згідно з її рішеннями більша частина українських земель переходить до Польщі, решта – до Москви. Єзуїти зразу ж розпочинають наступ проти православ'я. Наприкінці XVI та у XVII ст. у Галичині зменшується кількість українських боярських чи шляхетських православних родів. Єзуїти докладають усіх зусиль, щоб ті перейшли до польського табору (у Львові, наприклад, русини не мали права мешкати на головних вулицях). Крім того, єзуїти засновують колегії – навчальні заклади вищого типу, що мають на меті полонізацію та окатоличення українців. За відсутності власної держави церква намагається допомогти народові зберегти своє національне обличчя. Але у нерівній боротьбі з католицизмом, позбавлена підтримки меценатів, вона починає занепадати. З метою зміцнення УПЦ в 1569 р. укладається Берестейська церковна унія. Та несподівано з однієї церкви утворюється дві (греко-католицька і православна, яка у другій половині XVII ст. потрапить під московський вплив). Міжконфесійна війна виснажувала сили народу. Поглиблюється денаціоналізація української шляхти, ціла низка знатних українських родів переходить до унії або католицизму, спольщується. Складається ситуація, коли православні ненавидять уніатів як зрадників, а римо-католики не вважають православних повноцінними громадянами, принижують їх. За свідченнями українського історика Д. Дорошенка, українська греко-католицька церква активно боролася проти полонізації.

Роз'єднання і поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, спустошливі напади татарських орд, Люблінська унія призвели до узаконення національного, соціального та політичного гніту на українських землях. З боку українських селян це викликало протест, який був підтриманий козацтвом. Вибухнули селянські повстання під проводом Кристофа Косинського, Северина Наливайка тощо. Боротьба за визволення набуває релігійного забарвлення. Вірність вірі предків стає виявом національної свідомості народу. Стаючи на захист віри і культури, до боротьби підключилися і міщани, іноді й аристократи та духовенство. Цей глибинний спротив українського суспільства в XVI – XVII ст. ознаменував формування національної самосвідомості, перетворив український народ на українську націю. За висловом М. Грушевського, це було перше національно-культурне відродження в Україні. У цей час формується козацтво як військова сила – регулярна армія, відома всій Європі.

Своєрідність культурного життя народу XIV – XVII ст. зумовлена тим, що народ, втративши державність, роз'єднаний державами-завойовниками, був позбавлений можливості розвиватися культурно. Уся духовна енергія українського народу, починаючи з XIV ст., була спрямована на те, аби довести своє право на національну культуру. Шлях цей був дуже складним і суперечливим.

Продовжуючи традицію, закладену ще в часи Київської Русі, організацією системи *освіти* займається церква. Головними осередками культури, як і раніше, були князівські двори, монастирі і церкви. Богослужбні книги були підручниками, а духовенство – вчителями. Навчалися всі діти, незалежно від матеріального становища батьків. Що ж до типу шкіл, то за традицією княжих часів існували початкові школи. До кінця XVI ст. середніх і вищих шкіл в Україні не було, а тому за вищою освітою українці їздили до Європи.

З кінця XVI ст. в Україні з'являються середні (братські) школи, поява яких була пов'язана із суспільно-політичними обставинами на українських землях. Після Люблінської унії традиційна освіта в Україні почала занепадати. Одночасно

зростає роль латинських шкіл, католицьких навчальних закладів. Справу освіти під свою опіку взяли єзуїти, засновуючи на українських землях католицькі навчальні заклади (наприклад, в 1569 – 1570 рр. у Вільно було засновано єзуїтську колегію). Молоді люди прагнули навчатися у таких навчальних закладах, але чужа школа відривала їх від православної віри; молодь у таких школах полонізувалася. Якщо українські феодали, заможні шляхтичі приставали до унії, то козацтво, дрібні міщани та селяни залишалися прихильниками православ'я. В освічених колах українців визрівали переконання у необхідності розвивати освіту, організовувати українські школи і друкарні, бо полонізація та окатоличення загрожували існуванню української культури і самого народу. На оборону Української православної церкви, котра поступово втрачає свій вплив на культурний розвиток українців, виступили ремісничі цехові організації – так звані *братства*. Це були громадські організації православних міщан, що об'єднували ремісників за територіальним принципом. Виникають вони наприкінці XVI ст. і найперше своє завдання вбачають в обороні православної віри. Членом братства міг бути «чи міщанин, чи шляхтич, чи передміщанин, чи хто з посполитих людей всякого стану». Мета братства: «православні християни, що живуть серед чужовірців, серед ляхів, уніатів і проклятих єретиків, хочуть від них відлучитися і не мати нічого спільного з ними, а самі собою любов'ю єднатися, імена свої разом вписують і браттями називаються...» [177, с. 18]. Благодійність була нормою життя братчиків, які допомагали бідним, старим, немічним, вдовам, сиротам. Члени братств розуміли, що освіта – найкраща зброя для захисту своєї віри, тому при всіх братствах відкривалися школи, які повинні були протистояти католицьким і протестантським школам, що активно з'являлися на українських землях. Першу таку школу заснувало Успенське братство у Львові у 1586 р. Тут працюють Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Іван Борецький. Навчання в ній було доступне дітям будь-якого стану; бідні вчилися за кошти братства. До речі, у статуті таких шкіл (статут Львівського Успенського братства – один із найстаріших у Європі) було записано: «Багаті над убогими в школі нічим не можуть бути вищими, тільки наукою».

Талановиті учні на кошти братства продовжували освіту в європейських університетах. За рівнем викладання Львівська, Луцька і Київська братські школи не поступалися єзуїтським колегіумам. У програмі братських шкіл – церковнослов'янська мова, грецька, латинська, Часослов, Катехізіс, Євангеліє, астрономія, математика, музика, риторика, діалектика. Викладачі шкіл займалися науковою діяльністю: виданням підручників, перекладами книг з іноземних мов. Згодом при братських школах організовуються друкарні. Львівська братська школа, придбавши друкарню І. Федорова, видрукувала своїм коштом 34237 букварів, 500 граматик. Усього ж тут було надруковано 137 книг. У Львівському Успенському братстві з'являється перший український словник («Лексикон» Памво Беринди), перша українська граматика («Словенська Граматика» Івана Утевича). Братські школи з'являються у Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві та інших містах. На початку XVII ст. таких шкіл у містах і селах України було близько тридцяти. Діяльність Київського братства, наприклад, підтримувало Військо Запорізьке на чолі з гетьманом Сагайдачним, який усі свої кошти заповів Київській, Львівській і Луцькій братським школам (похований при церкві Київського братства). Наприкінці XVII – у XVIII ст. в умовах національного гніту братські школи занепали.

Що ж до отримання вищої освіти, то в XV – XVI ст. українці виїжджали навчатися до Краківського, Паризького, Болонського, Падуанського та інших європейських університетів. Вважається, що перші студенти прийшли за освітою до Парижа і Болоньї в XIV ст.; найбільша ж кількість охочих до навчання з'являється тут у XVI ст. Архівні дані свідчать, що протягом XV – XVI ст. більше 800 молодих українців пройшли навчання у Краківському університеті. Близько 800 студентів з України значаться у реєстрах Гейдельберзького університету за XVI ст. За приблизними підрахунками, у XIV – XVIII ст. в Падуї навчалися близько 600 українців, 52 із них слухали в 1592 – 1610 рр. лекції Галілео Галілея. У Падуанському і Болонському університетах релігійні переконання були вільними, а тому вони користувалися значним успіхом у тих, хто мав інтерес до світських наук.

Студенти вчилися старанно, прикладом чого може послужити хоча б такий факт. Микола Ханенко, виряджаючи сина Василя за кордон, уклав для нього спеціальний заповіт: «Обучаться тебе латинского и французского языков, не забывая и немецкого, а если допустит время – хотя и других каких, и такой успех в оных стараться получить, чтобы могл еси чинно и свободно оными разговаривать и самым изрядным стилем писать, най паче же и всяких высоких авторов на tych языках не токмо читать, но и переводить и толковать был бы достоточен ...». У одному з листів син повідомляє батька: «Излишнее время, кроме моей службы, употребляю для изучения итальянского языка, на первый час, а по окончании оною возобновить геометрию и фортификацию». У козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст., зустрічаємо записи, у яких, крім імені, прізвища або роду занять козака, зустрічається слово «бакалавр». Не виключено, що такі козаки здобули освіту в західноєвропейських навчальних закладах. Падуанський університет на початку XVII ст. закінчив близький товариш Петра Сагайдачного – Ізекііл Курцевич, а також соратник Богдана Хмельницького – Морозовицький, відомий у народі під іменем Морозенко.

Значна кількість студентів навчалася у декількох університетах, а дехто залишався там викладати. Всесвітньо відомим ученим у галузі астрономії, математики і медицини став українець Юрій Котермак із Дрогобича (близько 1450 – 1494 рр.). Котермак закінчив Краківський університет, де з 1488 р. читає лекції з медицини та астрономії. Професор, доктор медицини і філософії, він, починаючи з 1481 р., протягом багатьох років займав посаду ректора Болонського університету, став автором першої української книги, друкованої за кордоном («Прогностична оцінка поточного 1483 р.», 1483 р., Рим; примірник в 1898 р. було знайдено у бібліотеці Тюбінгенського університету). Його книги на той час у Європі були добре відомі.

Як свідчать архівні дані, у XIV – XVII ст. тільки у Краківському університеті викладали 13 професорів-українців. Серед них Павло Русин (близько 1470 – 1517 рр.) із західноукраїнського міста Красно, який вважається першим українським поетом. Видатний учений, він очолює в Краківському

університеті кафедру римської літератури. Людиною енциклопедичних знань був Станіслав Оріховський – Роксолан (1513 – 1566 рр.), якого у Західній Європі називали «українським Демосфеном» і «сучасним Цицероном». Він здобував освіту у Краківському, Віденському, Падуанському та Болонському університетах. Численні західні колегії хотіли бачити своїм професором Мартина із Жиравиці; членом дванадцяти європейських академій був обраний Данило Самоїлович.

Зважаючи на те, що після Люблінської унії традиційна освіта починає занепадати, а натомість зростає роль католицьких навчальних закладів (куди доступ православним був закритий), Україні були потрібні освічені люди, які ставали б на захист свого національного права. Розв'язати ці питання взялися світські кола. Вони розуміли, що протистояти католицтву та унії можна лише за умови створення розвинутої системи освіти, яка давала б можливість виховувати людину на православних засадах та національних традиціях. Стало очевидним, що поруч із церковними школами в Україні потрібна система світської освіти. Створення католицьких і протестантських шкіл давало освітнім діячам певний взірць тогочасної європейської освіти. Виникає новий тип школи – греко-слов'янсько-латинська колегія. Засновану в 1576 р. князем Костянтином Острозьким, який згуртував довкола неї відомих учених із Києва, Львова, Вільно та інших міст, Острозьку школу сучасники називали академією. Ректором її став відомий богослов, письменник і педагог Герасим Смотрицький. Це була середня школа з елементами вищої і перша спроба створення вищого навчального закладу в Україні. Острозька академія виховала багато видатних людей; серед них відомі письменники Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, козацький гетьман Петро Сагайдачний та ін. Острозьку академію закінчив автор слов'янської (староукраїнської) «Граматики» (1619 р.) – єдиного підручника із граматики в Україні, Росії і Білорусії, який справив значний вплив на розвиток мовознавства усіх слов'янських народів. Відомий український письменник З.Копистенський писав про вчених Острога так: «Перебували при його (князя Острозького) дворі оратори, рівні Демосфену, були відомі доктори, вправні в

мові грецькій, слов'янській і латинській». При Острозькій академії І.Федоров здійснює перевидання українського «Букваря». Тут було підготовлено і в 1580 - 1581 рр. видано переклад Священного Писання із грецького та арамейського текстів, широко відоме як Острозька Біблія – перша друкована Біблія слов'янського світу (зараз відомо близько 250 її примірників). На жаль, в 1608 р. академія занепадає, але, проіснувавши недовго, вона відіграла значну роль у національно-культурному житті на українських землях.

15 жовтня 1615 р. княжна Єлизавета Василівна Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Лозки, підписала дарчу, за якою її спадкова земля у Києві на Подолі переходила у власність братства; тут передбачалося зведення монастиря і школи. Школа ця поклала початок Києво-Могилянській академії. У 1631 р. відомий церковний і освітній діяч Петро Могила (1596 – 1647 рр.), молдаванин за походженням, заснував при Києво-Печерській лаврі школу вищого типу, яка з наступного року разом із Київською братською школою утворила Києво-Могилянську колегію (на той час у Європі колегії були навчальними закладами вищого типу), що з 1701 р. отримує статус академії. У літописі Самійла Величка Петро Могила характеризується як премудрий захисник і поширювач святого православ'я, милостивий помічник бідних та жебраків. Помираючи, він заповів колегії все своє майно.

Для забезпечення закладу викладацькими кадрами найвищого рівня Петро Могила посилає у закордонні університети кількох юнаків, а зі Львова запрошує колишніх однокласників по Замойській академії. Протягом 1632 – 1633 рр. він за свій рахунок закупує близько сотні коштовних фоліантів із творами отців та вчителів церкви, а також кращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Ювенала, Горация, Овідія, Цицерона та інших письменників із коментарями, купує підручники із тригонометрії, логіки, метафізики.

Сирієць Павло Алепський, подорожуючи по Україні у 1654 – 1656 рр., пише про неї як про «прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатове яблуко зерен». Крім того, він зазначає: «По всій землі Козацькій ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за малими винятками, навіть

здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужіння і церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях... Дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти...». Яскравим документом, що передає значення для тогочасних українців навчання, можна вважати заповіт волинського шляхтича Василя Загоровського (1577 р.). Опинившись у татарській неволі, він пише заповіт, у якому просить опікунів обов'язково віддати його синів у науку і таким чином підготувати їх до державної служби. Високоосвіченою жінкою була і Настя Лісовська (1505 – 1561 рр.); родом із Рогатина, яка стала дружиною турецького султана Сулеймана; вона володіла декількома мовами, мала високі знання із різних галузей наук.

Основою української освіти була *книга*, до якої в Україні ставилися з великою пошаною. Подарувати книгу храмові, замовити переклад твору – все це вважалось справою честі. Українські прогресивні діячі не шкодували матеріальних статків і охоче комплектували бібліотеки творами античних та європейських письменників, філософів, просвітителів. Декілька сотень книг у заможній родині стало в Україні звичайним явищем.

В умовах іноземного поневолення одним із важливих чинників формування національної свідомості стала рукописна книга. Центрами книгописання в XIV – XVI ст. були монастирі, зокрема Києво-Печерська лавра. Тут збирались під одним дахом переписувачі, художники, проповідники, учені. Всі вони були людьми освіченими, мали європейську освіту, дбали про розвиток рідної мови, захищали українську культуру. Професія переписувача книжок була у пошані; займалися цією справою в основному ченці. XIV ст. представлене сьогодні небагатьма книжковими пам'ятками; однією із таких книг є славетний «Київський Псалтир» диякона Спиридонія (1397 р.), оздоблений майже трьомастами мініатюрами. Книги, датовані XIV ст., виконувалися на пергаменті. У XV ст. пергамент був замінений папером, що полегшило процес оздоблення книги. З виникненням друкарства переписування книг не припиняється. Цікавою пам'яткою XVI ст. стало рукописне «*Пересопницьке Євангеліє*» (1556 – 1561 рр.), створене архімандритом Григорієм у

Пересопницькому монастирі на Волині. Книга являє собою 482 сторінки пергаментного тексту, оправлені у дубові дошки та оздоблені неперевершеними мініатюрами та орнаментами і є першим перекладом євангельського тексту староукраїнською книжною мовою. «Пересопницьке Євангеліє» вважається національною святинєю України; через більш ніж чотири сотні років після його створення на ньому складають присягу на вірність народові українські президенти.

Виникнення *друкарської справи* в Україні не має визначеної дати. Деякі вчені стверджують, що ще до того, як у Львові з'являється друкарня Івана Федорова (1573 – 1574 рр.), тут існувала друкарня Івана Дропана. Про це свідчить і напис на могильній плиті Івана Федорова: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом занедбане друкарство обнови́в, умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих» [182, с. 8]. Першою друкованою книгою Федорова у Львові став «Апостол», виданий у 1574 р.; у тому ж році Федоров видав і «Буквар». До нашого часу дійшов лише один примірник східнослов'янського Букваря; знайдений в 1927 р. у Римі, він зберігається у бібліотеці Гарвардського університету в США.

Друковане слово вивело Україну із тьми Середньовіччя. З XVI ст. друкарні з'являються у Києві, Львові, Острозі, Чернігові, Новгород-Сіверському, Почаєві, Могильові та інших українських містах. Відомо, що у кінці XVI ст. в Україні діяло 25 друкарень; 17 із них видавали книги українською мовою. Вони випускали десятки тисяч книг, які допомагали боронити православну віру, ширити освіченість серед українського населення.

У XIV – XV ст. *літературний процес* в Україні внаслідок руйнування культурних осередків ледь жевріє тільки на заході. Саме в цей період розгортається боротьба українського козацтва проти турків і татар, бойові походи на турецькі міста. Ці події породили героїчний епос українського народу – *думи та історичні пісні*, про які І. Франко писав: «Се одно з найцінніших наших національних надбань і один з предметів оправданої нашої гордості». Створювалися вони кобзарями, виконувались речитативом у супроводі кобзи чи бандури. Одна з найбільш популярних у XVI ст. – «Пісня про Байдю», головним образом

якої став козацький ватажок Дмитро Вишневецький. Помітне місце в літературі XVII ст. займають *літописи*. Найбільш цінними пам'ятками цього періоду стали «Густинський літопис», що описує події від Київської Русі до кінця XVI ст., «Печерський патерик» (1406 – 1462 рр.) і «Київський літопис» (XVI ст.).

Підтримуючи ідею об'єднання католицької і православної церков під верховенством Папи Римського, Польща протягом XVI ст. пропагувала унію, використовуючи проповідь, літературу та школу. Велась завзята полеміка між прихильниками унії та їх противниками, результатом чого стала поява *полемічної літератури*, яка справила великий вплив на подальший розвиток літератури і філософської думки України. У цей час було створено близько 140 великих полемічних творів, з яких близько 80 було написано католиками та уніатами, а 60 – православними. У антикатолицьких творах гостро критикуються Папа Римський, православні священики-зрадники; розкривається антинародна суть Берестейської унії. Авторами полемічних творів, спрямованих проти окатоличення України, стали Іпатій Потій, Герасим Смотрицький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет. Книга Мелетія Смотрицького «Тренос» (з гр. – «Плач») спрямована проти тих православних магнатів, що відреклися від православної віри і перейшли до католицизму (перераховано близько 50 відомих українських та білоруських родів). Твір справляв настільки сильне враження на сучасників, що польський король Сигізмунд III наказав увесь тираж знищити, друкарів ув'язнити, а автора книги стратити. Смотрицькому довелося тривалий час переховуватися у різних православних монастирях.

Вершиною полемічної літератури вважаються послання афонського ченця Івана родом з Вишні, відомого як *Іван Вишенський* (між 1545-1550 – біля 1620 рр.) – українського мислителя кінця XVI – початку XVII ст., який у своїх творах піддає гострій критиці соціальну несправедливість, національне гноблення, захищає слов'янську мову, протестує проти окатоличення українців. Його палкі послання до єпископів, які зрадили віру предків, до усіх земляків, «що живуть у лядській землі», в яких звучало обвинувачення можновладців у злочинах, ходили у численних рукописах. Як зазначив Д.Чижевський,

полемічний стиль Вишенського наближається до кращих взірців барокового стилю. Досить детально вивчав спадщину Вишенського І.Франко, перу якого належить поема «Іван Вишенський».

У XVI – XVII ст. в Україні розвивається *шкільна драма*, яка бере початок із віршованих діалогів на теми біблійних оповідань, що розігрувалися у братських школах. Це були т. зв. містерії та міраклі – релігійні драми на теми життя святих. Особливістю шкільної драми в Україні було те, що між релігійними сценками учні братських шкіл часто вставляли так звані *інтермедії* – комедійні дійства для розваги глядачів. Особливої популярності театральні дійства набули у Києво-Могилянській академії, де формується справжній театр зі сценічними костюмами, акторами. Спеціально для цього театру напишуть твори Ф.Прокопович («Володимир») та М. Довгалевський («Комічне дійство»). У середині XVI ст. в Україні з'являється *вертеп* – ляльковий народний театр, у якому для лялькової вистави використовувалася скринька у вигляді двоповерхового будиночка (на верхньому його поверсі розігрувались сцени на біблійні сюжети, на нижньому – народно-побутові). Вертепні вистави влаштовувались на торговельних майданах, у будинках заможних козаків та міщан.

Через потребу захисту від чужоземної навали у цей період в Україні виникає *два типи архітектурних споруд*: оборонні споруди – замки та церкви з оборонними функціями. На українських землях у цей час не було жодного міста і селища, не обнесеного стіною чи хоча б ровом. Для оборони великих міст будували замки і фортечні мури, перебудовували старі фортеці. Замки, що розташовувались, як правило, на скелях, берегах річок і озер, були оснащені високими баштами та бійницями.

Щодо *замкового будівництва* варто зазначити, що найбільшими в Україні стали фортеці у Білгород-Дністровську і Хотині. *Білгород-Дністровська фортеця*, збудована в XV ст., – видатний твір військового зодчества, одна із наймогутніших цитаделей світу. Аккерманська твердиня будувалася і перебудовувалася протягом чотирьох століть генуезькими, молдавськими, слов'янськими, турецькими і французькими

майстрами. Загальна довжина її стін складає більше 2 км, висота стін досягає 7 м, а товщина – 5 м. Фортеця налічувала 35 бойових башт (збереглося 20), кожна з яких – укріплений вузол, здатний оборонятися автономно. Двоє воріт мали п'ятикратний захист (за середньовічними кресленнями відновлені тільки одні – вони складаються із двох дубових стулок, з обох боків окованих залізом; важать одну тонну). Рови навколо фортеці мали глибину від 17 до 23 м і на 3 м заповнювалися водою. Мости через рів піднімалися і міцно прикривали ворота. І все це було видовбано у суцільній скелі. Вражає майстерність середньовічних будівельників: коли в XIX ст. фортечні стіни спробували ламати з метою добування каменю для потреб міста, то виявилось, що у кар'єрі зробити це значно легше.

У другій половині XIII ст. в Хотині, на скелястому місці, розпочалося будівництво мурованого замку, який згодом став одним із найміцніших у Східній Європі. Хотинські стіни (висота сягає 40 м, товщина – 5-6 м) зовні були прикрашені орнаментом із червоної цегли, що нагадує народну вишивку. У замку був навіть водогін і каналізація; вода по керамічних трубах подавалася із колодязя до житлових приміщень замку. У другій половині XVII ст. в Європі з'являються туристичні путівники, у яких згадується і про фортеці в Україні. Один з них, виданий в 1687 р. в Авгсбурзі, згадує про укріплення Кам'янця-Подільського і говорить про нього, як про найбільше місто і замок на Поділлі; вони збудовані на скелях острова, сполучаються зі світом одним мостом і мають неприступний вигляд. Цікавою спорудою є фортеця у Судаку (Генуезька вежа), побудована генуезькими купцями на високій неприступній скелі. До кращих зразків фортифікації в Україні належала оборонна система Львова, яку почали споруджувати у XIII ст. Чудовими зразками оборонного архітектурного мистецтва в Україні стали фортеці в Острозі (Рівненська обл.), Старокостянтиніві, Луцьку, Кременці (Хмельницька обл.). Окремо варто було б сказати про укріплення та житлові споруди гетьманської столиці у Чигирині та резиденції Б.Хмельницького у Суботіві. У XVII ст. і Чигирин, і Суботів були міцно укріплені. Щоб це уявити, треба сказати, що площа укріплень Кам'янця-Подільського була удвічі меншою, ніж

площа укріплень Суботова. З усіх суботівських споруд збереглася тільки церква св. Іллі, побудована у 1653 р. як гробниця родини Хмельницьких. Чигиринська фортеця закладалася у 1589 р. на високій кам'яній горі, що уже сама по собі була готовим укріпленням. Розташований на горі, Чигиринський замок був добре укріплений козацькими фортифікаторами, витримав не одну ворожу облогу. Особливо вражає «Чигиринський колодязь» – чудовитвір рук давніх майстрів.

Щодо *храмів і монастирів*, то вони досить часто були позначені оборонними функціями (вузькі вікна-бійниці, замість бань – оборонні башти). Могутньою фортецею стає Києво-Печерська Лавра, відбудована у 1470 р. Оборонні риси має Богоявленська церква (XV ст.) в Острозі; її північна стіна має бійниці. Продовженням архітектурних рис Київської Русі стала церква св.Юра у Львові. Унікальними пам'ятками вважаються церкви св. Василя у Володимир-Волинському і Горянська в Ужгороді (кінець XIII – початок XIV ст.).

У житловому будівництві цього періоду, як і в часи Київської Русі, переважали дерев'яні будинки. Цей час характерний і *побудовою нових міст*, в основному на західноукраїнських землях. Тут вирости Броди, Тернопіль, Бережани, Царгород. Почалося регулярне планування міст, яке найперше виявилось у забудові Львова і Кам'янця-Подільського. Прикладом найпрогресивнішого містобудування є забудова Львова. У 1350 р. центр Львова перенесли на нове місце і площу в 50 га розпланували. Місто мало у центрі площу Ринок із ратушею, від якої відходили вісім вулиць, що були тісно забудовані будинками на три поверхи. На Слобідській Україні, що почала заселятися з кінця XVI – початку XVII ст., з'явилися Суми, Лебедин, Охтирка, Чугуїв.

Центром ренесансної культури на українських землях у XVI ст. став Львів. Риси нової культурної епохи проявилися тут і у самосвідомості народу як окремого етносу, і в мистецтві. Це дозволяє говорити про *Львівський Ренесанс* як окремий культурний феномен. Найяскравішим зразком ренесансної культури в Україні став *Успенський ансамбль* у Львові (XVI – початок XVII ст.), що складається з Успенської церкви

(архітектор П. Римлянин), яка являє собою трикупольний храм із красивими вітражами, виконаними в 1930-ті роки; маленької трикупольної каплиці Трьох Святителів (архітектор П. Красовський) – перлини української ренесансної архітектури, і чотириярусної дзвіниці – вежі (архітектор П. Барбон) заввишки 65 м, спорудженої на кошти львівського купця Корнякта. Як і церква, дзвіниця має риси, пристосовані до оборони від ворогів. Серед житлових будинків вирізняються Чорна кам'яниця, дім Бандіnellі (кінець XVI ст.), будинок Корнякта (архітектор П. Барбон). Цікавою спорудою є кафедральний собор («Латинська кафедра») – пам'ятка готичної архітектури. Провідними архітекторами Львова у цей період стають Петро Барбон і Павло Римлянин.

Архітектурні споруди часто мали прекрасне *скульптурне оздоблення*. У церквах чудові зразки скульптури можна побачити в *іконостасі*, що являє собою перегородку, яка відокремлює центральну частину храму від вівтаря. В оздобленні іконостасу поєднується різьба, скульптура і малярство. До найкращих зразків різьблення належить триярусний іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври, створений у XIV – XV ст. Прекрасні давні іконостаси, які не зазнали змін, знаходяться у церкві св. Духа в Рогатині (1650 р.) та церкві Параскеви П'ятниці у Львові (кінець XVI – початок XVII ст.). Набули поширення *пам'ятники надгробного характеру*, найвідомішим із яких став надгробок князя Костянтина Острозького, встановлений в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

На розвиток *монументального живопису* XIV – XVI ст. вплинули традиції розпису Київської Русі. В Україні в цей час формується своя школа монументального живопису. Наші майстри розписують навіть католицькі собори, отримуючи замовлення від самого короля Ягайла. Так, волинський художник Андрій зі своїми майстрами оздобив каплицю св.Трійці у Люблінському замку, українські митці розписували каплицю на Вавелі (Краків), костьол Віслицької колегіати. *Українська ікона* цього періоду поєднує візантійські форми і національні особливості. Пам'яток XIV ст. залишилося небагато; найбільше зразків ікон збереглося у Західній Україні. Про майстерність

українських іконописців XIV ст., композиційну вишуканість та виняткову колористичну гармонію свідчать ікона «Юрій Змієборець» (Дрогобич), знаменита Волинська ікона Богоматері (Луцьк). Цікавими зразками українського іконопису XV ст. стали «Богородиця-Одигітрія» (ікона із Красова, автор Сенькович), «Святий Микола з житієм» (ікона із Радружа), «Богородиця з пророками» (ікона з Подгорець). До XVI ст. належить і одна з небагатьох підписаних ікон – «Благовіщення» (Іван Федуско із Самбора), яка знаходиться у Харківському художньому музеї. Збереглися ікони, різьблені з каменю («Спас» із Звенигорода, XIII–XIV ст.), вилиті із бронзи («Благовіщення» із Жукова, XIII–XIV ст.). На жаль, не збереглося ні одного твору, який міг би засвідчити високий рівень іконописної школи Києво-Печерської лаври. Образи святих на іконах цього періоду стають теплими, людяними, розширюється тематика сюжетів; нерідко художник вводить в ікону світські образи.

В українському малярстві набуває поширення *жанр портрета*. Відомі три портрети Корняктів (батька і двох синів), Петра Могили, Інокентія Гізеля, Богдана Хмельницького, багатьох інших історичних осіб та діячів української культури (як правило, автори таких портретів невідомі).

Цей період можна охарактеризувати як добу розквіту української національної культури. Незважаючи на складні політичні умови, тяжкий соціальний гніт, культура українського народу, спираючись на давньоруські традиції, досягла істотних успіхів у багатьох сферах.

Література [6, 7, 156, 166, 170, 172 - 189].

Українська культура другої половини XVII — XVIII ст.

Культура України другої половини XVII—XVIII ст. розвивалася в умовах важкої, сповненої героїзму і трагізму боротьби народу за свою незалежність і державність. До цього періоду належать події визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648—1654 рр.), політичні події

під час гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Петра Дорошенка, Михайла Ханенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського. На цей період припадає і розквіт української культури під час 22-річного гетьманування І. Мазепи, і безжалісне нищення української культури російським царизмом після скасування Гетьманства (1764 р.) та зруйнування Запорозької Січі (1775 р.), коли українську державність було зруйновано, а Україну перетворено на колонію Росії.

Гетьманська держава (у XVII ст. вона називала себе Військо Запорізьке) проіснувала з 1648 до 1764 рр. За часів козацької республіки на українських землях панувала демократична форма правління, при якій усі ланки державного управління були виборними.

Павло Алепський, сирійський мандрівник, відвідавши Україну за часів Б.Хмельницького, пише: «Дорога через Україну ішла здебільшого серед численних садів, що їм нема ліку, і ланів усякого збіжжя, заввишки людини, неначе те море безкрає... О, яка це благодатна країна! Що за благословенний народ!» Алепський відзначає високу культуру, м'яку вдачу, гостинність і привітність українського населення. Він відзначає, що «в козацькім краю в кожному місті та кожному селі збудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню». Наголошує і на тому, що бачив в Україні високий рівень друкарства, малярства, будівництва.

Про те, що гетьманська Україна справляла на чужинців враження висококультурної країни, свідчать і спогади інших мандрівників, що побували в українських землях за часів І. Мазепи. Московський священник Іван Лукіянов, переїжджаючи через Україну в 1701 р., був вражений красою архітектури Глухова, Батурина, Ніжина і особливо Києва. Датський дипломат Юст Юль, мандруючи Україною вже після її руйнування у 1708—1709 рр. московськими військами, був здивований багатством і культурою краю. Француз Гарон де Кульон цілий розділ у своїй книзі присвячує Україні. Він пише, що ця країна – «широка і родюча, гарна і велика, як пів-Франції; де панує

приємна атмосфера свободи, братерства і рівності». А Йоган Готфрід Гердер, письменник, філософ та етнограф, у 1769 р. про майбутнє України писав так: «Україна стане колись новою Грецією; прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинетесь, з малих племен, якими колись були і греки, постане велика культурна нація, її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти – у далекий світ».

У 1653 р. в італійському місті Болонья вийшла книга історична, вченого Бісаччіоні Майоліні, який, підкреслюючи хліборобське та військове вміння українців, зазначає: «Прагнення до освіти надзвичайно розвинене серед цих простих людей». Говорячи про *рівень освіти* на землях України в XVII – XVIII ст., знову варто згадати Павла Алепського, який у середині XVII ст. зазначав, що «серед монастирських наставників Київської лаври є люди вчені, правники, промовці, знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями». Датський посол Юль Юст підкреслюючи, що українські селяни ходять до церкви із молитовниками, зазначає, що усі верховні чини в Україні володіють латинню; нею вільно розмовляють і прості ченці Києво-Печерської лаври. Багатомовність стає характерною рисою освіченої людини в Україні. В оригіналах читають наукову, теологічну і художню літературу, значна частина якої знаходиться в бібліотеці Києво-Могилянської академії і приватних бібліотеках. Учені, письменники пишуть свої твори різними мовами. Французький дипломат Жан Балюз так згадує про гетьмана Івана Мазепу: «Мова його взагалі добірна і чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати і слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, з якими він розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорить латинською мовою». Знали іноземні мови і полковники та сотники, і навіть прості козаки. Бібліотека декого із козацької старшини налічувала близько 12 – 15 тис. книг; мати в хаті кількасот книг у XVIII ст. було звичайним явищем для багатьох заможних родин.

Козацька еліта надавала освітній справі великого значення і добре розуміла її роль у розбудові української державності.

Наприклад, гетьман Іван Виговський у Гадяцькій угоді з Польщею висуває вимоги щодо створення в Україні двох академій, не нижчих за Краківську, православних шкіл і друкарень, вільного книгодрукування. Треба зазначити, що на Запорозькій Січі школи існували при всіх її 44 церквах. Ці школи існували і в паланках Запорозької Січі, і в її фортеці. Було чимало бажаючих навчатись у січовій школі, а тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Найбільш здібні учні січових шкіл продовжували своє навчання у Києво-Могилянській академії чи у закордонних університетах. За свідченнями Д. Яворницького, на Січі існувала також школа музичної грамоти і церковного співу.

Історичний досвід показує, що освіта і наука найкраще розвивається у своїй рідній національній державі в умовах інтелектуальної свободи. А тому не випадково, що розквіт і занепад Києво-Могилянської академії був пов'язаний із розквітом і занепадом гетьманської держави. *Києво-Могилянська колегія* (з 1701 р. – академія) стала центром культурно-освітнього життя України цього періоду. Найбільшого розквіту академія досягла за часів гетьмана Мазепи. Саме завдяки клопотанню Мазепи, який був її офіційним опікуном і не шкодував на це грошей, Києво-Могилянська колегія отримала у 1701 р. статус академії. На початку XVIII ст. у ній навчалось близько 2 тис. студентів. Професура і викладачі, як правило, мали добру європейську освіту. За змістом навчальних програм і рівнем викладання Києво-Могилянська академія не поступалася європейській вищій освіті. Довгий час вона була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. Тут викладались «сім вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія. Вивчались слов'янська, стара українська літературна, грецька, латинська, польська, німецька, французька, старогрецька, пізніше російська мови. Студенти отримували підготовку зі світової літератури, історії, географії, математики, медицини, філософії. Повний курс навчання складав 12 років, іспити проводились тричі на рік. Вищий навчальний заклад мав чотири факультети (підготовчий, медицини, права, богослов'я), на які дозволялося вступати після здобуття ступенів бакалавра

мистецтв (класи граматики, риторики, діалектики) і магістра мистецтв (класи філософії, арифметики, геометрії, астрономії, музики). В академії навчалися також студенти з інших країн: серби, чорногорці, греки, румуни, угорці, венеціанці і навіть поляки.

Києво-Могилянську академію можна вважати одночасно університетом (тут викладалися ті ж науки, що й у західноєвропейських університетах), академією наук (професура академії займалася науковими проблемами) і академією мистецтв (тут викладалися поетика, музика, театральне та образотворче мистецтво; при академії працював великий зведений хор та оркестр). Вважалось за норму, що всі викладачі та учні брали участь у диспутах та урочистостях, а шкільні драматичні вистави здобули величезну популярність у киян. Надзвичайно славилася бібліотека Києво-Могилянської академії, де на початку XVIII ст. було більше 10 тис. томів книг.

В академії працювали такі видатні вчені, письменники, митці, як Феофан Прокопович, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький та ін. Феофан Прокопович (1681 – 1736), викладач курсу риторики, був автором «Риторики» у десяти книгах. Він пише філософські трактати, поетичні твори. За красу латинської мови, якою Прокопович писав свої твори, його називали «сучасним Горацієм». Спираючись на Цицерона, він доводив, що красномовство – важливий чинник у розвитку історії, національної самосвідомості і культури. Прокопович вважав, що головною рушійною силою у суспільстві є боротьба освіченості з неучтвом. Досить цікавим є його етичне вчення, відповідно до якого ідеалом для Прокоповича була добра людина. Він вважає, що зло не властиве людській природі, що добро є багатством, а зло – убозтвом.

Майже за 200 років існування академії з її стін вийшло багато державних, політичних, військових і культурних діячів: видатний філософ і письменник Г.С. Сковорода, художник-портретист К. Гливачевський, письменник і перекладач Г. Полетика, історик М. Бантиш-Каменський, історик, видавець, письменник і перекладач В. Рубан, мандрівник і письменник В. Григорович-Барський, канцлер О. Безбородько, міністр

народної освіти П. Завадовський, І. Галятовський та ін. Останній — один з найосвіченіших людей в Україні, закінчив Київську колегію, був її викладачем та ректором, створив перший курс вітчизняної теорії проповіді. Серед випускників академії — не тільки культурно-освітні діячі, а й значна частина козацьких воєначальників. Серед них — Іван Виговський, Павло Тетеря, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович, Пилип Орлик, Данило Апостол, Кость Гордієнко. Випускники академії склали переважну більшість викладачів у заснованих ними вищих і середніх навчальних закладах. Багато вихованців стали викладачами різних навчальних закладів у Болгарії, Сербії, Чорногорії, Чехії, Росії. Загалом за 150 років існування академії в ній навчалось близько 25 тис. українців, з її стін вийшла більша частина свідомої української інтелігенції. «Києво-Могилянська академія, — писав історик М. Чубатий, — стала правдивим першим українським університетом, що виховав сотні української освіченої інтелігенції за зразками західної культури».

На жаль, з кінця XVIII ст. академія втрачає роль культурно-освітнього центру. Закрита в 1817 р., вона перетворена на Київську духовну академію (1819 р.), а пізніше на Київський університет (1834 р.).

Своєрідними філіалами Київської академії були колегіуми, засновані у Ніжині, Білгороді, Переяславі, Чернігові, Харкові, які давали освіту, близьку до вищої. Харківська колегія (1727 р.), наприклад, стає центром освіти Слобожанщини; тут навчається близько 500 студентів. У другій половині XVIII ст. у колегіумах запроваджується навчання російською мовою; з часом вони були перетворені на духовні семінарії.

Українська старшина, розуміючи роль і значення освіти для розвитку нації, настійно клопоталася перед царським урядом про відкриття університетів, проте клопотання про дозвіл відкрити університети у Києві, Батурині, Ніжині, Новгород-Сіверському, Катеринославі підтримки не знаходили. Склалася абсурдна ситуація, коли українські викладачі навчали українських студентів у Петербурзі і Москві. Так, Катерина II поклала кінець вищій і середній освіті на українських землях. Тільки у 1805 р.

Слобідська Україна отримає можливість відкрити Харківський університет.

Одночасно слід зазначити, що високий розвиток освіти в Україні сприяв *розвитку культури російського суспільства*. Протягом XVII ст. своїм вкладом у розвиток російської культури українці підготували ґрунт для реформ Петра I. Петро Пекарський, історик, член Імперської Академії наук, у 1862 р. писав: «В історії російської освіти XVII і XVIII ст. особливо дві події привертають до себе увагу дослідника: це створення Петром Могилою академії у Києві і турботи Петра Великого про поширення освіти в Росії. Обидві мали величезний вплив на майбутній розвиток російської просвіченості; в них – зародок і початок усього, що творилося у нашій історії наук і літературі; тут розгадка того, що існувало і втримувалося у нас довгий час пізніше». Випускники Києво-Могилянської академії стали провідниками українського культурного впливу в Росії, який охопив усі аспекти життя: церковного, освітнього, літературного, мистецького і навіть побутового.

У 1731 – 1737 рр. – час розквіту академії – відповідно до регулярних указів Святого Синоду, які вимагали вчителів для підняття рівня освіти в Росії, звідси було забрано найкращих викладачів. Серед багатьох інших вихованці академії заснували Великоновгородську і Смоленську школи, школи в Архангельську, русько-латинську школу у Ростові, словено-російську школу у Тобольську, Олександро-Невську семінарію у Петербурзі, Тверську, Казанську, Костромську і Могильовську семінарії, заклали в Москві Слов'яно-греко-латинську академію. Смоленський єпископ Г. Вишневський (випускник Київської академії) у листі до митрополита Р. Заборовського пише, що академія завжди була багата на вчених людей та «мала честь, що від неї, як від тих преславних Афін, уся Росія джерело премудрості почерпала і всі новозаведення училищні, якими напоїла та зростила». Граматика М. Смотрицького та «Історія» І. Гізеля стали обов'язковими підручниками у московських школах. Книжна українська мова, що довгий час в Україні була мовою освіти, науки та літератури, впливає на формування російської. У виданому в Архангельську у 1697 р. короткому

словнику для «негоціантів» (купців) російськими відповідниками багатьох англійських слів виступали українські лексеми (наприклад, побажання «good night» перекладалося «добраніч»). Характерно, що О. Сумароков скаржився на педагогів-українців, які зіпсували російську мову, оскільки всі школи були укомплектовані ними.

Бажаючи мати в себе друкарні, Петро I посилав своїх людей у науку до Києва та Чернігова. На чолі нової московської літератури стає українець Ф. Прокопович, який був одним з організаторів просвітництва в Росії. Стараннями С. Яворського українці на основі української шкільної драми створили у Москві театр, який згодом поширюється по всій Росії. Театр у Ярославлі створено зусиллями українця єпископа Ростовського Дмитрія Туптала. Українці у цих театрах були і першими постановниками, і першими акторами. Поширився у Росії і наш вертеп. Крім того, із Глухівської співацької школи привозили до царського двору обдарованих хлопчиків; тут вони ставали придворними музикантами та співаками.

У російських монастирях було багато українських ченців. Весь російський єпископат 1700 – 1762 рр. складався виключно з українців, тобто усі вищі духовні посади митрополитів, архієпископів, єпископів, ігуменів займали українці. Їм належала навіть більшість посад у Синоді (у 1751 р. із десяти його членів дев'ять були вихідцями з України). Указом 1754 р. цариця Єлизавета намагалася виправити це положення, рекомендуючи на високі церковні пости висвячувати і великоросіян.

Оскільки вихідці з України вільно володіли іноземними мовами, вони працювали в усіх закордонних посольствах – в Лондоні, Парижі, Лейпцигу, Варшаві, Пекіні тощо. У який би бік життя московського в XVII – XVIII ст. не поглянути, скрізь бачимо українців. Український вплив став відчутний скрізь: у будівництві, музиці, малюванні, одезі, співах, літературі. Будуються храми в українському стилі, їх розписують українські майстри, поширюється українське бароко, українські співаки привозять із собою багатоголосні співи. Постійно викликали до Москви українських ремісників – ковалів, каретників, шевців, кахлярів, злотників. Царським садівником у 1666 р. призначено

ченця із Межигірського монастиря, який завозить із Києва сливи, виноград і груші. Звичай пити каву прийшов у Московію ще за Петра I разом із численними українськими переселенцями. За царя Федора Михайловича при московському дворі було дозволено одягатися «по-малоросійськи». За словами А. Архангельського, «кияни, незважаючи на упередження супроти них в Москві, з другої половини XVII ст. були господарями становища у московській Русі. Найкращі, найвидатніші її діячі».

Серед тих, хто особливо багато доклав зусиль для розвитку російської культури, треба особливо виділити Стефана Яворського, Георгія Кониського, Феофана Прокоповича. Про діяльність Ф. Прокоповича, який допомагав у реформаторській діяльності Петра I і фактично очолював російську православну церкву, М. Костомаров пише так: «В історії Росії XVIII ст. серед осіб духовного стану не було нікого, хто мав би таке важливе значення, як Феофан Прокопович, його значення особливе не лише в церковній сфері, а й у всіх політичних справах держави».

Доля української культури у XVIII ст. складалася досить суперечливо. Росія намагалася обмежити, а відтак і знищити політичну самостійність України. У інструкції генерал-прокуророві князю В'яземському Катерина II давала таку настанову: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями... Сии провинции также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы выгядеть, как волки в лесу». Розглядаючи питання про стан освіти в Україні у другій половині XVIII ст., необхідно зауважити: ревізійні полкові книги показують, що в 1740 – 1748 рр. на Лівобережжі було 866 (по одній школі на 1000 душ населення), а на Слобожанщині – 129 початкових шкіл (одна школа на 2500 душ), тобто, майже в усіх містах і селах. Школи утримувались громадським коштом. Через 100 років на Харківщині одна школа припадає уже на 4270 душ населення. Ще жахливіша ситуація прослідковується на Чернігівщині. Якщо у 1768 р. на території трьох повітів Чернігівщини були 134 школи й одна школа припадала на 746 душ, то через сто років, у 1875 р.,

на тій самій території було вже тільки 52 школи (кожна припадала на 6750 душ). Коли через 250 років у Російській Думі виникло питання про українські школи, то на початку ХХ ст. на українських землях їх виявилось удвічі менше, ніж у ХVІІ ст. Галичина теж зазнає ударів по освіті. Закрито Успенське братство і школа. Школи залишались, як правило, там, де було не менше 100 дітей.

У ХVІІІ ст. зазнає труднощів і *поліграфічна справа*. Якщо у ХVІІ ст. в Україні було 17 друкарень, з яких тільки Почаївська за перших 70 років випустила 228 видань, то у ХVІІІ ст. їх залишається дві: Чернігівська (Почаївська) і Києво-Печерська. З 1718 р. Петро I забороняє випускати нові книги, дозволивши лише передрук раніше цензурованих видань, а з 1720 р. книгодрукування книжною українською мовою остаточно ліквідується. У 1721 р. при Московському синоді засновано Друкарську контору, яка послідовно обмежувала й переслідувала українську книгу й українське слово. Книги українського друку були заборонені до вжитку, вилучалися і знищувалися. Спроби друкувати літературу в обхід заборони жорстко каралися величезними штрафами (після того, як Чернігівська друкарня не змогла сплатити чергового штрафу, її обладнання було перевезено до Москви). Києво-Печерська друкарня змушена видавати літературу для церковного вжитку. З 1766 р. київській друкарні було наказано випускати і продавати тільки ті книги, які виходили у московській друкарні за погодженням зі священним Синодом. Коли у 1769 р. вона намагалася отримати дозвіл на друкування українських букварів, бо російську мову українці не розуміли, дозволу отримано не було, а вже надруковані екземпляри вилучено. Русифікаторська політика виявлялася і в тому, що українські архієреї кілька разів отримували наказ відбирати по всій Україні церковні книги, що видавалися в українських друкарнях, і замінювати їх московськими. І. Франко про це згодом писав так: «Преславне прорубування вікна Петром I в Європу там, на півночі, над Невою, се рівночасне затикання тих вікон, якими світло науки проникало в Україну». І незважаючи на це, гетьманська Україна, особливо за часів І. Мазепи, І. Скоропадського і К. Розумовського, стояла на рівні

найбільш освічених країн Європи. Навіть політика російського царизму, спрямована на знищення української культури, довго не могла дати відчутних результатів.

Літературний процес в Україні цього періоду позначений суспільно-політичними процесами, що відбуваються на її території. У другій половині XVII ст. з'являються *думи та історичні пісні* про боротьбу Б.Хмельницького у війні 1648 – 1654 рр. Саме тоді з'являються добре відомі в Україні пісні «За світ встали козаченьки», «Розлилися круті бережечки», «Не дивуйтеся, добрі люди» та ін. Багато із таких пісень приписують Марусі Чурай – легендарній українській співачці і поетесі. Про українські пісні як частину українського буття М.Гоголь писав М.Максимовичу так: «...пісні для Малоросії – все: поезія й історія і батьківська могила. Хто не проникнув у них, той нічого не дізнається про минулий побут тої квітучої частини Русі... Вони ні на мить не відриваються від життя і завжди правдиві щодо тодішньої хвилини і тодішнього стану почуття. Скрізь у них дихає широка воля козацького життя». А.Міцкевич, відомий польський поет, називає українців найбільш поетичним і найбільш музичним народом із всіх слов'янських народів.

Досить цікавою сторінкою народної творчості цього періоду є *кобзарське мистецтво*. М.В.Гоголь вважав кобзарів охоронцями бойової слави України. Кобзарі часів козаччини — спадкоємці давньоруських співців, які виконували твори на історичні теми (у «Слові о полку Ігоревім» зображений легендарний Боян, у Київському літописі від 1137 р. згадується співець Мануйло, у Волинському від 1241 р. – Митус). Сьогодні відомо не так уже й багато про цих народних співців. Багатьох віддавали у навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Засвоївши науку, вони перебували на Січі як звичайні козаки, беручи участь у морських та сухопутних походах, займаючись промислами. У вільний час співали для побратимів пісень, розповідаючи про тяжкий і героїчний шлях народу. Дехто приходив до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше – втративши зір під час воєнного походу. Кобзарі підіймали дух козаків, кликали їх до перемоги. Зрячі брали участь у битвах. Багато з них загинули під час придушення селянсько-козацьких повстань, зокрема

Коліївщини. У відомій історикам «Коднянській книзі» – сумному мартиролозі замучених шляхтою повстанців 1768 р. – значаться три кобзарі: Прокіп Скрыга, Василь Варченко та Петро Соковий. Про що співали українські кобзарі? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками і татарами, сумна доля невільників, українських бранок і бранців – ось теми багатьох дум та історичних пісень, зокрема таких, як «Маруся Богуславська», «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі» і деяких інших. Особливо багато дум та історичних пісень присвячено подіям Визвольної війни 1648 – 1654 рр. («Чи не той то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Перемога під Корсунем»). Багато пісень складено кобзарями й про тяжку, нужденну долю українського народу. Бідний козак – козак-нетяга, козак-голота – це один із найулюбленіших персонажів у кобзарських думах та піснях. Саме він в очах народу був уособленням усього найкращого, що було в козацтві: хоробрості, чесності, відданості Батьківщині. Не треба забувати, що кобзарі-запорожці – це не тільки носії народної пам'яті, це ще й музична культура України, її слава. Про цю славу А.В.Луначарський писав так : «Українська музика та поезія є найрозкішніша з усіх гілок на дереві світової народної творчості. Мінорну основним своїм змістом, смутну навіть у своєму веселому пориві, українську пісню ставлять усі знавці на перше місце в музиці усіх народів. Українські думи, що через століття передаються Гомерами України – кобзарями, сяють своїми барвами, почуваннями, лицарством у любові і ворожнечі, розмахом козацької відваги та філософською вдумливістю».

З другої половини XVII – першої половини XVIII ст. з'являються *козацькі літописи*. Так, «Літопис Самовидця» зображує події 1648 – 1702 рр., є цінним джерелом для дослідження історії України. Самовидець – умовна назва справжнього автора, який, мабуть, був козаком, учасником подій визвольної війни. Більшість дослідників схиляється до думки, що автором цього літопису став перший підскарбій Війська Запорізького Роман Ракушка-Романовський. Дійсно, біографія цієї цілком реальної людини повністю збігається із

реконструйованою вченими біографією Самовидця. «Літопис Самовидця» – перша узагальнююча оповідь про події на Україні у другій половині XVII ст. – в час, коли козацтво визначало основні напрями політичного та культурного розвитку українських земель. Найплодовитішим козацьким літописцем був канцелярист війська Запорозького Самійло Васильович Величко. У своєму літописі він подав узагальнюючу картину боротьби українського народу проти поневолювачів протягом середини і другої половини XVII ст. Саме Величко першим в українській історіографії детально обґрунтував вживання таких понять, як «Україна» та «український народ». «Літопис Величка» написано майстерно, а тому він є не тільки цінним історичним джерелом, але пам'яткою української літератури та мови. Історію України до 1709 р. подає у своєму літописі гадяцький полковник Григорій Граб'янка. Козацькі літописи XVII – XVIII ст. є свідченням високої політичної та історичної культури козацтва.

Козацька старшина, що здобувала освіту і вдома, і в закордонних університетах, здійснила переворот в *історієписанні*, здійснивши перехід від літописів до наукових історичних творів. Серед перших наукових історичних праць – «Короткий опис про козацький малоросійський народ та його військові справи», автором якої є Петро Симоновський – випускник Києво-Могилянської академії, студент Кенігсберзького, Галльського, Лейпцизького та Паризького університетів. Першим коротким нарисом історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. став «Синопис» (1674 р.) Інокентія Гізеля. Важливою пам'яткою політичної та юридичної думки XVIII ст. є «Конституція Пилипа Орлика» (1710р.), у шістнадцяти статтях якої П. Орлик, обраний у Бендерах після смерті І.Мазепи гетьманом, виклав проект встановлення національно-державного суверенітету України і головні засади її існування.

Видатним явищем в літературному житті України стала творчість філософа і письменника *Г. Сковороди* (1722 – 1794 рр.). Енциклопедично освічену людину (освіту здобув у Києво-Могилянській академії), якій пропонували кар'єру співака, запрошували викладати у декількох університетах Європи,

ворожість церковної влади до його прогресивних поглядів і педагогічних методів змусила розпочати життя мандрівного філософа. Мислителя хвилювали проблеми соціальної нерівності людей, пошуки шляхів до людського щастя. На його думку, цей шлях лежить через самопізнання і працю людей; людина повинна займатися у житті тим, що найбільше відповідає її нахилам. Сковорода залишив у спадок 20 окремих творів, які поширювалися у списках по всіх слов'янських країнах. Гуманістичні ідеали він виклав у своїх поетичних збірках «Сад божественних пісень» та «Басни Харьковские», які за його життя розповсюджувалися у рукописному вигляді, підручниках із поезики та етики. Багато його поетичних творів набули популярності у народі, а вірш «Всякому городу нрав і права» став народною піснею. Гуманістичні та просвітницькі ідеї Г.Сковороди вплинули на розвиток філософської і суспільно-політичної думки України, його поетичні твори заклали підвалини класичної української літератури.

Ще у 30-40 рр. XVII ст. студенти ставили шкільні спектаклі під час Різдвяних і Великодніх свят. Авторами п'єс, режисерами й акторами були викладачі і студенти Академії. Особливо високого рівня в цей період, коли Ф.Прокопович розробляє теорію трагедії, комедії і трагікомедії, досягає *українська драма*. Значними досягненнями драматичного мистецтва стали драми Довгалевського, трагікомедія Ф.Прокоповича «Володимир»; саме ці твори заклали основи українського театру.

Український народ із самого початку втратив ним державної незалежності не припиняв творити *мистецтво*, щоб таким чином відстояти право на своє існування. Мистецтво повинно було допомогти народу вижити, а нащадкам – продовжувати боротися за волю. Навіть у той час, коли російський царизм ці прагнення намагався перекреслити, інтенсивний культурний розвиток держави, і зокрема її мистецтва, не припинявся. Саме там, у мистецьких творах, зберігалися і українська ментальність з її прагненням до волі, і таланти української душі, і народні звичаї та традиції, що накопичувались протягом багатьох століть. Українці створили у цей період таке прекрасне і сильне мистецтво, яке допомогло нашій нації вижити у жахливі роки

колонізації і дало можливість українському народу зберегти себе як націю. Український історик Д. Антонович зазначав, що це була «друга золота доба українського мистецтва після великодержавної доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого».

В Україні цей культурний період отримав назву «*бароко*», адже саме цей стиль, покликаний прикрашати життя та утверджувати радість існування, здатний був відобразити той тріумф, який запанував в українському суспільстві після перемоги у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Прикметні риси українського бароко – людяність і життєстверджуючий характер. Ось чому мистецтво цього часу легко знаходить дорогу до людських сердець, будучи одночасно і літописом України. В Україні цей період нерідко називають ще й «*козацьким бароко*», бо саме козацтво стало носієм нового художнього смаку. Козацька культура – це великий духовний досвід XVII – XVIII ст., який залишив у культурній свідомості українського народу глибокий слід. Будучи величезною суспільно-політичною і військовою силою, козацтво творило самобутні художні цінності. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, козацькі ікони та собори – все це було створено не тільки самими козаками, а й українським народом на їх честь. А краса козацького мистецтва породила легенди про козацьку країну із тихими водами і ясними зорями, про справедливу країну щасливих людей. Велика заслуга козацтва полягала і в тому, що воно стало меценатом української культури.

В *українській архітектурі* розквіт бароко припадає на другу половину XVII ст. На землях України цей італійський стиль набирає нових форм, національного колориту. Визначною рисою українського бароко є використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів. П. Алепський згадує: «Ми мали змогу відвідати церкви з пребагатими шкляними вікнами, які радували наші серця, всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зіновій Хмель.... Перебуваючи перед тим у неволі та рабстві, – тепер козаки живуть у radoщах, веселощах та на волі; спорудили соборні

церкви, створили Боговгодні ікони, чесні й божественні іконостаси та корогви. Як ми зауважили, церкви були одна від одної величніші, кращі, чарівніші, вищі й більші; іконостаси, різьби та ікони одні від одних гарніші і досконаліші; навіть сільські храми один кращий від іншого».

Особливі заслуги в утвердженні цього стилю мала козацька старшина і духовенство, українські гетьмани. Особливо варто виділити діяльність гетьмана *Івана Мазепи* (1644 – 1709 рр.), який більшу частину своїх особистих коштів віддав на розвиток просвітницьких, культурних та релігійних закладів в Україні. Євген Маланюк, видатний український історик та культуролог, про цю діяльність великого українського гетьмана Мазепи писав так: «Мазепа бачив страшні наслідки Руїни в своїй щоденній праці зверхника України. Це була руїна найменш цілого покоління, і Мазепа, напевно, дуже гостро уявляв собі, яким же страшним могло бути покоління наступне, покоління від умираючої Нації та пригасання історичної пам'яті народу. І тому його державна стратегія була ширша за чисто військову, бо обіймала боротьбу за молоде покоління, яке мало бути вільне від скаліченості батьків – сучасників і продуктів Доби Руїни. І в цім змаганні з фатальним ходом історії і полягає велич Мазепи. Виростити покоління, здатне перебрати й перенести історичну пам'ять державної Нації в майбутнє, виплекати, виховати покоління, що переховало б суверенний Дух нації. І Мазепа це робив, мимо всіх перешкод і протиріч своєї доби, аж до 22-літнього гетьманування». За «мазепинського ренесансу» його зусиллям і коштом збудовано усі головні київські церкви: Церкву Всіх Святих в Києво-Печерській лаврі, Миколаївський собор при Пустино-Миколаївському монастирі, Богоявленський собор Братського монастиря, величну дзвіницю Софійського собору, а також Спаську церкву Мгарського монастиря біля Лубен, церкви в Батурині, Переяславі, Чернігові, Глухові; оновлено Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор Видубицького монастиря, основний будинок Києво-Могилянської академії («Мазепин корпус»). В. Січинський нарахував 40 храмів, збудованих Мазепою. Будували і багато старшин: В. Миклашевський,

В. Борковський, В. Кочубей, К. Мокієвський, Д. Горленко та ін. Активним меценатом був митрополит Рафаїл Заборовський. На жаль, русифікаторські сили вважали мазепинські пам'ятки українського бароко «історичним мотлохом, який своїм існуванням живить коріння українського буржуазного націоналізму», а тому із часу 1930 рр. розпочинається їх методичне знищення.

«Козацьке бароко» в архітектурі – це перш за все «*козацький собор*» (хрещатий і, як правило, п'ятиверхий), що з'являється з другої половини XVII ст. Кожен із таких храмів мав свого замовника. І це були не тільки гетьмани чи козацька старшина, а тому стали ці храми пам'ятниками всьому українському козацтву. Будівлі ці досконалі, поставлені на рівень європейського архітектурного мистецтва. Щодо інтер'єру таких церков, то він був надзвичайно багатий, а ікони написані найкращими майстрами. Перше таке кам'яне диво з'явилося у Ніжині в 1668 році – Миколаївський собор. Дослідники вважають цю споруду найстарішою і найцікавішою пам'яткою такого типу. Крім того, до визначних козацьких соборів зараховують Покровський собор у м.Харкові (1689 р., найстаріша архітектурна пам'ятка Слобожанщини й одна із найцікавіших будівель України), Преображенський собор в Ізюмі, Катерининську церкву в Чернігові, Юр'ївський і Георгіївський собори у Києві, Преображенську церкву в с. Великі Сорочинці на Полтавщині, Троїцький собор у містечку Новомосковське Дніпропетровської області (останній із дерев'яних «козацьких соборів»). Історію спорудження Троїцького собору (1773 – 1778 рр., архітектор Яким Погребняк) у містечку Новомосковське розповів на підставі збережених документів український історик Д.І. Яворницький; навколо цього козацького храму розгортаються події у творі О. Гончара «Собор». Козаки витрачали кошти і на будівництво монастирів: найбільш шанованого на Запоріжжі Межигірського монастиря під Києвом, на розбудову Братського і Микільського монастирів у Києві. На жаль, Російський Священний Синод у 1801 р. ввів заборону на малоросійський стиль в архітектурі та малярстві. Тому найкраще національний народний стиль української архітектури відображений у західноукраїнських

дерев'яних церквах. Як твердять мистецтвознавці, архітектурним формам таких церков немає аналогів у світі.

Сьогодні під водою Каховського водосховища вже фактично неможливо відшукати залишки колишніх запорозьких січових укріплень. Про фортифікаційну майстерність козаків та залучених до будівництва цих укріплень уже у XVIII ст. інженерів-фахівців можна судити тільки за картами і планами. У плані укріплень Нової Січі поєднуються традиції будівництва козацьких засік із досягненнями найновішої на той час фортифікаційної думки.

Щодо інших барокових споруд цього періоду, то перш за все варто звернути увагу на Святоюрський собор у Львові та ратушу у Бучачі архітектора Бернарда Меретина, Андріївську церкву і Маріїнський палац у Києві архітектора Б.Растреллі, Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (найвища з усіх дзвіниць України, висота 96,6 м) і браму Заборовського в ансамблі Софійського собору у Києві архітектора Й.-Г.Шеделея тощо. Зведена на пагорбі Андріївська церква, яку називають «світовим еталоном бароко», являє собою легку п'ятикупольну споруду, що вражає своєю аристократичною витонченістю і багато оформленим інтер'єром. Багато цікавих житлових будинків у стилі бароко знаходимо у Львові та інших містах Західної України. На жаль, не збереглась розкішна гетьманська резиденція у Батурині, збудована у західноєвропейському стилі, як не зберігся і «Мазепин корпус» Києво-Могилянської академії.

На XVIII ст. в Україні створюється своя *архітектурна школа*, і багато барокових споруд зводяться уже без допомоги іноземних фахівців. Найбільш відомими архітекторами цього періоду стали Я. Погребняк (Троїцький собор в містечку Новомосковське на Дніпропетровщині), І.Григорович-Барський (Покровська церква на Подолі, дзвіниці на дальніх печерах Києво-Печерської лаври), архітектор Ковнір (дзвіниці біля ближніх печер Києво-Печерської лаври, собор у Василькові).

Стиль бароко вимагав від архітекторів і скульпторів великої майстерності, бо спорудам бароко властива велика декоративність. Церкви і дзвіниці, а іноді й цивільні будинки, оздоблювалися пишним орнаментом. Відомо, що гетьманські

палаці, київську ратушу, інші будинки державного значення прикрашали статуї. У Східній та Центральній Україні скульптори переважно користувалися деревом, у Західній – каменем. У період пізнього бароко *мистецтво скульптури* на західноукраїнських землях досягло найвищого рівня в Європі і пов'язано воно з іменем Й. Пінзеля – видатного українського скульптора світового значення, який є автором трьох кам'яних статуй на фасаді собору св. Юра у Львові, кам'яних фігур на фасаді ратуші у Бучачі, оздоблення костелу у Городку тощо.

Українську церкву важко уявити без високого різьбленого *іконостаса*, що виграє позолотою і є її композиційним центром. Він, український іконостас, був своєрідний, зовсім не схожий на російський, сербський, болгарський чи грецький. Чудовими є іконостаси Миколаївського собору і Троїцької надбрамної церкви у Києві, іконостас Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці на Полтавщині (він налічує близько 100 ікон). У 1689 році на замовлення гетьмана Мазепи було зроблено іконостас для Софійського собору у Києві, про який Павло Алепський писав: «Він чудовий і величавий, він новий, чрезмірно високий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має сили його описати, такі гарні, різноманітні його різьби і позолота».

Щодо *монументального живопису*, то найяскравішою пам'яткою цього періоду стали розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, зроблені у 20 - 30 рр. XVIII ст. живописцями Лаврської іконописної майстерні. Іконописці цього періоду потроху звільнялися від канонів візантійського іконопису, що домінував в Україні ще з часів Київської Русі. Тому у фресковому розписі багато світських елементів: портрети української старшини на чолі з гетьманом Скоропадським, пейзаж, вільна інтерпретація канонічних образів. У розписах Троїцького собору у Густині бачимо портрети засновників монастиря: Байди Вишневецького і гетьмана Самойловича. У церкві с.Старогородців поблизу Остра відтворено битву запорожців із татарами, а у Покровській церкві Переяслава зображений Ф.Прокопович із генеральною старшиною. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври портрет Івана Мазепи поряд із Б. Хмельницьким, князем Острозьким і навіть

Петром I можна було побачити ще у 1886 р. (в цьому році всі розписи були знищені).

Основним видом живопису у другій половині XVII—XVIII ст. стає *іконопис*. Павло Алепський, який на власні очі бачив тодішні українські ікони, надзвичайно захоплювався їх красою. Він, наприклад, був зачарований образом Богоматері у церкві м. Василькова: «Я вже казав, що бачив багато ікон, починаючи з грецьких країн, але ніде не бачив нічого подібного, ні рівного цьому образу». Український іконопис цього періоду вирізнявся живописною розмаїтістю, світськими мотивами, впливом народного світогляду. На українських іконах замість суворих і по-східному смуглявих ликів святих з'являються миловидні слов'янські обличчя, часто одухотворені «живі» обличчя, недозволені пейзажі. Тут можна побачити запорожців на чолі зі своїм гетьманом, студентів Києво-Могилянської академії, міщан і селян. Зображуючи поряд зі святими «земних» героїв, українські іконописці роблять ікони схожими на картини. Найбільш відомими іконами цього періоду стали «Сулимівська Покрова», «Єлецька Богородиця», «Свята Уляна», «Розп'яття» тощо. На жаль, українські ікони цього періоду у XIX ст. були названі російською церквою «малоросійськими ересьями» і заборонені; на території Катеринославщини, наприклад, церква карала висилкою тих священників, які виставляли у своїх церквах ікони із зображенням світських людей та домашньої худоби.

Найбільш відомими іконописцями цього періоду в Україні стали Іван Руткович (іконостас для церкви Різдва Христового у Жовкві) та Йов Кондзелевич (іконостас для Воздвиженської церкви Манявського Скиту, який отримав назву «богородчанський»).

Своєрідним витвором народного генія стала *народна картина* «Козак Мамай», що з'являється наприкінці XVII – початку XVIII ст. (чогось подібного немає ні у слов'янських, ні в інших народів). Такі картини, які у народі ще називали «мамаями», прикрашали майже кожен селянську хату. Образ Мамаю, що став узагальненим образом українського козака – захисника української землі, з'являвся на полотнах і на стінах хат, на дверях і віконницях, на кахлях і скринях, навіть на

липових вуликах. Щодо інших образів картини, то вони є символічними: кобза символізувала народну історію, пісню народу, його душу, дуб – козацьку силу, зброя – готовність до боротьби, кінь – козацьку волю, спис із прапорцем та козацький штоф і чарка – скороминущість життя і козацької долі, у якій загроза смерті в бою стала повсякденною реальністю. Найбільша колекція таких картин була зібрана відомим українським істориком Д. Яворницьким; вона представлена у Дніпропетровському обласному історичному музеї.

Уже із середини XVII ст. в Україні існував звичай писати портрети видатних сучасників. Лаврська школа живопису мала митців, що прекрасно малювали як ікони, так і портрети. У щоденнику Павла Алепського читаємо: «А в Києві є сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих і розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличчя...». З XVIII ст. починається історія створення власне *українського портрета*. Видатними українськими портретистами цього часу стали Володимир Боровиковський, Дмитро Левицький, Антон Лосенко, Остап Білявський, Андрій Моклаковський.

Варто згадати і про піклування гетьмана Б. Хмельницького розвитком *музики*. У 1652 р. він підписав універсал про створення музичного цеху на Лівобережній Україні за аналогією до тих, що вже існували у Кам'янці, Львові та інших українських містах. Музиканти, що об'єднувалися у співочі братства – цехи – не тільки обслуговували свята, збираючись у ансамблі (звідси і «троїсті музики»), але й супроводжували військо у походах. Про високий рівень музичної культури цехів свідчить «Реєстр нотованих записів» Львівського братства за 1697 р., який містить 398 композицій із вказівкою на їх авторів. Поширення в Україні, зокрема на Запорожжі, набув багатоголосий спів. Створена у Глухові, який стає центром культурного життя Лівобережної України (тут існувала найбільша на той час в Європі нотна бібліотека), музична школа полегшує відбір хлопчиків до Співацької капели у Петербурзі. Тут вивчають вокальний спів, гру на скрипці, басах, гусях, флейтах. Серед її учнів видатні українські композитори світового значення – Д.Бортнянський,

М.Березовський і А.Ведель. У Києво-Могилянській академії існував великий (до 300 співаків) хор студентів; щорічно свято хорів відбувалося на Контрактовій площі Подолу. При дворі імператриці Анни Іоанівни було організовано придворну капелу співаків, яка спочатку набиралася виключно з українців. Відтоді одяг студентів Київської академії став своєрідною уніформою церковних півчих по всій Російській імперії (звичай зберігався до 1917 р.).

XVII – XVIII ст. – одна із найважливіших епох в історії культури України. Цей час поєднав у собі і визвольну боротьбу, і руїну, і надбання, і втрату завоювань, але у культурному відношенні він був надзвичайно плідним. Глибокі зрушення відбулися у всіх сферах життя. На українських землях виростили десятки нових міст, склалася освіта європейського рівня, розвинулось книгодрукування, з'явилися чудові зразки архітектури, малярства, музики. Продовжувалося формування української нації, зростала національна свідомість українців. Козацтво протягом півтора століття відіграло не тільки визначну політичну роль доблесного захисника рідного народу, а і культуротворця. Попри відсутність власної державності та утиски російського деспотизму, українське мистецтво XVII—XVIII ст. спромоглося створити непересічні твори. У складний час злету і падіння української державності, впертої боротьби народу за волю українська культура заявила про себе невмирущими цінностями, які живили її подальший розвиток в умовах колоніальної залежності XIX ст.

Література [6, 7, 166, 170, 172, 190 - 205].

Українська культура XIX – початку XX ст.

З другої половини XVIII ст. багата українська культура почала занепадати і в колишній Гетьманщині, і на Правобережній Україні. Ліквідація гетьманства (1764 р.), зруйнування Запорізької Січі (1775 р.), поділ українських земель на губернії та юридичне оформлення кріпосного права (1783 р.) поклали край

автономії України, остаточно перетворивши її на колонію Російської імперії. Царський уряд, ліквідувавши політичну автономію України, поставив собі за мету повністю знівелювати українську культуру. На західних землях із втратою православ'я занепадає культура Львова, Острога, Перемишля. У кінці XVIII ст. завершується ліквідація української державності; територія України була розділена між Австрійською (20 %) і Російською (80 %) імперіями.

З 1825 р., коли на престол вступив Микола I, розпочалися часи жорстокої русифікації України. Намір Російської імперії асимілювати Україну здійснювався у двох напрямках: політичному та ідеологічному. І якщо політичний напрямок було уже завершено, то ідеологічний включав у себе декілька моментів. По-перше, політичний лад мав усіляко оправдовуватися; наголошувалось на тому, що козацька демократія себе не виправдала. По-друге, потрібно було написати нову історію, яка б доводила, що Україна – споконвічна російська земля, а отже, український народ не має ні своєї мови, ні історії, ні культури. Тобто існує один народ – російський. Для цього необхідні були історичні обґрунтування, і офіційна історіографія створює їх. Щодо релігії, то тут проблем якраз не було, бо саме спільність релігії і визначила рішення Переяславської Ради.

У такій ситуації брався до уваги той факт, що підвищення рівня освіти збільшує вільнодумство; особливо небезпечно, коли освіта ведеться національними мовами. Тому в Україні аж до 1917 р. не було жодної школи чи вищого навчального закладу з українською мовою навчання. Починаючи з 1804 р., коли було видано перший указ про заборону навчання українською мовою, письменних в Україні ставало все менше (за даними перепису 1897 р. неграмотними в Україні було 83,6% населення). У звітах перепису 1897 р. великороси, малороси і білоруси значились під однією назвою – «русские». Оцінюючи тяжке становище на освітянській ниві, М. Драгоманов писав: «...зменшити своє горе народ міг би і тепер, якби був просто письменний, ...а коли б він був добре освічений наукою... тоді б двох днів не протримались би усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту» [208, с. 7].

До всього сказаного треба додати, що в XIX ст. тільки 5% українців проживало в місті. А отже, українська культура зберігалася на селі; там же зберігався й український менталітет. Тут свято дотримувалися українських звичаїв, традицій, обрядів, тут зберігався національний фольклор. І все-таки культура руйнувалась, бо наступ на неї вівся постійно. Захисників вона уже не мала, адже колишня козацька старшина зросійщилася, прийняла дворянство, а українська православна церква перебувала під юрисдикцією російського патріархату, тобто стала помічником царизму. Щоправда, оборонцем народу на західних українських землях виступає греко-католицька церква.

У XIX ст. місію творення і захисту нової української культури бере на себе молодь. Українські інтелігенти, вихідці із дворян, міщан, духовенства, селян очолюють рух за розвиток національної культури, який отримав назву *українського національного відродження*. Національне відродження – процес політично-культурний, бо має на меті не тільки розквіт духовної культури нації, а й задоволення потреби національної незалежності.

Першим центром національного пробудження українців І. Франко вважав «Харківську Україну». Ще гетьман І. Виговський, прагнучи досягти європейського рівня освіти, у Гадяцьких статтях порушує питання про створення українського університету, але тільки в 1805 році у Харкові створюється перший в Україні університет (Львівський університет мав на той час польсько-німецький характер), який стає центром національного відродження в Україні, центром вивчення і пропаганди української національної культури. Все сказане було передусім заслугою відомого громадського і культурного діяча Василя Каразіна. Університет отримав автономію на зразок західноєвропейських університетів. За період з 1805 до 1851 рр. *Харківський університет* закінчили близько 3 тис. студентів. Тут працювали видатний композитор С. Гулак-Артемівський, драматург Г. Квітка-Основ'яненко; професорами Харківського університету були видатні вчені О. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров; в університеті активно видається періодика національно-культурного спрямування

(«Украинский вестник», «Украинский альманах», «Харьковский Демокрит» та ін.). У 1834 р. з'являється університет і в Києві.

При університетах ведеться активна наукова робота. Посилюється інтерес до історичного минулого України. Вчені, історики та шанувальники творчої спадщини українського народу розгортають активну діяльність. Видаються українські фольклорні збірки, етнографічні дослідження. Початок українській етнографії поклав Григорій Калиновський, який в 1777 р. у Петербурзі видав «Описание свадебных малороссийских обрядов». У 1798 р. з'явилася перша енциклопедія українознавства «Записки о России» Якова Маркевича, у якій стисло викладались відомості про Україну, її історію, природу, населення, мову, поезію. У Миргородському і Прилуцькому повітах на Полтавщині у 1814 – 1818 рр. записує думи та пісні М. Цертелєв, який в 1819 р. видає у Петербурзі свою першу збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней». У передмові Цертелєв писав: «Якщо ці вірші не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні...». Досить повне і добре систематизоване дослідження української етнографії під назвою «Малороссийские народные песни» у 1827 р. видає Михайло Максимович (вони з'являються перевиданнями у 1834 і 1849 рр.). Вже сама передмова до збірки, зазначав історик Д. Дорошенко, «звучить як літературний маніфест», і справді, для свого покоління вона мала значення маніфесту, вона була прапором, на якому було написано магічне слово для тих часів : «народність» [209, с. 501]. Справу Максимовича продовжив Ізмаїл Срезневський, який у 1831 р. видав «Український альманах» – збірку народних пісень та оригінальних поезій, а в 1833 – 1838 рр. – шість випусків «Запорожской старины». У галузі етнографії та фольклористики працюють М. Сумцов, П. Чубинський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, В. Антонович, П. Чубинський. М. Костомаров згадував: «Починав я робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, що в ті часи були справжніми

народними клубами. Я слухав оповідання з розмови, записував слова і вислови..., велів співати собі пісень. На все те я не жалував грошей, і якщо не давав їх просто в руки, то годував і поїв своїх співрозмовників».

Виходять друком перші наукові праці з історії України – чотиритомна «История Малой России» (1822 р.) М.Бантиш-Каменського та п'ятитомна «История Малороссии» (1842 – 1843 рр.) М.Маркевича. У 1846 р. з'явилася «Історія Русів» (автор невідомий), у якій прославлялося козацьке минуле та його герої. Автор вбачав в українцях окремих народ, переконував, що Україна – пряма спадкоємиця Київської Русі. Не випадково дослідник О. Оглоблін назвав цю книгу «Декларацією прав України». З'являються дослідження М. Костомарова («Руїна», «Мазепа і мазепинці», «Павло Полуботок»), П. Куліша, розгортає наукову діяльність професор Київського університету В. Антонович («Дослідження про гайдамацтво за актами 1700 – 1768 рр.»). У 1890 – 1910 рр. вийшли друком історичні дослідження О. Єфименко («Історія запорізьких козаків»), М. Грушевського («Історія України-Русі»). Вивчення історії України стало провідною темою досліджень О.Лазаревського, Д.Багалія.

Багато уваги приділялось вивченню української мови. У 1820 р. у Харкові Олексій Павловський видає «Граматику малоросійского наречия» – першу друковану граматику живої української мови. У галузі мовознавства виняткові заслуги належать Олександрю Потебні, який значно поглибив вивчення української мови. Ґрунтовні дослідження з української мови зробили М. Максимович, П. Житецький та ін. У цей час починають виходити словники української мови, а у 1841 р. Є. Гребінці вдається видати у Петербурзі україномовний літературний альманах «Ластівка».

У 60 – 90 рр. процес розвитку української культури переривався антинаціональними заходами російського уряду. У Валуєвському циркулярі (1853 р.) зазначалося: «Большинство малороссов сами весьма основательно доказывают, что никакого малоросийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский

язык, только испорченный влиянием на него Польши...». Після цього указу була видана ще ціла низка подібних заборон. У 1887 р. на прохання київського вченого надрукувати працю «Опыт грамматики малороссийского языка» відповіли: «Не можна дозволити до друку граматику мови, приречену на небуття...». У 1903 р. на святкуванні відкриття пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві заборонили промови рідною мовою письменника. У час російської революції 1905 р. українське слово на недовгий час перестають забороняти; з'являється українська преса, вільно друкуються українські книги, виникають культурно-освітні товариства (зокрема «Просвіта»). Та в період реакції (1907 – 1910 рр.) все досягнуте знову піддається нищенню. Не дійшло і до утворення українських шкіл та кафедр українознавства при університетах. Із професурою, яка почала читати лекції українською мовою, жорстоко розправлялися.

На Західній Україні зрушення на краще були. Тут поширюється діяльність «просвіт», які своїми завданнями вважали друкування книжок для народу, читання лекцій, здійснення театральних постановок, боротьбу за викладання українською мовою у школах, відкриття бібліотек (на східноукраїнських землях «просвіти» з'являються у деяких містах під час революції 1905 – 1907 рр., але в 1910 р. припиняють своє існування). Українська мова у початкових школах дозволена, й уже з 1874 р. вдається впроваджувати її й у гімназії. У Львівському університеті відкривають кафедру української мови та літератури, яку очолює Я. Головацький, кафедру історії України, де на запрошення викладає М. Грушевський. У 1914 р. на західноукраїнських землях було уже вісім українських кафедр. Довго триває, але закінчується безрезультатно боротьба за український університет (у 1902 р. українські студенти на знак протесту навіть переходять навчатися до Відня і Праги).

У 1890 – 1910 рр. у Львові розгортається діяльність Наукового товариства ім.Шевченка (1892 р.), яке стало національною Академією наук, центром досліджень з усіх галузей науки. Тут працюють М. Грушевський, А. Кримський,

Б. Грінченко, І. Франко та ін. У Галичині виходила значна кількість періодичних видань українською мовою – журнали «Літературно-науковий вісник», «Молода Україна», «Артистичний вісник», газети «Діло», «Воля» та ін. Деякі видання навіть одержували державні грошові субсидії. На Сході, де друкування українською мовою залишалось під заборонаю до революції 1905 р., лише у ході революції виникли україномовні видання («Хлібороб», «Рада», «Нова громада»); з наступом реакції більшість із цих видань припинила своє існування.

В умовах жорстокої заборони українського слова (укази 1863, 1876, 1881 рр. припинили національну видавничу справу в Україні, заборонили ввозити україномовні книги з-за кордону, видавати переклади українською мовою з інших мов, а також здійснювати українською мовою театральні постановки), коли заборонялися навіть церковні проповіді українською мовою, були заборонені самі слова «українець» і «Україна», національна свідомість українського народу все-таки утверджується. Нарешті руйнується стіна між народом та інтелігенцією. Національні ідеї проникають у маси. Група молодих романтиків, яких цікавить не лише історія, народознавство і література, створює Кирило-Мефодіївське товариство і розробляє ідеологію українсько-слов'янського відродження, основна ідея якого – суспільство на засадах християнства, ліквідація кріпацтва, поширення освіти, національний суверенітет (програма товариства викладена у маніфесті «Книга буття українського народу»). З його діяльністю пов'язані імена М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Маркевича.

На Галичині у 1899 р. була створена Українська національно-демократична партія, гаслом якої стала єдність і соборність усіх земель України та їх державна незалежність. На Сході, у Харкові, з'являється Революційна українська партія (1900 р.), із гаслом: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж до Кавказу». У цей же час у російській Думі формується українська парламентська громада, висувуються державні проекти упровадження автономії, українських шкіл тощо.

На початку ХХ ст. церковне життя у Східній Україні було повністю підпорядковане Російській православної церкві – державній церкві імперії. У Галичині ж уніатське духовенство продовжує відігравати важливу роль у культурному житті народу, захищаючи українську мову, допомагаючи поширенню освіти. Непересічне значення для Західної України мала діяльність Андрея Шептицького, який активно підтримував ідею державності і під керівництвом якого греко-католицька церква стала справді українською національною церквою.

У родину світових літератур в цей період увійшла *українська література*, що творилася живою народною мовою. В історії українського письменства якісно нова доба починається з 1798 р., коли були опубліковані перші частини «Енеїди» І.П. Котляревського. Перу Г. Квітки-Основ'яненка належать такі відомі повісті, як «Маруся» і «Конотопська відьма». Т.Г. Шевченко – видатний поет-романтик, на творчість якого суттєво вплинув український фольклор, вивів українську літературу на світовий рівень. Історія рідного народу і вболівання за його долю звучать у таких його історичних творах, як «Гамалія», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Великий льох»; зображенню важкого життя народу і критиці імператорської політики Росії присвячені поеми «Сон» і «Кавказ»; про жіночу долю розповідають твори «Катерина» і «Наймичка». В Україні з'являється жанр байки, представлений у творчості Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Л. Глібова. Чільне місце в українській літературі другої половини ХІХ ст. посідає творчість П. Куліша – поета, прозаїка, журналіста, критика, мовознавця, етнографа, найвизначнішими літературними творами якого стали поема «Україна» та роман «Чорна рада». Життя простого українця знайшло своє відображення у творчості Марка Вовчка («Народні оповідання», повість «Інститутка»). У жанрі реалістичної повісті працює І. Нечуй-Левицький; його твори «Микола Джеря» і «Кайдашева сім'я» стали реалістичними картинами тогочасного українського побуту. Автор соціально-психологічного роману Панас Мирний створює роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повість «Лихі люди». Громадянськими мотивами сповнена поезія П. Грабовського,

В. Самійленка. Найважливіші здобутки української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. пов'язані із творчістю Івана Франка – прекрасного лірика, автора відомої поеми «Мойсей», історичної повісті «Захар Беркут», драми «Украдене щастя». Унікальним явищем української культури стала творчість видатної поетеси Лесі Українки – високоосвіченої жінки, яка вільно володіла двадцятьма мовами, вивчала історію та культуру Європи, Азії, Африки, Америки. Талановита поезія з'являється з-під пера О. Олесья, М. Коцюбинський створює повість-баладу «Тіні забутих предків», О. Кобилянська – драму «У неділю рано зілля копала». На цей час припадає творчість В. Винниченка – поета, новеліста, драматурга, публіциста, філософа, першого з українських письменників, чиї твори до 1917 р. були перекладені на європейські мови.

У перші десятиріччя ХІХ ст. в Україні, у Полтаві, Харкові та Києві, виникає *професійний театр*. Його виникненню передували аматорські вистави. Наприклад, з аматорського театру генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського у 1810 р. виникає Полтавський театр, для якого І.П. Котляревським були написані п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Традиції І. Котляревського продовжив І. Квітка-Основ'яненко – один із засновників Харківського професійного театру (1812 р.), автор комедій «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик». У другій половині ХІХ ст. в Україні з'являється багато самодіяльних театрів. Саме з них пізніше виростають найцікавіші постаті в українському професійному театрі: І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицький. У 1885 р. трупа театральних корифеїв – театр Кропивницького – налічувала близько 100 акторів і поділилася на дві: під керівництвом М. Кропивницького і під керівництвом М. Старицького. Невдовзі почали діяти трупи М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого. У 1890 р. І. Карпенко-Карий і П. Саксаганський створили «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. Саксаганського», яке стало найкращим українським театральним колективом. На його основі у 1900 р. виникла об'єднана трупа корифеїв українського театру «Малоросійська трупа Кропивницького під

керівництвом Саксаганського і Садовського за участю М. Заньковецької». З цим колективом пов'язана творчість акторки світової слави Марії Заньковецької (Адасовської). У 1864 р. у Львові виникає Український професійний театр Галичини. Початок ХХ ст. пов'язаний із акторською і режисерською діяльністю Леся Курбаса – відомого у світі режисера-авангардиста. У цей час в Україні налічується близько 300 театральних колективів. З новою українською драматургією і театром пов'язані мистецькі здобутки актора М. Щепкіна, який створив неперевершені образи Виборного і Михайла у п'єсах І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», виступав у театрах Харкова, Полтави, мав власну трупу у Києві. Але царські укази 1876, 1881 рр. забороняли українські вистави соціального та історичного змісту; дозволялися тільки п'єси на сільську тематику. З 1883 р. київський губернатор заборонив діяльність театральних труп на території Київщини, Полтавщини, на Поділлі. Незважаючи на заборони, українське театральне мистецтво розвивається.

Піднесення української *професійної музики* у ХІХ ст. пов'язане із народною пісенною творчістю. Постановка п'єс тодішнього українського репертуару була немислимою без музичних і танцювальних елементів. Власне, класичний український театр був музично-драматичним. У 1809 р. відкривається російська опера в Одесі, де виступали П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, лунав голос Соломії Крушельницької. З 1867 р. російська опера з'являється у Києві. Із розвитком музичного мистецтва цього періоду тісно пов'язана діяльність С. Гулака-Артемівського (1813 – 1873 рр.) – українського композитора, оперного співака, драматурга, творця першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1863 р.), прем'єра якої відбулася у Петербурзі.

Особливий внесок у розвиток національної музичної культури зробив М.В.Лисенко (1841 – 1912 рр.) – видатний український композитор, піаніст, диригент, теоретик, музики, педагог, який вивів українську музику на світовий рівень. Доробок композитора величезний. Лисенку належать опери «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба», «Ніч

перед Різдом», ним покладено на музику більше 80 шевченківських творів. Композитор збирав та обробляв народні пісні (опублікував 7 збірок), записав музичний репертуар кобзаря Остапа Вересая, створив багато фортеп'яних творів, організовував хори, відкрив недільну школу для селян, викладав у музичних школах.

До цього ж періоду належить і творчість відомих українських композиторів М. Леонтовича, С. Людкевича, М. Вербицького. Всесвітню славу здобула Соломія Крушельницька (1873 – 1952 рр.) – відома українська оперна співачка, ім'я якої стояло поряд з іменами незрівнянних Карузо, Баттистіні, Руффо. Микола Віталійович Лисенко називав Крушельницьку «художньою перлиною української нації», а відомий італійський мистецтвознавець Карлотта Вантурі писав про її талант так: «Коли їй випав жереб народитися в старовинній українській родині, геній музики спустився на її колиску. Тому в її душі розквітли Чесноти, її прикрасили чарівністю Грації, а Музи обрали її своєю виразницею». Соломія Крушельницька, у репертуарі якої близько 60 опер, співає у кращих оперних театрах Італії, Кракова, Парижа, Лісабона, Петербурга, підкорює своїм талантом Африку, Північну та Південну Америку. За сильне сопрано й акторські здібності світова критика називала її найкращою співачкою тогочасного світу.

У кінці XVIII ст. бурхливо розвивається містобудування. Виникають міста Катеринослав (Дніпропетровськ), Маріуполь, Миколаїв, Херсон, Одеса, Єлисаветград (Кіровоград). Наприкінці XVIII ст. в архітектурі України формується стиль класицизм. Основою *архітектурного будівництва* стають світські споруди. З'являються незвичайної краси палаци графа Рум'янцева у с. Вишеньках Чернігівської обл., братів Гаганів у с. Сокирці та Дігтярі на Чернігівщині, палац К. Розумовського у Батурині, маєток поміщика Г.С. Тарновського у с. Качанівці на Чернігівщині.

Серед найбільш знаменитих споруд цього періоду Володимирський собор у Києві; Потьомкінські сходи в Одесі; оперні театри у Києві, Львові та Одесі; драматичні театри у Львові, Києві; університети у Києві, Львові; вокзали у Львові та

Харкові; Музей українського мистецтва у Львові; собор Петра і Павла у Севастополі; «Магдебурзька» колона у Києві та Мавзолей на місці могили Аскольда (знищений більшовиками у 1930 рр.).

Коли проходиш кварталами українських міст, забудованих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., розумієш, що на тлі нового світовідчуття усвідомлення цінності внутрішнього світу людської особистості з'являються нові художні смаки. На цей час у світовій та українській архітектурі відбувається становлення нового напрямку – модернізму, який характеризується асиметричністю планування, ламаними лініями, використанням металевих конструкцій та незвичайних оздоблювальних матеріалів. Будинки у стилі модерн сприймалися як надзвичайно функціональні; вони практично не мали прикрас, невмотивованих конструкцією будинку, функцією його окремих елементів. В Україні одними із найкращих споруд у цьому стилі стали Бессарабський критий ринок у Києві (архітектор Г. Гай), «Будинок з химерами» (архітектор В. Городецький, оздоблення італійського скульптора Е. Саля), житловий будинок кредитного товариства «Саламандра» у Харкові (архітектор М. Верьовкін).

В українській архітектурі цього періоду зроблена спроба поєднати принципи модернізму із прийомами народної дерев'яної архітектури і народного прикладного мистецтва. Український модерн вдало поєднував українські національні традиції, характерні пропорції української сільської хати та дерев'яної церковної архітектури із сучасним розумінням зручності. У декорі таких споруд використовуються мотиви української вишивки, дерев'яного різьблення, кераміки. У стилі українського модерну споруджено один із шедеврів архітектури ХІХ ст. – будинок Губернського Земства у Полтаві (архітектор В. Кричевський; зараз тут знаходиться Полтавський краєзнавчий музей), спорудження якого і поклало початок українському архітектурному стилю. Історик українського мистецтва та архітектури Д. Щербаківський про цю споруду писав так: «Це одна з найоригінальніших будов на Україні». У стилі українського модерну споруджено також будинок художнього училища у Харкові (архітектор К.М. Жуков).

Будували і в стилі класицизму. У Харкові, наприклад, це споруди Комерційного інституту і Харківського медичного товариства з Бактеріологічним інститутом імені Л. Пастера на Пушкінській вулиці (архітектор О.М. Бекетов).

У цей період в Україні з'являються відомі в усьому світі *паркові ансамблі*. У м. Умань Черкаської області майстерним хистом інженера Л.Метцеля і садівника українського селянина-кріпака Заремби створено парк графа Ф. Потоцького під назвою «Софіївка»; тут на 150 га землі дивують око мистецькі кам'яні гроти, штучні водоспади, фонтани, підземна річка Стікс, Острів Кохання, острів Церцеї, Критський Лабіринт, рукотворні скелі, Єлисейські поля, долина Гігантів, багато статуй на античні сюжети. Добре відомим у всьому світі став дендропарк «Олександрія» у м. Біла Церква.

Найбільш прикметною постаттю у *живописі* першої половини ХІХ ст. слід вважати колишнього кріпака В. Тропініна, який одним із перших звернувся до образу простолюдина-трудівника («Українець», «Українка», «Молодий український селянин») і шедевром творчості якого став портрет «Дівчина з Поділля». Більше 130 портретів створює Т.Г. Шевченко; добре відомі його картини на побутову та історичну тематику («Селянська родина», «Катерина», «Дари в Чигирині», «Притча про блудного сина»). Він – провідний майстер гравюри (серія офортів «Живописна Україна»), за що близькі друзі називали його «російським Рембрандтом». Портретистом російської аристократії іноді називають К. Маковського; особливо вдалими є його жіночі і дитячі портрети. У жанрі пейзажу вдало працюють А. Куїнджі («Українська ніч», «Місячна ніч на Дніпрі»), В. Орловський – основоположник нового українського реалістичного пейзажу («Відпочинок у степу», «Жнива»), В. Штернберг («Вітряки в степу», «Околиця Рима», «Вулиця на селі», портрети Шевченка), С.І. Світлославський («Миргород», «Подвір'я весною»), С. Васильківський (у Харківському художньому музеї близько 300 його робіт, найбільш відома – «Козача левада»), який відкрив український живопис Європі, П. Левченко («Село взимку», «На Харківщині»). У побутовому жанрі плідно працюють М. Пимоненко («Жертва фанатизму»,

«Святкове ворожіння», «На ярмарку»), К.О. Трутовський («Весільний викуп», «Сорочинський ярмарок», «Дівчата біля криниці», «Кобзар над Дніпром», ілюстрації до творів Марка Вовчка, Гоголя, Шевченка), М. Ярошенко («В'язень»), І. Рєпін («Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Козак у степу», портрети Шевченка, Драгоманова). Низку високохудожніх творів створює О.О. Мурашко, який працює в стилі неоромантики («Похорон кошового») і імпресіонізму («Дівчина в червоному капелюшку»). Видатними представниками пейзажного, жанрового і портретного живопису стали І. Труш, Ф. Красицький («Гість із Запоріжжя»), О. Новаківський, брати Кричевські.

Українська скульптура цього періоду – це перш за все пам'ятники на площах міст, статуї у декорі будинків, надгробки, скульптурні портрети. Всесвітньо видатний український скульптор І. Мартос став автором пам'ятника Мініну і Пожарському у Москві, герцогові Арману Ришельє – в Одесі, Г. Потьомкіну – у Херсоні. У його спадку неперевершений надгробок останньому гетьману Лівобережної України К. Розумовському у містечку Батурін. У 1856 р. скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт разом з архітектором О. Тоном на правому березі Дніпра (на Володимирській гірці) створили пам'ятник князю Володимирі. На площі перед Софійським собором у Києві з'являється пам'ятник Богдану Хмельницькому (1888 р., скульптор М. Мікешин), який став одним із найкращих кінних пам'ятників Європи. Скульптор Л. Позен – автор пам'ятників Котляревському (1903 р.) і Гоголю (1915 р.) у Полтаві. Досить цікавою є творчість Гартмана Вітвера, якому належать 4 фонтани на площі Ринок зі скульптурами Нептуна, Діани, Амфітрити та Адоніса, близько 10 надгробків на Личаківському кладовищі, декоративне оформлення будинків (все у Львові). Львівський класицизм достойно представляє і Антон Шимзер (вихованець Віденської і Паризької Академії мистецтв) – автор настінних рельєфів і пам'ятників на Личаківському кладовищі. Авторами пам'ятника А. Міцкевичу у Львові (1903 р.), а також скульптурних портретів І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка, С. Людкевича стали скульптори

С. Попель і М. Паращук. Польська критика називала «нашим Фідієм» П.Війтовича, автора скульптур для фасадів залізничного вокзалу та оперного театру у Львові та оформлення інтер'єру цього театру. Розпочав свій творчий шлях спорудженням пам'ятника княгині Ользі у Києві (1911 р.) молодий скульптор І. Кавалерідзе (у 1923 р. пам'ятник знято, фігури розтрощені; зараз цей пам'ятник відновлено).

Період ХІХ – початок ХХ ст. став часом небувалого злету української культури. Наша земля дала світові таких визначних особистостей, як Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, М.С. Грушевський, М.В. Лисенко, І.Ю. Рєпін та ін. Незважаючи на складні умови творення національної культури, українці відстоювали своє право мати свою історію та культуру.

Література [6, 7, 166, 172, 199, 206 - 221].

Новітня українська культура

У культурному розвитку України новітнього періоду можна виділити такі етапи:

1) коротка доба відновлення української державності (1917 – 1920 рр.), коли було створено принципово нові умови для розвитку української національної культури, але поступ культури відбувався у період гострого військово-політичного протистояння;

2) радянський етап (1921 – 1991 рр.), який включає в себе і добу злету української культури 1920 рр., і добу «розстріляного відродження» – тотальних репресій проти діячів української культури кінця 1920 – 1930 рр., і добу відлиги із рухом «шістдесятників», і період русифікації та утисків української культури у 1970 – 1980 рр.;

3) етап розбудови незалежної України і відродження національної культури, який триває досі і знаменує початок її нового поступу.

Розвиток новітньої української культури, започаткований демократичними перетвореннями 1917 р., дістав назву

національно-державного відродження і був тісно пов'язаний з утворенням національної української держави. Це відродження відбувалося за умов проголошення національної суверенної держави при повному дотриманні демократичних засад рівності українського народу і тих народів, що жили на території України. У Першому Універсалі (23.07.1917 р.) новоутвореного українського парламенту – Центральної Ради – сутність національного відродження була визначена словами: «Віднині самі творитимемо наше життя». За короткий час, у 1917 – 1920 рр., сформувалися соціально-політичні і національно-духовні цінності, які протягом усього ХХ ст. визначали тенденцію розбудови національної державності та культури. Під час національного відродження утворився той особливий клімат, який благотворно позначився на розвитку усієї нації і багато у чому визначив подальшу долю України.

З часу утворення Центральної Ради розпочалася активна державна підтримка української культури. Центральна Рада добилася розширення мережі україномовних освітніх закладів (в Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної україномовної школи), налагодження україномовної видавничої справи, створення бібліотек, розвитку національного театру, музики, образотворчого мистецтва. Упродовж літа – осені 1917 р. під керівництвом Центральної Ради було відкрито 5,4 тис. україномовних шкіл, більше 100 гімназій. Розвитку вищої освіти сприяє відкриття університету у Катеринославі, консерваторії у Харкові, сільськогосподарського інституту в Одесі, Українського народного університету у Києві, Українського учительського інституту в Житомирі; відкрито також Науково-педагогічну академію. У 1918 р. створено Українську академію мистецтв та Українську академію наук, під егідою якої плідно розвивається наука. Варто зазначити, що у 1920 р. періодична преса в Україні налічувала 360 найменувань газет і журналів; із них більше 50% видавалися українською мовою.

Українська культура продовжує відроджуватися і з приходом більшовицької влади. У листопаді 1919 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв підписану Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні» («Зважаючи на те, що українська

культура (мова, школа тощо) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РПК ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод довільного розвитку української мови і культури»), відповідно до якої більшовики деякий час підтримують культурну політику, започатковану в Україні у 1917 р. Декретом 1923 р. розпочато українізацію шкіл, виховних і культурно-освітніх закладів, а відповідною постановою ВЦВК і РНК цього ж року проводиться українізація держапарату. У більшості українських шкіл викладання проводиться українською мовою; у школах для національних меншин українська мова та література є обов'язковим предметом. З метою вивчення української мови для службовців державних установ організовано мережу курсів. На початку 1930-х рр. обсяг видань української преси сягнув 90%; україномовними стали і три чверті театрів.

Починаючи з 1918 р., в Україні формується когорта українських письменників, художників, композиторів, переповнених жагою творчих шукань. Народжуються різні художні течії та угруповання митців, які прагнуть до свободи творчості. Молоді поети і письменники гуртувались навколо численних літературних студій і гуртків, редакцій газет і журналів. На творчість представників *української літератури* 1917 – 1921 рр. значний вплив мали течії європейського модернізму. Молоде покоління було пов'язано в основному із символізмом (Олекса Слісаренко, Микола Терещенко, Євген Плужник, Годось Осьмачка, Володимир Ярошенко) і футуризмом (Михайло Семенко, Кость Буревій). У напрямку неокласицизму працюють Микола Зеров, Микола Драй-Хмара, Максим Рильський, Павло Филипович, неоромантиками стали Микола Бажан, Юрій Яновський. До інших літературних об'єднань належали Г. Косинка, В. Підмогильний, Д. Фальківський, В. Антоненко-Давидович, М. Хвильовий, М. Йогансен, М. Вороний, Б. Лепкий, В. Чумак, Г. Епик, В. Сосюра, П. Тичина. Всі вони – представники української літератури 1920-х рр., визначні постаті у літературі, де сповідуються два основні правила: 1) художник має бути вільний від диктату; 2) творити

літературу мають право тільки справжні таланти. На таких позиціях стояли і молоді П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Бажан. Їхні збірки 1920-х рр. збагатили українську літературу, а творчість 1930-х рр. була викликана необхідністю пристосуватися до умов тоталітарного суспільства.

Поштовх до новаторських пошуків у галузі *образотворчого мистецтва* дала Українська Академія Мистецтв, утворена в 1917 р. Її першим ректором став видатний художник-графік Георгій Нарбут – основоположник нової української графіки, автор п'ятнадцяти своєрідних композицій «Української абетки» (1917 р.), де особливо відчутні фольклорні мотиви. Він автор рисунків грошових знаків УНР (у 1917 р. на замовлення Тимчасового уряду він разом із групою художників виконує ескізи перших українських грошей; комісія прийняла 23 таких зразки, 12 із яких належало Г. Нарбуту). Крім того, у 1918 р. на замовлення Центральної Ради Нарбут виконує ескізи всіх державних атрибутів України – герба, державної печатки, військової форми. Йому замовляють обкладинки книг, проекти акцій, ратифікаційних актів, військових знаків, дипломів; він створює серію національних поштових марок із портретами українських гетьманів. Мистецтво Г. Нарбута, яке пізніше отримає статус «націоналістичного», було реабілітовано наприкінці 1950-х рр.

У першому десятилітті ХХ ст. в українському мистецтві з'являється нова течія – модернізм, який створює в Україні новий художній світ, пронизаний загальноєвропейськими настроями і баченнями, а також вносить істотні зміни у розуміння проблем художньої творчості. У розвиток світового модернізму помітний внесок зробили такі українські митці, як О. Богомазов, М. Бойчук, К. Малевич, Олександра Екстер, художник і поет Давид Бурлюк та ін. Для національного модернізму властиве звернення до глибинних традицій народного мистецтва. Наприклад, М. Бойчук започаткував новий напрям монументального мистецтва ХХ ст., так званий неовізантизм, в основі якого лежали конструктивні особливості візантійського та давньоруського живопису. У його творах присутня іконописна традиція («Плач Ярославни»). Новаторські

пошуки властиві творчості Петра Холодного, який послідовно розробляв принципи українського стилю у монументальному мистецтві, вбачаючи цей стиль у новому переосмисленні традицій давньоруського іконопису. Його концепція живопису ґрунтується на поєднанні національних (іконописних) і світових традицій малярства. Цікавими роботами художника стали вітражі в Успенській церкві у Львові, розписи Луцьких казарм у Києві, селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі, Червонозаводського театру у Харкові; він реставрує іконостас і монументальне оздоблення церкви XVII ст. в с. Лемешах у маєтку графів Розумовських на Чернігівщині. Більшість його творів знищено, але в історії до цього часу живуть поняття «школа Бойчука» і «бойчукізм». Оригінальним творчим мисленням відзначається Олекса Новаківський; дослідники звертають увагу на особливу «музикальність» його творів («Коляда», «Ноктюрн», «Музика квітів. Каштани і бузок»). Меценатом О. Новаківського і його школи був митрополит Андрей Шептицький.

Вагомою сторінкою у розвитку живопису стала творчість М. Івасюка, який у багатьох своїх картинах розробляє історичні сюжети («Битва під Хотинном», «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Іван Богун під Берестечком»). Досить цікавими є історичні роботи М. Самокиша («Запорожці обідають», «Трійка», «Бій Миколи Кривоноса з Ієремією Вишневецьким»). Значним художнім надбанням стала художня творчість І. Кулика («Лісоруби», «Т.Г. Шевченко у Корсуні», «Святковий день у Космачі», портрети Нечуя-Левицького, І. Стуса), Ф. Кричевського («Повернення», «Олекса Довбуш», «Гість із Запоріжжя», «Замріяна Катерина», «Автопортрет»), С. Чуприни («Перехід козаків через Степань», «Берестецька битва 1651 р.», «Хрещення в Степані»). Більше 150 портретів діячів української культури створив А. Петрицький.

У 1920-х рр. відбувається активний пошук відповідної добі форми *архітектури*. Як правило, вибір архітектури зупинявся на нових течіях, таких, наприклад, як конструктивізм. Протеставлення партійних лідерів до конструктивізму та інших авангардних течій в архітектурі не було однозначним. У 1920 – 1930-х рр., коли столицею України був Харків, на центральній

площі міста у стилі конструктивізм зводиться ряд адміністративних і громадських будівель. Півколом замикає площу одна із найбільших у світі споруд – будинок Держпрому (архітектор С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець). Характерно, що для отримання дозволу на будівництво Держпрому авторам проекту довелося переконати керівництво у тому, що майбутня будівля нагадує форму перших нот гімну «Інтернаціонал». Пізніше в стилі класицизм у Києві зведено споруди Ради міністрів України (архітектори І. Фомін, П. Абросимов) і Верховної Ради (архітектор В. Заболотний). Засновник українського архітектурного стилю арх. Д. Дяченко споруджує у Києві комплекс Української сільськогосподарської академії.

Починаючи з 1929 р., по Україні прокотилися масові репресії. Водночас розпочався наступ і на творчу інтелігенцію. Хвиля за хвилею прокотилися судові процеси над різними організаціями. За неповними даними, лише з 1930 до 1941 рр. в Україні було викрито 100 різних «націоналістичних» організацій і груп. За підрахунками фахівців, у 1936 – 1938 рр. було заарештовано більше 800 тис. українців. Слово «українізація» зникає остаточно. Особливо відчутних втрат зазнали письменницькі організації. Згортання «українізації» призводить до того, що цей період в історії української культури отримує назву «розстріляного відродження». Більшість із вищеназваних імен зникають із літератури. До концентраційних таборів потрапили М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Драй-Хмара, О. Слісаренко, Є. Плужник, Г. Епик, О. Досвітній, Б. Антоненко-Давидович та ін. Частина із них була фізично знищена. Існують дані, що до 1938 р. було арештовано більше половини членів і кандидатів у члени Спілки письменників України. За іншими даними, у 1930 р. друкувалося 259 українських письменників; з них після 1938 р. видавали свої твори тільки 36. Де поділися 223 письменники? Дослідження доводять, що 175 із них були заарештовані і заслані, 17 – розстріляні, 8 – покінчили життя самогубством, 16 – зникли безвісти, 7 – померли власною смертю.

Із початком згортання процесу українізації зазнає шкоди й *український театр*. Цікавим явищем в українській театральній справі цього періоду став «Молодий театр» під керівництвом

Леся Курбаса. Поклавши в основу своєї творчості західноєвропейські модерністські традиції, Курбас був засновником новітнього напрямку в історії українського театрального мистецтва і здобув визнання як видатний організатор театру, як режисер-реформатор, який прагнув піднести український театр до світового рівня. У 1922 р. Леся Курбас створює на основі театру новаторське об'єднання «Березиль», яке працює в 1926 – 1933 рр. у Харкові. Із діяльністю театру пов'язана творчість таких видатних акторів, як М. Крушельницький, А. Бучма, Н. Ужвій, І. Мар'яненко. Найближчим помічником Л. Курбаса у Харкові стає відомий драматург М. Куліш («97», «Мина Мазайло», «Народний Малахій»). Обидва, і Л. Курбас, і М. Куліш, у 1933 р. були репресовані і розстріляні на Соловках. Зазнала утисків і творчість багатьох художників (М. Бойчука, М. Івасюка, І. Кулика), які утверджували самобутність національної культури. Їхні твори не виставлялись, замовчувалися, самі ж художники були репресовані.

Трагічною була і доля *української церкви*. Закономірним був той факт, що, зважаючи на політичні події в Україні, українці у 1921 р. створили і проголосили Українську автокефальну церкву. З початком наступу Сталіна на процес «українізації» розпочалися репресії і проти українського духовенства. Сфабрикованим комуністами процесом «Спілки визволення України» у Харкові (1930 р.) Українській православної церкві було покладено край, а невдовзі заарештовано і розстріляно її першого предстоятеля, митрополита Київського і всієї України Василя Липківського. На початку 1930-х рр. із 32 українських єпископів живим залишився тільки один, і той змушений був емігрувати. Із 10,5 тис. (станом на 1927 р.) священників цієї церкви у 1933 р. залишилось тільки 200.

У ніч на 12 квітня 1945 р. у Львові та Станіславі (сучасний Івано-Франківськ) органами державної безпеки було заарештовано вище керівництво Української греко-католицької церкви. Через декілька днів заарештовано найбільш впливове духовенство, а всі студенти богословських факультетів призвані до рядів Червоної Армії. Велика церква, у якій нараховувалося

більше 2 тис. парафій, залишилась без пастирів. Це було початком детально спланованої ліквідації всієї церкви. Арештованих у 1945 р. єпископів судив закритий військовий трибунал на основі обвинувачень у «ворожій діяльності проти СРСР і у співробітництві з німецьким гестапо». В ув'язненні опинилися 10 єпископів, 1400 священників, 800 ченців і черниць. З метою ліквідації церкви створено «ініціативну групу», до складу якої увійшли перевербовані у православ'я греко-католицькі священники. Група звернулася до уряду СРСР із проханням підтримати ідею об'єднання двох конфесій. Розпочалось залякування духовенства і віруючих, шантаж, арешти, збирання підписів та заяв. Апогеєм кампанії став Львівський собор 1946 р., який прийняв рішення скасувати унію і вернутися до лона Православної церкви. Більша частина храмових греко-католицьких споруд була передана Православній церкві, частина з них – перетворена на склади, клуби тощо.

У роки Другої світової війни українська культура переживала далеко не кращі свої часи, однак культурне життя не припинялося. Радянська влада розуміла, що війну з іноземними загарбниками не можна вести, не спираючись на патріотичні, національні почуття народу. Починають друкувати твори історичні та літературні, присвячені героїчним сторінкам минулого (часам Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького). З'являються високохудожні твори, пройняті почуттями любові до України («Слово про рідну матір» М. Рильського, «Голос матері» П. Тичини, «Любіть Україну» В. Сосюри).

Але уже у перші післявоєнні роки брутальній критиці та обвинуваченням у «перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру» були піддані роботи істориків «Короткий курс історії України», «Нарис історії України». Розпочалося цькування М. Рильського за його доповідь «Київ в історії України», «Річниця Шевченка», деякі поетичні твори. Нищівній критиці було піддано у пресі вірш В.Сосюри «Любіть Україну». Українських композиторів обвинувачували у «націоналізмі» за використання традиційних українських тем.

У повоєнний період зберігається принцип регулярного планування міст. За таким принципом створено новий архітектурний ансамбль Хрещатика у стилі модернізм із багатим декором, у якому використано національні мотиви. Особливо виразні в ансамблі Консерваторія (архітектори Л. Катон, Я. Красний), споруда Головної пошти (архітектори В. Приймак, В. Ладний), Міськвиконком (архітектори О. Власов, О. Заваров, О. Малинівський). Адміністративні споруди мали такий пишній декор, що архітектура інколи нагадувала велику театральну декорацію. Все це суперечило загальному рівневі економічного життя народу. Боротьба проти зловживань в оздобленні фасадів та інтер'єрів будівель, на жаль, призвела до відмови від класичної спадщини і національних традицій в архітектурі.

Період 1930 – 1950-х рр. характеризувався монопольним диктатом партії у всіх сферах культурного життя. Це призвело до морального занепаду духовної культури в різних її формах: від літератури до образотворчого мистецтва, від філософії до релігії. Офіційний «соціалістичний реалізм» із його ідеологічними постулатами був далекий від потреб розвитку національної культури. Основний наслідок цієї доби – фізичне і духовне нищення найкращої української інтелігенції.

«Політична відлига» (1956 – 1961 рр.) характеризується перш за все утворенням великої групи молодих українських письменників, поетів, публіцистів, митців, т.зв. «шістдесятників», які намагалися боротися проти тоталітарної системи. Як згадував Валентин Мороз, «то було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним із найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус – аспірант в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях, які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному. Вони відчували, що проповідували те, в що не вірили, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, – це багно. Значить, у тих людей виникало природне бажання вирватись із багна». До

когорта таких молодих інтелігентів належали І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Мороз, В. Марченко, Ліна Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, М. Руденко, О. Бердник, М. Руденко, В. Чорновіл, О. Заливаха, М. Осадчий, О. Тихий, І. Дзюба, І. Калинець (більшість із них пізніше були репресовані). З'являється прагнення реабілітувати національну спадщину; наприклад, у 1966 р. на з'їзді Спілки письменників її голова Олесь Гончар говорить про необхідність перевидання творів В. Винниченка.

Ситуація у сфері культури різко змінилася із відставкою М.С. Хрущова і приходом до влади в СРСР Л.І. Брежнєва (1964 р.). Почався поворот до неосталінізму, який супроводжувався репресіями та переслідуваннями багатьох видатних діячів культури. Із кінця 1960-х рр. рух «шістдесятників» спадає, а з 1972 р. розпочинаються масові арешти. Після арештів В. Чорновола, братів Горинів, М. Косова, І. Світличного та інших ноти протесту підписують 14 членів Спілки письменників України, зокрема І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, художники Алла Горська, Л. Семикіна, В. Зарецький, І. Литовченко, кінорежисер С. Параджанов, члени-кореспонденти АН УРСР математики А. Скороход, Ю. Березанський, фізики О. Ситенко, К. Толпиго та інші відомі інтелектуали. Із запитами про характер проведених арештів та про подальшу долю заарештованих до ЦК КПУ зверталися письменники А. Малишко та М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов, композитори Георгій і Платон Майборода, В. Кирейко та ін. Це вже був суспільний рух. Арешти 1972 р. (у 1972 р. було заарештовано більше 200 діячів української культури) озвалися протестом Голови Спілки письменників України О. Гончара. Восени 1976 р. виникає Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод, яку очолив письменник Микола Руденко (членів групи було заарештовано у 1977–1978 рр.).

Інтенсифікувався процес русифікації, що обґрунтовувався теорією «зближення націй» і перетворення їх на нову історичну спільність – радянський народ. Українська мова витіснялася з усіх сфер суспільного життя, занепадала духовність. За період з

1960 до 1980 рр. частка книг, що видавалися українською мовою, знизилася втричі. У 1970 р., наприклад, кількість книг, які видавалися українською мовою, складала 38,2%, а репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним. У першій половині 1980-х рр. в обласних центрах та у Києві російські школи становили 72%. На 1988 – 1989 навчальний рік не залишилося жодної української школи у Донецьку. Крім того, вивчення російської мови у школах стає обов'язковим, а українська мова вивчається за бажанням. У вищих навчальних закладах українською мовою викладалося тільки близько 5% лекцій.

Наступ на національну спадщину українців можна було б проілюструвати і такими фактами. У 1964 р. сталася пожежа у бібліотеці АН у Києві; згоріли 600 тис. томів цінних творів рідкісних видань дореволюційного періоду, унікальні архіви. У тому ж році у Львівському музеї українського мистецтва згоріли найцінніші твори О.Архипенка, Ю. Нарбута, групи бойчукістів, стара українська графіка. У 1969 р. горить архів медичного інституту в Тернополі, винесено на подвір'я і спалено стародруки Успенської церкви у Львові, а в 1974 році сталася пожежа у відділі давньої літератури в Інституті літератури АН УРСР.

Несправедливій жорсткій критиці був підданий відомий український письменник О.Т. Гончар за роман «Собор» (1968 р.), присвячений темі збереження національної духовної спадщини. У 1973 р. заарештований С. Параджанов – режисер фільму «Тіні забутих предків». Сміливо кинув виклик системі і був підданий цькуванню за статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972 р.) критик Іван Дзюба. Талановитий, мужній публіцист, І. Дзюба показав усю брехню і деспотію, які панували в Україні під виглядом політики інтернаціоналізму, а насправді – російщення, політичного, фізичного і духовного поневолення українського народу. «Коли я наводив приклади «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації тільки позірна, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити

одне: свободу – свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення...» [221, с. 97]. У процесі чисток із Спілки письменників було виключено І. Дзюбу, Б. Чичибабіна, вислано за кордон В. Некрасова. У концтаборах як «націоналісти» опинилися В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо, О. Бердник та ін. Деякі з них (В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин) загинули у Сибіру; загинула при загадкових обставинах і українська художниця Алла Горська (її вітраж на шевченківську тему у Київському університеті був знищений у 1964 р.). Відомий канадський дослідник української історії Богдан Кравченко склав список українських дисидентів 1960 – 1972 рр., у якому нараховувалось 975 осіб. На початку 1980-х рр., за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів у СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед них у різний час українців було від 25 до 75%.

Незважаючи на обмеження рамок творчості, у 1970–1980-х рр. у літературі продовжують працювати прозаїки О. Гончар, М. Стельмах, П. Загребельний, Р. Іванчук, Ю. Мушкетик, Р. Федорів, Є. Гуцало, поети І. Драч, Б. Олійник, Д. Павличко, І. Калинець, Л. Костенко, І. Драч. У кінематографі з'являються фільми «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю. Ілленко), «Вавилон – ХХ» (режисер І. Миколайчук) та ін.; у музиці – опери Г. Майбороди, В. Губаренка, симфонії В. Кирейка і А. Штогаренка, кантати В. Рождественського і А. Філіпенка, пісні П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо, К. Домінченка, О. Сабадаша, В. Івасюка. Оригінальним явищем в Україні стала авторська пісня. Вагомий внесок у її розвиток зробив Володимир Івасюк, творчість якого трагічно перервалася у 1979 р.

Серед громадських споруд 1970-х рр. художньо вирізняється Палац Культури «Україна» (архітектор Є. Маринченко та ін.), Будинок інституту технічної інформації (архітектори Л. Новіков, Ю. Юр'єв), обидва – у Києві. У 1970-х рр. створено міста-заповідники: Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Новгород-Сіверський, Переяслав-Хмельницький. Розбудовуються музеї народної архітектури і побуту у Києві, Львові, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому і Чернівцях.

Треба зазначити, що в Україні у радянський період житлова забудова та реконструкція здійснювалася за типовими проектами, тому що повинна була задовольнити нагальну потребу в житлі. Це негативно позначилося на художній виразності архітектурних споруд. Внаслідок ігнорування принципу неповторності була втрачена національна своєрідність архітектури. За даними дослідників, 90% житлових і 80% культурно-побутових споруд зводилося за типовими проектами.

На жаль, за радянського часу ми втратили велику культурну спадщину у галузі архітектури. В основному це церковна та фортифікаційна архітектура. У Полтавській області, наприклад, ці втрати складають 64%, на Слобожанщині – більше 45%. Понад половину втрат (63%) припадає на період із 1919 до 1940 рр. Дві третини цих втрат на совісті комуністичного режиму. Боротьба проти релігії призвела і до масового пограбування і руйнації церковних споруд. *Нищення церковних пам'яток* комуністичним режимом в Україні було систематичним процесом, у якому можна виділити декілька етапів. Перший етап був пов'язаний із колективізацією і створенням колгоспів, коли у 1929 – 1933 рр. було спалено чи розібрано на дрова багато дерев'яних церков XVII – XVIII ст., а також чимало мурованих храмів. Наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. в Україні зруйновано 533 церкви і синагоги. Другим етапом стало руйнування Мазепиних соборів та Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, кафедральних соборів у Одесі, Полтаві, Сімферополі, Кам'янці-Подільському та інших українських містах. Цей етап тривав із 1934 до 1939 рр. Третій етап охоплює період Великої Вітчизняної війни, коли загинули Успенський собор Києво-Печерської лаври, Покровська церква у м. Ромни, Успенський собор у Кременчуці. Четвертий етап розпочався у 1962 р., коли Хрущовим було проголошено новий похід проти релігії. В цей час було знищено Троїцький собор у Глухові, Довбушеву церкву в Космачі на Гуцульщині, Воскресенську церкву у Путивлі та багато інших культових споруд. Останній етап припадає на роки горбачовської перебудови, коли у переддень святкування 1000-ліття Хрещення Русі-України ЦК КПУ зажадав від місцевих органів влади радикально розв'язати проблему «безгосподарних церковних

будівель» (або відремонтувати, пристосувавши під музеї атеїзму, або знищити). На Івано-Франківщині, наприклад, підготували списки на знищення кількох десятків закритих церков XII – XVIII ст. До цього списку потрапила і церква Пантелеймона в Галичі (с. Шевченкове), збудована у 1200 р., що була єдиною вцілілою пам'яткою Галицької архітектури домонгольської доби. Важко підрахувати знищені пам'ятки церковної архітектури. Першим спробував це зробити американський архітектурознавець Тит Геврик, який у 1982 р. підготував у Нью-Йорку виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» та видав каталог. Робота ним так і не була завершена – надто неосязною виявилася проблема обліку більшовицьких руйнацій. А взагалі за радянський період тільки у Києві було знищено 96 найдавніших церковних споруд, серед яких – Михайлівський Золотоверхий собор (XII ст.), Трьохсвятительська церква (XII ст.), козацький Межигірський монастир (XII ст.), собор Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі (XIII ст.), Богоявленська церкву Братського монастиря (XVII ст.), Військово-Микільський собор (XVII ст.), Воскресенська церква (XVII ст.), Георгіївська церква (XVIII ст.).

У 1980-х рр. роль авангарду в розвитку української культури і ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган – газета «Літературна Україна». Першими, хто подав голос на захист збереження української культури, стали письменники О. Гончар, І. Дзюба, І. Драч, В. Яворівський, Б. Олійник та ін. Вагомий внесок у відтворення історичної пам'яті та повернення забутих імен діячів культури і мистецтва зробили часописи «Вітчизна», «Жовтень» (з 1990 р. – «Дзвін»), «Київ», «Прапор» (з 1991 р. – «Березіль»), «Дніпро», «Всесвіт» та низка академічних журналів («Пам'ятки України»). Завдяки цим видання почали повертатися в українську літературу раніше заборонені історичні дослідження, твори й імена. Були опубліковані твори Б. Лепкого, М. Зерова, В. Винниченка, М. Драй-Хмари, В. Стуса та ін. Для українського народу відкрилися незнані досі твори письменників української діаспори Є. Маланюка, Т. Осьмачки, І. Багряного, О. Ольжича. У 1988 р. розпочато публікацію тритомної праці Д. Яворницького

«Історія запорозьких козаків», готується до друку багатотомна «Історія України-Руси» М. Грушевського. У наступні роки багато було зроблено для відродження історичної пам'яті, повернення українському народові культурної спадщини попередніх поколінь. У 1990 – 1991 рр. окремими виданнями побачили світ праці М. Костомарова, Д.Яворницького, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Донцова та ін., вийшов збірник пісень українських січових стрільців, матеріали до історії визвольних змагань 1920 – 1950 рр. Крім того, було звернуто увагу на становище української мови, розпочалася боротьба за її чистоту.

У 1987 р. з ініціативи ЮНЕСКО у всьому світі святкували сторічний ювілей від дня народження одного із визначних українських акторів і режисерів Леся Курбаса. До цієї дати було відкрито музей у с.Скала на Тернопільщині, де Курбас провів дитячі роки, організовано наукові конференції у Львові, Тернополі, Харкові, Одесі, відкрито меморіальні дошки у Львові і Києві. Саме у цей час на пленумі Спілки письменників України вперше було оприлюднено інформацію про голодомор 1932 – 1933 рр., яка замовчувалася упродовж десятків років. У червні 1989 р. під Неаполем за участю провідних українських вчених із діаспори та України, відомих славістів Європи було засновано Міжнародну асоціацію україністів, президентом якої став відомий літературний критик І. Дзюба. У Львові поновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Верховна Рада прийняла «Закон про мови в Українській РСР» (1989 р.), яким українська мова оголошувалася державною. За декілька років кількість першокласників, які навчаються українською мовою, збільшиться з 43,5 до 68%.

Однією із найвизначніших подій на шляху до єднання національних сил став проведений у 1990 р. під егідою Академії наук УРСР Перший конгрес Міжнародної асоціації україністів. Конгрес зібрав близько 200 учених із 23 країн світу; на його засіданнях обговорювалось широке коло тем, пов'язаних з історією України, її духовною та матеріальною культурою, гострими проблемами сьогодення. Значною подією став проведений у серпні 1992 р. Всесвітній форум українців. Вагомим кроком до національно-культурного відродження стало

створення урядової Комісії із питань повернення культурних цінностей. Із Чехії повернулися архіви О. Олесья і О. Ольжича; до відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антонича, із Німеччини передано колекцію із 82 предметів доби мідного віку, трипільського і скіфського періодів, які були вивезені з України у 1944 р.

Дев'ятого грудня 1995 р. видано Указ Президента «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». Сьогодні під охороною держави перебуває більше 160 тис. пам'яток. Серед них – 49 визначних ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини, які оголошено культурними заповідниками; восьми із них надано статусу національних. Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончара відзначив своє 50-річчя відбудовою Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. До державної програми відтворення постановою Кабінету Міністрів України (1999 р.) внесено ще 56 найвидатніших зруйнованих пам'яток історії та культури. Серед них такі центри нашої духовності, як Хортиця, Чигирин, Батурич тощо.

Першими лауреатами Шевченківської премії незалежної України стали в'язень сталінських концтаборів Б. Антоненко-Давидович (по смертно), видатний письменник-емігрант І. Багряний (по смертно), дисиденти І. Калинець, Т. Мельничук, а також П. Мовчан, Р. Лубківський, літературознавець М. Жулинський та ін. До культурно-політичних надбань незалежної України належить і запровадження таких державних нагород, як ордени Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого і княгині Ольги. Найважливішою подією у закріпленні суверенітету і незалежності Української держави стало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України, яка визначила українців як окремий етнос, який має власну історію, культуру, державу.

Українське кіномистецтво відоме творами С.Параджанова, Ю. Ілленка, К. Маратової. Широке визнання здобули фільми «Лебедине озеро. Зона» (режисери С. Параджанов та Ю. Ілленко;

фільм у 1990 р. вперше в історії українського кіно отримав нагороди престижного кінофестивалю у Каннах), «Голод – 33», «Атентат. Осіннє вбивство у Мюнхені», «Нескорений» (режисер О. Янчук), «Своя доля» (режисер І. Малохов), «Аве, Марія» (режисер Л. Єфименко). Гран-прі присуджено на 34-му кінофестивалі у Сан-Ремо українському фільмові «Ізгой» (за мотивами повісті А. Дімарова, режисер В. Савельєв). З'являються багатосерійні фільми за творами класиків української літератури – «Сад Гетсиманський» (за мотивами творів І. Багряного), «Пастка» (за творами І. Франка), «Царівна» (за творами О. Кобилянської). У 1997 р. український глядач познайомився із багатосерійною кінострічкою «Роксолана»; подією у кіномистецькому житті не тільки Польщі, а й України стала історико-пригодницька картина «Вогнем і мечем». В Україні створено багато документальних фільмів, присвячених історичному минулому нашого народу.

Розвиток *театрального мистецтва* незалежної України пов'язаний з іменами таких режисерів, як Р. Віктюк, Б. Жолдак, С. Донченко, Б. Шарварко. *Українська популярна музика* збагатилася творчістю О. Білаша, І. Карабиця, О. Морозова, А. Горчинського, О. Білозір, С. Ротару, В. Зінкевича, А. Кудлай, Л. Сандулеси, Т. Повалій, О. Пономарьова, Руслани Лижичко, І. Білик, гуртів «Океан Ельзи», «Скрябін», «ВВ» тощо. Великою популярністю користуються пісенні фестивалі – «Червона рута», «Таврійські ігри», «Пісенний вернісаж», «Золоті трембіти».

В українській *літературі* продовжують творити письменники і поети старшого покоління: І. Драч, Р. Іваничук, П. Загребельний, Л. Костенко, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко, І. Калинець, В. Крищенко, М. Луків, П. Перебийніс, Р. Федорів, Є. Сверстюк та ін. З'являються твори молодих українських літераторів, серед яких особливо виділяються: П. Селецький, О. Орос, О. Виженко, П. Кралюк, С. Українець, В. Мастерова, І. Римерук, В. Герасим'юк та ін. Розквітають такі жанри, як фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман. Відомими далеко за межами України стали письменники-фантасти Генрі Лайон Олді (колективний псевдонім Д. Громова

та О. Ладиженського), А. Валентинов; майстром любовно-авантюрного жанру вважається Симона Вілар (Н. Гавриленко).

У 1998 р. в Києві увінчано в бронзі пам'ять про видатного історика, державного і громадського діяча Михайла Грушевського. У 2001 р. у столиці відкрито пам'ятник відомому письменнику і громадському діячу Олесю Гончару; на стародавньому Подолі встановлено пам'ятник Петру Сагайдачному. Із 24 серпня 2001 р. на майдані Незалежності у Києві височить монумент «Слава Україні»; через три місяці тут було встановлено і скульптурну групу «Засновники Києва – Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь».

Значний пласт національної культури становить творчість *митців українського зарубіжжя*, яких у різних країнах світу проживає близько двохсот. Якщо порівняти стан української культури в УРСР зі станом української культури в еміграції, то можна сказати, що скромні можливості діаспори у галузі гуманітарної культури були використані значно ефективніше, ніж у рідному краю. Ще у 1945 р. в Німеччині було створено Мистецький український рух (МУР), ідеологом якого став Улас Самчук; до нього входили Юрій Шерех (Шевельов), Іван Багряний, Віктор Домонтович, Юрій Дивнич та ін. У 1949 р. розпочався масовий переїзд української інтелігенції до Америки; Самчук переїздить до Канади, Шевельов, Ю. Костюк, Ю. Лавриненко, Докія Гуменна – до Нью-Йорка.

Література української діаспори – це перш за все проза І. Багряного («Звіролови», «Сад Гетсиманський»), У. Самчука («Волинь», «Марія»), Б. Лепкого (трилогія «Мазепа»), В. Винниченка (драми «Закон», «Пророк», «Великий секрет»), поезія О. Олеся, О. Ольжича, Олени Теліги, Ю.Тарнавського, Є.Маланюка. Розвивається у діаспорі й *український театр*. Зокрема, у 1950 році в Мельбурні було створено театр ім. Л. Курбаса, в 1953 р. – аматорський Український театр у Буенос-Айресі (Аргентина). У 1984 р. у Канаді засновано Авангардний театр.

У галузі *архітектури* добре відомим є автор новаторських храмів модерного стилю український архітектор Р.Жук, нагороджений канадською медаллю архітектури (1986 р.),

обраний почесним членом Королівського інституту архітектури Канади (1987 р.). Йому належать проекти дев'яти церков у Канаді і США; особливо цікавою є церква св.Степана у Калгарі. Архітектор І. Стецура – автор збудованої у гуцульському стилі церкви св. Володимира в українському парку у Саскатуні (Канада). Музей просто неба – Парк української писанки у Вегревіллі, що стала окрасою Канади – споруджено за проектом буковинця П. Цимбалюка.

Українське живописне мистецтво у Канаді одного з найвидатніших малярів-колористів має в особі Галини Новаківської. Традиції візантизму бойчукістів розвивають у діаспорі М. Левицький, С. Лада, Ю. Соловій та ін. Христина Дохват із Філадельфії здобула визнання в іконописі; її іконостаси прикрашають близько 60 церков, каплиць, соборів у США. Різнобічну мистецьку спадщину залишив С. Гординський. У Канаді створено музей В.Курилика, який прославив мистецтво України на увесь світ. Інтер'єр канадського парламенту прикрашають виконані ним чотири панно, які символізують творчу працю українських поселенців, їх вклад у суспільне і культурне життя Канади. У його багатій спадщині також серії картин «Український піонер», «Страсті Христові». Одним із найкращих портретистів, графіків, живописців-монументалістів став М.Дмитренко (розписи церкви св. Юра у Нью-Йорку, церкви св. Костянтина у Міннеаполісі, православної кафедри св.Володимира у Торонто, Церкви Непорочного Зачаття у Детройті). В українських колекціях США, Канади знаходяться твори Галини Мазепи; художниця за ікону Покрови, виконану в кераміці, в 1956 році отримала від венесуельського міністерства освіти національну премію у галузі ужиткового мистецтва, нагороджена Золотою медаллю президента Венесуели тощо. Родом із Буковини член світової Асоціації митців-інвалідів М.Бідняк, який проживає у Канаді. Його твори (ікони, історичні картини, пейзажі, натюрморти) експонуються у Європі та Америці, знаходяться у приватних колекціях та музеях. Серед сучасних митців вирізняється П. Лопата («Українська Голгофа», «Україна – 1933 рік», «Чорнобильська трагедія»), який вважається одним із найкращих іконописців Канади. У Луврі

зберігаються картини Марини Башкирцевої («Жан і Жак», «Мітинг»). Одним з найкращих графіків Аргентини вважається В.Цимбал. Світове визнання здобув графік і живописець Я.Гніздовський («Соняшник», «Портрет М. Скрипника», «Пшеничний лан», «Селянський хліб»). Продовжувачем традицій бойчукістів став М. Левицький («Гуцульська мадонна», «Ярославна», «Великдень на Україні», «Ярмарок», «Князь Ігор, день перед боєм», монументальний розпис церков у Торонто, Онтаріо, Австралії).

Вагомий внесок у розвиток *мистецтва скульптури* зробили такі українські митці діаспори, як Р. Коваль («Пам'ятник жертвам голоду в Україні в 1932 – 33 рр.», Вінніпег), М. Парашук (погруддя Драгоманова, пам'ятник на могилі Драгоманова у Софії, пам'ятник болгарським діячам культури), Г. Крук («Анна Ярославна»), М. Черешньовський («Жіночий портрет», два пам'ятники Лесі Українці у Канаді), Л. Молодожанин (пам'ятники Т. Шевченку у Вашингтоні, Буенос-Айресі; Володимиру Великому у Лондоні; близько сотні скульптурних портретів; більше 80 вітражів у храмах). Але найславетнішим українським скульптором зі світовим ім'ям став *Олександр Архипенко* (1887 – 1964, «Ступаюча жінка», «Жінка, яка зачісується», «Постать») – один із творців мистецтва авангардизму у світовій скульптурі. Його ім'я належить до плеяди видатних митців ХХ ст. Його творчість – одна з найяскравіших сторінок в історії світового модернізму. Своєю творчістю Архипенко принципово змінив погляди на скульптурну пластику. Сучасну скульптуру важко уявити без тих новацій, які були запроваджені цим скульптором. Йому належать талановито увічнені в камені і металі образи Шевченка, Франка та інших культурних і громадських діячів України. Твори О.Архипенка експонуються у найпрестижніших галереях світу. Мистецька преса проголосила його найвидатнішим скульптором ХХ ст.

Науковими та культурно-освітніми центрами діаспори стали Українська вільна академія наук, Українська академія мистецтва та науки (Нью-Йорк), Асоціація діячів української культури (Нью-Йорк), Український вільний університет (Мюнхен), Український католицький університет (Рим), Канадський

інститут українських студій (Едмонтон), Український науковий інститут Гарвардського університету, об'єднання українських письменників «Слово», земляцькі товариства: «Тернопільщина», «Бойківщина», «Волинь» та ін.

Протягом ХХ ст. українська культура розвивалася у складних умовах, її поступ мав здебільшого суперечливий характер. Незважаючи на це, упродовж ХХ ст. Україна зробила величезний крок у галузі освіти, літератури, образотворчого мистецтва, техніки і науки. На сьогодні Україна – це світ безмежних можливостей. У ХХІ ст. вона увійшла через один із найдраматичніших відрізків своєї історії. Багато чинників впливають на її долю, але, може вперше за свою багатовікову історію, вона сама вирішує свою долю, самостійно і незалежно. Піднесення української культури не буде більше результатом руйнації здобутого. Україна створила доробок, що його має тепер асимілювати на нових сучасних цивілізованих культурних європейських засадах. Варіантів втрати цінностей багато, але варіант відродження лише один – дбайливе збереження всього, що служило у нашій історії істині, добру і красі.

Література [6, 7, 166, 172, 179, 211, 223 - 230].

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АВСТРАЛОПТЕК — найдавніша і найпримітивніша людина.

АВТОХТОННИЙ — належний за походженням до даної території, місцевий.

АКВАРЕЛЬ — живопис водяними фарбами, розтертими на прозорих клеях, що легко розчиняються водою.

АКВЕДУК — водопровід на аркадах.

АКРОПОЛЬ — розташована на підвищенні та укріплена частина давньогрецького міста, його цитадель.

АЛЕЯ МЕНГІРІВ — ряд каменів, вкопаних в землю вертикально.

АЛХІМІЯ — містична наука про хімію, яка шукала шляхи перетворення основних металів у золото, універсального засобу від хвороб і секрету безсмертя.

АМПІР — пізній класицизм епохи імперії Наполеона, що має серед декоративних засобів військові елементи і символи.

АМФІТЕАТР — місця для глядачів, розташовані півколом чи півеліпсом.

АМФОРА — антична ваза з широким тулубом, вузьким горлом і двома ручками. У амфорах зберігали вино та оливкову олію.

АНІМАЛІСТ — художник чи скульптор, який зображує тварин.

АНІМІЗМ — релігійні уявлення про духів і душу.

АНСАМБЛЬ (архіт.) — узгоджена і продумана єдність в розташуванні декількох споруд, що утворюють цілісну композицію.

АНТАБЛЕМЕНТ — завершальна (верхня) частина ордера; горизонтальні перекриття, що лежать на колонах.

АНТРОПОГЕОГРАФІЯ — теорія культур Ф.Ратцеля, в якій ключову роль відіграє аналіз дії природного середовища на розвиток культури.

АНТРОПОМОРФНИЙ — людиноподібний.

АНТРОПОЛОГІЯ — наука, яка досліджує походження, еволюцію та особливості фізичного типу людей.

АПСИДА — виступ споруди, звичайно напівкруглий чи багатокутний, перекритий півкуполом або зімкненим напівсклепінням. У православних церквах внутрішня частина споруди, де розташовується олтар.

АРЕАЛ (культурний) — 1) просторова характеристика функціонування і розвитку культур; 2) теорія культурних ареалів — концепція, розроблена американськими етнологами.

АРЕНА — майданчик, посипаний піском, в амфітеатрах Древнього Риму. На ній проходили бої гладіаторів.

АРКА — криволінійне перекриття між двома опорами.

АРКА ТРИУМФАЛЬНА — окремі монументальні ворота з однією, двома або трьома арками, збудованими на честь історичної події або особи.

АРКАДА — довгий ряд арок, який спирається на стовпи або колони.

АРТЕФАКТ — неподільна одиниця культури, продукт культурної діяльності людини, будь-який штучно створений об'єкт.

АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД — рання стадія розвитку цивілізації.

АРХЕОЛОГІЯ — вивчення минулого на основі матеріальних залишків діяльності людини.

АРХЕТИП — форма колективного несвідомого. Пласт культури, джерело міфології, акумуляція родової пам'яті людства.

АРХІТЕКТУРА — мистецтво створення (проектування і будівництва) будівель споруд та їх комплексів.

АСКЕТИЗМ — учення і практичний метод, що полягав у досягненні моральної досконалості засобом саморегуляції людиною своїх тілесних потреб, придушення чуттєвих прагнень та бажань.

АСИМІЛЯЦІЯ ЕТНІЧНА — вид об'єднавчих етнічних процесів. Супроводжується втратою народом основних етнічних ознак в іноетнічному середовищі.

АССИРІОЛОГІЯ — наука про історію та культуру стародавньої Месопотамії.

АСТРАЛЬНИЙ СВІТ — згідно з теософією і спіритизмом, середній світ, куди свідомість людини переходить в момент смерті. Вважається, що дехто може потрапити туди зусиллям волі.

АСТРОЛОГІЯ — уявлення про вплив небесних тіл на земний світ і людину (її темперамент, характер, вчинки і майбутнє), що визначалося астрологами на основі видимого руху і взаємного розташування світил на даний момент часу.

АТЛАНТ — вертикальна опора у вигляді чоловічої фігури, яка підтримує перекриття, колони, балкон.

АТЛАНТИДА — створений поетичною фантазією Платона острів з мудрим суспільним ладом та ідеальною державною організацією, який буцімто затонув у морі.

БАЗИЛКА — споруда, всередині розділена поздовжніми рядами стовпів чи колон на декілька частин — нефів. Середня частина, як правило, ширша і вища за інші.

БАПТИСТЕРІЙ — кругла або багатогранна споруда, де здійснювався християнський обряд хрещення. Зводилась, як правило, поряд із храмом.

БАРЕЛЬЄФ — скульптурна прикраса на площині, коли зображення виступає із стіни менше, ніж наполовину.

БАРОКО — стиль у мистецтві кін. XVI — сер. XVIII ст., для якого характерні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динаміка композиції.

БІБЛІЯ — зведення книг, що складають Священне писання. Біблія складається з двох частин: Старого Завіту і Нового Завіту.

БІЛІНГВІЗМ — стан одночасного володіння двома або кількома мовами.

БІОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ в культурі, біологічний напрямок у вивченні культур — спосіб дослідження, який розглядає як джерело різноманітності культур зовнішні расові особливості або специфіку генетичної програми людини.

БІОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ — тип життя, притаманний тваринам.

БІХЕВІОРИЗМ — напрям у психології, який пояснює поведінку людини як сукупність реакцій на подразники.

БУДДИЗМ — одна зі світових релігій, яка розвивалась із учення Будди і поширювалась з Індії до південно-східної Азії, Китаю і Японії.

ВАВИЛОН — столиця стародавньої Вавилонії, руїни Вавилона лежать на лівому березі Євфрату, приблизно 120 км на південь від сучасного Багдада.

ВАВИЛОНСЬКИЙ ПОТОП — історія, паралельна біблійній, яка знайшла своє відображення в шумерському епосі.

ВЕДИ — древні пам'ятки писемності, манускрипти, що відображали релігійний світогляд аріїв, які населяли Індію.

ВЕРХОВНИЙ БОГ — бог, який визнаний як Верховна Істота у первісних релігіях. Він вважається творцем Всесвіту.

ВІДРОДЖЕННЯ, РЕНЕСАНС — епоха в історії культури країн Західної і Центральної Європи (приблизно XIV-XVI ст.). Основні риси культури Відродження — світський характер, гуманістичний світогляд, звернення до античної культурної спадщини.

ВІТРАЖ — твір декоративно-монументального мистецтва, виконаний з різноколірного скла і призначений для наскрізного освітлення в архітектурній споруді.

ГАЛЕРА — стародавній і середньовічний корабель, що рухався за допомогою весел, а іноді вітрил.

ГАЛЕРЕЯ — крите, світле приміщення, іноді з'єднує окремі частини споруди. Іноді одна із стін замінена колонами або стовпами.

ГАРМОНІЯ — струнка узгодженість частин художнього твору.

ГЕНОЦИД — дії, метою яких є повне або часткове знищення якої-небудь національності, етнічної, расової або релігійної групи; один з найтяжчих злочинів проти людства.

ГЕНЕТИЧНИЙ — пов'язаний спільним походженням.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ — проблеми, важливі для всієї земної кулі, такі як екологічна, демографічна, ресурсна, попередження ядерної війни. З'явилися у XX ст.

ГОТИКА — стиль у мистецтві пізнього європейського середньовіччя, що втілювався перш за все в архітектурі соборів.

ГРАВІЮРА — спосіб розмноження малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу або каменю.

ГРАФІКА — вид образотворчого мистецтва, в якому образне відображення дійсності відбувається за допомогою рисунка.

ГРАФІТІ — написи та малюнки, виконані у давнину на стінах архітектурних споруд, а також предметах.

ГУМАНІЗМ — спосіб життя, оснований на вірі в те, що вищим благом є добре ставлення до людей; ідейна течія, що виникла в період Відродження в європейських культурах (XIV-XVI ст.) й утверджувала право кожної людини на щастя в житті.

ГІПОСТИЛЬНИЙ ЗАЛ — багатоколонний зал в архітектурі Древнього Єгипту і Древнього Іраку.

ГОРЕЛЬЄФ — скульптурна прикраса на площині, коли зображення виступає із стіни більше, ніж на половину.

ДАОСИЗМ — китайська філософія, мета якої у досягненні гармонії зі всім, що існує, засобом відмови від усякої діяльності і зусиль.

ДЕКОР — елементи архітектури, що не мають конструктивного призначення і призначені для формування художнього обличчя споруди.

ДЕКОРАТИВНИЙ — який служить для прикрашання.

ДЕМОКРАТІЯ — форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у розв'язанні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і свобод.

ДЕМОТИЧНЕ ПИСЬМО — давньоєгипетське письмо, що розвинулося шляхом спрощення ієрогліфічних та ієратичних знаків; народне загальноживане письмо при писанні на папірусах.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД — організація держави, що включає її політичну систему, державний устрій, систему політичних органів, виборчу систему, а також основні положення, що стосуються взаємовідносин держави й особистості.

ДЕСПОТ — володар з необмеженою владою, як правило, жорстокою та безвідповідальною; спосіб його управління називають деспотизмом.

ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ — сукупність змін, які відбуваються у культурі. Розрізняються різні типи і види культурної динаміки.

ДИФУЗІОНІЗМ — напрям у вивченні культур, основним предметом досліджень якого є запозичення елементів культури.

ДІАДЕМА — головна пов'язка жерців Древньої Греції, пізніше знак царської влади: дорогоцінна жіноча прикраса у формі невеликої відкритої корони.

ДОГМАТ — основне твердження, положення, яке сприймається як незаперечна істина.

ДОЛИНА ЦАРІВ — давньоєгипетське місто померлих царів, що міститься на лівому березі Нілу, навпроти Карнака і Луксора.

ДОМІНАНТА — та основна риса, яка переважає в тій чи іншій культурі і визначає інші її риси.

ДОРИЧНИЙ ОРДЕР — перший античний архітектурний ордер, відзначається стриманістю і монументальністю пропорцій, простою капітеллю.

ДІАСПОРА — розселення народу за межами свого основного етнічного масиву.

ДУАЛІЗМ — вірування, що реальність має подвійну суть.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА — сукупний творчий досвід людства, втілений в нематеріальних елементах, які існують у свідомості людей, реалізуються через їх спілкування і відображають конкретно-історичний рівень морального розвитку людства.

ДУХОВНІСТЬ — одна з основоположних цінностей суспільства, що визначається як специфічна людська здатність пізнавати і розвивати вищі ідеали культури.

ЕВОЛЮЦІОНІЗМ — напрямок у вивченні культур, перша теорія культур. У центрі уваги — еволюційно-прогресивний характер історико-культурного процесу.

ЕВОЛЮЦІЯ — поступова зміна форми живих організмів, як правило, у бік удосконалення.

ЕЗОТЕРИЧНИЙ — доступний тільки вузькому колу посвячених людей та охороняється від сторонніх і навіть простих віруючих.

ЕКЛЕКТИЗМ — механічне поєднання різних стилів, різнорідних художніх елементів.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ — напрям мистецтва і літератури, що виник і поширився в Німеччині в першій третині ХХ ст.

ЕКСПРЕСІЯ — сила вираження різних почуттів, переконань, поглядів.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА — професійно створювана на замовлення та обслуговуюча потреби правлячої меншості культура, в рамках якої формується особливий стиль життя.

ЕЛЛАДА — стародавня Греція.

ЕЛЛІНІЗМ — закріплення грецької мови, культури, філософії та ідей особливо в середземноморському регіоні в період правління Олександра Македонського (356 — 323 р. н. е.).

ЕМАЛЬ — непрозора різновидність глазури, якою покривають поверхню металевих предметів.

ЕМІГРАЦІЯ — переселення, виїзд за межі країни з метою тимчасового або постійного поселення в іноземній державі.

ЕНКУЛЬТУРАЦІЯ (входження в культуру) — оволодіння етнокультурним досвідом, специфічним для тієї чи іншої локально-історичної культури.

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ — французькі просвітителі, які на чолі з Дені Дідро брали участь у створенні 35-томної Енциклопедії.

ЕПОС — великий за розміром поетичний твір розповідного характеру.

ЕПОС ГІЛЬГАМЕША — вавилонська поема, датована VII ст. до н. е.

ЕСКІЗ — початковий варіант художнього твору.

ЕТИКА — філософське учення про мораль і моральність.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — культура етносів — людських співтовариств вищого рівня, ніж плем'я, але нижчого, ніж нація.

ЕТНОГРАФІЯ — наука, яка вивчає культуру і побут народів світу.

ЕТНОС — народ, стійка спільність людей, що історично склалася на певній території; має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ — система поглядів, яка стверджує перевагу та унікальну цінність тільки одного способу життя (типу культури).

ЕТОС — система ідеалів і цінностей, яка домінує в культурі і контролює поведінку її членів.

ЄГИПТОЛОГІЯ — наука про історію та культуру стародавнього Єгипту.

ЄЗУЇТИ — члени католицьких чернечих орденів, головною метою яких було поширення католицизму та зміцнення влади римського папи.

ЄРЕСЬ — негативні ідеї у християнській вірі, окрема думка, що суперечить поглядам церкви.

ЖАНР (у мистецтві) — внутрішній поділ у всіх видах мистецтва, обмежений певним колом тем.

ЖИВОПИС — вид образотворчого мистецтва, в якому дійсність передається за допомогою кольору і малюнка.

ЗВІД (архіт.) — перекриття споруди, яке має криволінійну форму. Всього їх біля 20 типів.

ЗИККУРАТ — східчаста споруда, схожа на піраміду, з храмом або жертвником на верхньому майданчику.

ЗОДІАК — сукупність 12 сузір'їв, за якими Сонце здійснює свій видимий шлях протягом року. Більшість із них ще у давнину було названо іменами тварин.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (ототожнення) — несвідомий процес, завдяки якому людина (наприклад, дитина) поводить себе, думає і відчуває так, як би це робила інша людина, з якою вона себе ідентифікує.

ІДЕОГРАМА — окремо намальований знак, що передає значення цілого слова.

ІДЕОЛОГІЯ — система поглядів та ідей суспільства, держави, групи чи окремої людини.

ІДОЛІЗАЦІЯ — надзвичайне поклоніння ідолам (спорту, рок-музики, кінематографа, політики). Пов'язане із створенням культу, аналогічного релігійному.

ІЄРАТИЧНЕ ПИСЬМО — староегипетське письмо, що розвинулося з ієрогліфічного; користувалися ним переважно жерці в релігійних текстах.

ІЄРОГЛІФІЧНЕ ПИСЬМО — стародавня система знаків писемності, що склалася в Єгипті на рубежі IV — III ст. до н. е. Умовна форма знаків походить від малюнків.

ІЄРОГЛІФИ — знаки давнього письма.

ІКОНА — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення святих, якому надають священного характеру.

ІКНОСТАС — в православній церкві перегородка, що відокремлює олтар від основного простору храму. Являє собою ряди ікон, розташованих у строго встановленому порядку.

ІМПРЕСІОНІЗМ — напрям у мистецтві, який найбільш яскраво виразився у французькому живописі 70-90-х років XIX ст. Творчість імпресіоністів оспівувала красу повсякденного життя, близьку людям природу і саму людину в оточенні природи.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ — скорочення церквою терміну перебування у чистилищі.

ІНКВІЗИЦІЯ — папська служба для виявлення єретиків, основана Папою Римським Григорієм IX.

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ — процес введення людини в систему нормативно-ціннісних регуляторів соціальної практики, в ієрархію цих цінностей.

ІНКРУСТАЦІЯ — техніка виготовлення декоративної композиції за допомогою пластинок або шматочків різного матеріалу (золота, срібла, перламутру, кості, дерева), що їх врізають врівень з поверхнею предмета, а також твір, виконаний цією технікою.

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ — різноманітні прояви відродження ісламу. Більшість із них характеризується вимогами встановити закони шаріату.

ІНТЕГРАЦІЯ — вид об'єднавчих етнічних процесів. Полягає у взаємодії різних етносів, яка супроводжується формуванням у них спільних культурно-побутових ознак.

ІНТЕР'ЄР — архітектурно і художньо оформлене внутрішнє приміщення.

ІОНІЧНИЙ ОРДЕР — архітектурний ордер, що характеризується поступовим звуженням колони догори, наявністю бази в основі та завитка на капітелі.

ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ — розділ культурології, який вивчає специфічні риси культур різних історичних етапів.

ІУДАЇЗМ — релігія, яка поширилась з території древнього Ізраїлю і з того часу є релігією євреїв.

ЙОГА — спосіб єднання з Богом в індуїстській філософії.

КААБА — «куб», святиня в Мецці, якій поклоняються всі мусульмани.

КАМ'ЯНИЙ ВІК — найбільш ранній технологічний період в історії людства, коли метал був невідомий і знаряддя виготовлялись із каменю, дерева, кістки, рогу.

КАНОН — в образотворчому мистецтві зведення твердо встановлених правил, що визначають норми композиції і колориту, систему пропорцій, зображення певних персонажів і сюжетних сцен.

КАНОПА — окремий посуд для внутрішніх органів, що виймалися із тіла при виготовленні мумії.

КАПЕЛА — католицька каплиця, приділ в храмі, родинна церква.

КАПТЕЛЬ — верхня частина колони, на яку опирається горизонтальне покриття.

КАРДИНАЛ — вищий духовний сан в Римській католицькій церкві. З них, починаючи з 1179 р., вибирається Папа Римський.

КАРІАТИДА — вертикальна опора у вигляді жіночої фігури.

КАРНИЗ — верхня частина споруди, що нависає над стіною, колонадою або аркадою. Карниз необхідний для захисту споруди від води, що стікає з даху.

КАРТУШ — в єгипетських ієрогліфічних текстах овальне обрамлення імені фараонів.

КАСТА — замкнута спільність людей, що історично пов'язана з їх професійною діяльністю, а нерідко й особливою етнічною належністю.

КАСТОВА СИСТЕМА — поділ суспільства на групи, який відображає і визначає розподіл праці.

КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ — найбільш суттєві поняття про культурні закономірності у розвитку культури, які

відображують сутнісні властивості культури, на основі яких ведеться вивчення феноменів культури.

КАТОЛИЦИЗМ — сповідання християнського віровчення.

КРАТЕР — посуд, в якому греки змішували вино з водою.

КЕРАМІКА — гончарне мистецтво, а також вироби із природної глини.

КІПУ — пристосування для збереження інформації в інків. Складалося із системи шнурів різної довжини і різних кольорів.

КЛАСИЦИЗМ — один із напрямків у мистецтві XVIII ст., основною рисою якого було використання форм і зразків античного мистецтва для вираження сучасних суспільних, етичних і філософських поглядів.

КЛИНОПИС — назва системи письма, яке розвинулось в Месопотамії в 3-1 тис. до н. е.

КНИГА МЕРТВИХ — назва, яка давалась різним збіркам містичних сказань, часто ілюстрованим, що клалися в могили покійників у Древньому Єгипті з метою допомогти їх душам перейти через суд.

КОГНІТИВНИЙ СТИЛЬ — поняття, яке виражає особливості мислення і пізнання в умовах різних культур.

КОЛОНА — оброблений круглий в перерізі стовп, частинами якого є: стовбур, капітель, база.

КОЛОНАДА — ряд колон, які підтримують перекриття.

КОЛОНІЗАЦІЯ — заселення і господарське освоєння земель.

КОМПОЗИЦІЯ — побудова художнього твору, співвідношення окремих частин та елементів, що зумовлені його ідейно-образним змістом, характером і призначенням.

КОНТРАКУЛЬТУРА — термін, який характеризує сукупність культурних настанов, орієнтацій і цінностей, опозиційних до панівної культури.

КОНСТРУКТИВИЗМ — художній напрям у мистецтві XX ст., який набув особливого поширення в архітектурі. Конструктивісти обстоювали раціональну доцільність, економічність, лаконізм засобів вираження, поєднуючи

мистецьку творчість з виробництвом і відкидаючи невмотивовану декоративність.

КОНФЕСІЙНИЙ — віросповідний.

КОНФІГУРАЦІЯ КУЛЬТУРИ — 1) особливе сполучення елементів культури, яке надає специфічності її локально-історичним типам; 2) графічний шлях розвитку культури у вигляді піків і спадів, лінія, яка відображує специфіку розвитку певної локальної культури.

КОНФУЦІАНСТВО — система соціально-етичних поглядів, автором яких є Конфуцій, офіційно визнана у Китаї в II ст. н. е.

КОРАН — найважливіша священна книга мусульман.

КОРІНФСЬКИЙ ОРДЕР — архітектурний ордер, що відзначається пишно прикрашеною листям рослини та завитками капітеллю.

КРАТЕР — велика відкрита чаша з двома ручками, що використовувалась для змішування вина.

КРЕАЦІОНІЗМ — теологічна версія виникнення культури і людини, створення їх Богом уже на певному рівні розвитку.

КРОМАНЬЙОНЕЦЬ — сучасний фізичний тип людини, що з'явився після неандертальця (близько 40 тис. р. тому).

КУБІЗМ — модерністська течія у художньому мистецтві XX ст., представники якої прагнули зображувати світ у вигляді комбінацій геометричних форм. Основні принципи кубізму — гранична схематизація видимих форм, розкладання їх на прості геометричні форми (куб, піраміда, куля). Виник у Франції в 1907 — 1908 рр.

КУЛЬТ — у греків і римлян — сукупність обрядів шанування будь-якої держави, бога чи людини з метою здобути прихильність, отримати допомогу або вшанувати пам'ять.

КУЛЬТУРА РЕАЛЬНА — явища культури: знаряддя праці, винаходи, навички, а також особливості технологічного та економічного рівня культури.

КУЛЬТУРА ЦІННІСНА — система ідей та уявлень про бажане. Втілюється в мистецтві, філософії, релігії, моральних нормах і надає культурі змісту та цілісності.

КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА — розділ теорії культури, в рамках якого розглядаються процеси мінливості в культурі і міра їх вираження.

КУЛЬТУРНА ЕНЕРГІЯ — 1) сукупність життєвих сил, енергія етносу (народу), яка вивільнюється в період різких історичних змін; 2) кількість енергії (наприклад, в кіловат-годинах), яка освоюється певною культурою в розрахунку на одну людину.

КУЛЬТУРНЕ КОЛО — просторовий параметр поширення предметів матеріальної культури (етнографічні предмети) і деякого комплексу вірувань та обрядів, специфічних для певної культури.

КУЛЬТУРНИЙ ВИБУХ — поняття, використовуване для позначення вищих точок у розвитку культур.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ — твердження про рівноправність всіх типів культур. Підкреслює унікальність, самобутність локальних культур.

КУЛЬТУРНИЙ СПОСІБ ДІЯЛЬНОСТІ — особливий спосіб життєдіяльності людини, який виражається у відсутності домінування генетичної програми розвитку.

КУЛЬТУРНІ АРЕАЛИ — зони територіального поширення культурних типів і специфічних рис.

КУЛЬТУРОГЕНЕЗ — один із видів соціальної і історичної динаміки культури, який полягає у створенні нових культурних форм та їх інтеграції в існуючі культурні системи.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ — наука про особливості розвитку, функціонування і відтворення культур, про історичні типи культур і методи їх досліджень.

КУПОЛ — покриття споруди частиною сфери, еліпса, багатогранника, парасольки і т.п.

ЛЕГІОН — військово-з'єднання в армії Древнього Риму.

ЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ — історична форма мислення, яка спирається на закони тотожності, несуперечності в думках.

ЛОКАЛЬНА КУЛЬТУРА — культура, яка існує в певному місці і не пов'язана з тими культурами, які знаходяться поза нею; має свій набір індивідуальних неповторних рис.

МАГІЯ — 1) обряди, покликані надприродним шляхом впливати на явища оточуючого середовища (викликання дощу); 2) стадія розумового розвитку людства, основана на вірі у власні здібності здійснювати вплив на природу.

МАЙЯ — народ однієї з давніх центральноамериканських імперій, що займала територію від сучасного Юкатана до Сальвадора.

МАСОВА КУЛЬТУРА — культура, яка відображує стереотипи мислення натовпу, явище, пов'язане з науково-технічною революцією і посиленням впливу засобів масової інформації на свідомість людей.

МАСТАБА — в Єгипті гробниця із прямокутною основою і злегка нахиленими стінами.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА — культура праці і матеріального виробництва; культура побуту; культура місця проживання.

МАТРІАРХАТ — домінуюче становище жінки у сім'ї та суспільстві.

МЕГАЛІТИ — споруди із великих каменів, датовані пізнім неолітичним періодом.

МЕДИТАЦІЯ — глибокий і тривалий роздум, що практикується у багатьох релігіях з різною метою.

МЕЗОЛІТ — середньокам'яний вік.

МЕККА — священне місто ісламу в Саудівській Аравії, місце, де народився Мухаммед.

МЕНГІР — окремий камінь, що стоїть вертикально.

МЕЗОАМЕРИКА — географічний та історико-культурний регіон, розташований на південь від Мексики.

МЕНТАЛІТЕТ — цілісна сукупність думок, вірувань, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або якоїсь спільності.

МЕТОПА — кам'яна або керамічна плита, прикрашена рельєфом або розписом.

МЕЧЕТЬ — у мусульманстві місце для здійснення молитов.

МИСЛЕННЯ ІНТУЇТИВНЕ — форма мислення, основана на просвітленні, інтуїції, яка не має послідовних етапів досягнення конкретного результату.

МІГРАЦІЯ — масове переселення народів.

МІНІАТЮРА — невеликий за розмірами твір живопису, що потребує витонченої техніки виконання.

МІСІОНЕР — людина, котра поширює свою релігію серед населення, яке належить до іншої віри.

МІФ — легенда, вигадана розповідь про події давноминулих часів, здебільшого доісторичних; подекуди в основі міфу лежить конкретний історичний факт.

МІФОЛОГІЯ — сукупність міфів, що відображають уяву людей про природу, суспільство і саму людину.

МОДЕРНІЗМ — сукупність напрямків у мистецтві кінця ХІХ — ХХ ст. Модерн, за задумом його теоретиків, повинен виразити духовний зміст епохи за допомогою синтезу мистецтв, нових нетрадиційних форм і прийомів, сучасних матеріалів та конструкцій. Включає в себе різні сучасні течії нереалістичного характеру — сюрреалізм, абстракціонізм, кубізм та ін.

МОЗАЇКА — це сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природного каміння, смальти, керамічних плиток.

МОНАРХІЯ — форма правління, за якої вся влада в державі зосереджена в руках однієї особи.

МУЗИ — грецькі богині мистецтв.

МУМІЯ — тіло померлого, висушене і просочене ароматичними речовинами, які запобігають його розкладанню.

НАОС — головне приміщення античного храму, де знаходиться статуя божества.

НАРОДНІ ЗНАННЯ — раціональні знання й уявлення, набуті народом протягом його історичного розвитку.

НАРОДНИЙ ТЕАТР — вища форма театральної самодіяльності.

НАРТЕКС — приміщення перед входом в ранньохристиянський або середньовічний храм, де залишались люди, що не мають права бути присутніми на богослужінні.

НАЦІОНАЛІЗМ — психологія, ідеологія й політика в національному питанні, що ґрунтується на визнанні пріоритету національного фактора у суспільному розвитку.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА — синтез культур різних класів, соціальних шарів і груп певного суспільства.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ — групи, які відрізняються своєю національною незалежністю від більшості населення певної держави.

НЕАНДЕРТАЛЕЦЬ — більш досконалий перехідний фізичний тип людини, що близько ста тисяч років тому змінив пітекантропа і синантропа.

НЕКРОПОЛЬ — кладовище або могильник, звичайно розташований недалеко від міста.

НЕОЛІТ — новокам'яний вік.

НЕФ — одна із частин базиліки, відокремлена від інших стовпами або колонами.

ОБЕЛІСК — кам'яний стовп, що звичайно звужується догори, з пірамідальним завершенням.

ОБРЯД — колективні символічні дії, здійснювані з нагоди найважливіших подій у житті людини, сім'ї, колективу.

ОБСИДІАН — скло природного походження, що зустрічається в обмеженій кількості районів вулканічної діяльності.

ОБЩИНА — територіальне об'єднання людей на основі спільної власності на землю та самоврядування.

ОЙКУМЕНА — заселена людиною частина земної кулі.

ОРАКУЛ — місце спілкування богів і людей, де можна дізнатися волю божества.

ОРДЕР — принцип архітектурної композиції зі строгим співвідношенням певних елементів і пропорцій. Основні класичні види: доричний, іонічний, корінфський. Основу ордера складають: колона, антаблемент, цоколь, фронтон.

ОРІЄНТАЛІСТИКА — наука про країни і народи Сходу. Вивчає сучасний стан і минуле, досліджує мови. Поділяється на ряд галузей: єгиптологія, ассириологія, арабістика, іраністика, індологія тощо.

ОРНАМЕНТ — візерунок, побудований за законами симетрії або підпорядкований певному ритму.

ОРХЕСТРА — в давньогрецькому театрі круглий майданчик, на якому виступав хор античної трагедії і комедії.

ОСОБИСТІСТЬ — культура, виражена в поведінці індивідів.

ОХРА — жовтий або червоний окис заліза.

ПАЛЕОЛІТ — давньокам'яний вік.

ПАЛЕОНТОЛОГІЯ — наука, що вивчає залишки викопних видів тварин.

ПАННО — декоративний живописний або скульптурний (рельєф) твір, призначений для оздоблення стіни чи стелі.

ПАНТОМІМА — мистецтво висловлювати почуття і думки з допомогою міміки і жестів.

ПАПРУС — сувій або листок, який у давнину використовувався для письма; вироблявся з тростини, що називається папірус.

ПАТРІАРХАЛЬНИЙ — пов'язаний із старовиною, давніми традиціями і звичаями.

ПАТРІАРХАТ — панування чоловіка в сім'ї і суспільстві.

ПАРТЕР — нижня частина глядацького залу театру, відокремлена від сцени оркестровою ямою.

ПЕКТОРАЛЬ — коштовна металева нагрудна прикраса, яку носили як знак влади.

ПЕПЛОС — жіноча верхня одежа у древніх греків із вовняної тканини в складках, без рукавів.

ПЕРИПТЕР — античний храм, оточений зі всіх боків колонадою.

ПЕТРОГЛІФ — наскельний малюнок або напис.

ПЕРИСТИЛЬ — колонада, що оточує площу або двір будинку.

П'ЄДЕСТАЛ — підніжжя, основа пам'ятника, статуї, колони.

ПІКТОГРАФІЯ — стародавня форма письма; зображення предметів, подій з допомогою схематичних малюнків.

ПЛОН — масивні вежі, які звужуються догори та оформлюють вхід до давньоєгипетського храму.

ПНАКОТЕКА — приміщення, в якому зберігали твори живопису.

ПРАМІДА (архіт.) — надгробна споруда у Древньому Єгипті.

ПТЕКАНТРОП — перший перехідний фізичний тип від людиноподібної мавпи до людини.

ПЛАФОН — стеля або склепіння, прикрашені живописом або ліпленням.

ПЛІНФА — плоска квадратна цегла у Візантії і Древній Русі.

ПОЛІТЕЇЗМ — багатобожжя, вшанування багатьох богів, стадія в розвитку форм релігійних вірувань.

ПОРТАЛ — пишно прикрашений вхід до громадської споруди або храму.

ПОРТИК — галерея на стовпах або колонах, яка завершується фронтоном, перед входом до споруди.

ПОСТІМПРЕСІОНІЗМ — умовне збірне позначення основних напрямків французького живопису кінця XIX — початку XX ст.

ПРЕСТОЛ — у православній церкві столик в олтарі храму, призначений для удосконалення деяких релігійних обрядів.

ПРОПЛЕЇ — монументальні ворота з колонадою; вхід до Акрополя.

ПРОСВІТНИЦТВО — ідейний і суспільний рух у країнах Європи та Америки, пов'язаний із загальними змінами в умовах життя під впливом розкладання феодальних та утвердження капіталістичних виробничих відносин; діячі Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», яке мало бути забезпечене розвитком науки.

ПСИХОЛОГІЯ НАРОДІВ — перший варіант психологічного підходу до вивчення культур.

РАКУРС — в мистецтві — перспективне скорочення віддалених від глядача архітектурних форм, фігур чи предметів, зображених на картині, малюнку, барельєфі.

РАСА — група людей, котра виділяється на основі спорідненості, що знаходить вияв у спільних рисах зовнішнього вигляду.

РАСИЗМ — сукупність антинаукових концепцій, основу яких складають положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, які відповідно до сказаного поділяються на «вищі» і «нижчі», над якими перші і повинні володарювати.

РЕАЛІЗМ — правдиве художнє відображення об'єктивної дійсності.

РЕЛЬЄФ — скульптурне зображення, що виступає із площини фону.

РЕФОРМАЦІЯ — рух за реформу католицької церкви в Німеччині, за очищення християнського вчення.

РИТУАЛ — сукупність обрядів.

РОКОКО — провідний напрям у французькому мистецтві XVIII ст., для якого характерний відхід від життя у світ фантазії, гри, еротичних ситуацій.

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ — художній стиль, що панував у Європі в X — XIII ст.

РОМАНТИЗМ — художній напрямок у мистецтві європейських країн, який сформувався в кінці XVIII — на початку XIX ст.

РОТОНДА — увінчаний куполом античний храм круглої форми.

САНСКРИТ — давньоіндійська мова.

САРКОФАГ — кам'яна або дерев'яна труна.

СВІТОВА КУЛЬТУРА — синтез кращих досягнень всіх національних культур різних народів, які населяють нашу планету.

СЕКТА — релігійна група, яка відокремилася від пануючої церкви.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ — звільнення суспільної чи індивідуальної свідомості від впливу релігії.

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ — течія у європейському мистецтві кінця XVIII — початку XIX століття, яка виникла як реакція на раціоналістичне мистецтво класицизму.

СИМВОЛІЗМ — напрям у мистецтві кінця XIX — початку XX ст., який зосередився на вираженні за допомогою символу інтуїтивно досяжних суті та ідей, випадкових почуттів та видінь.

СИНАГОГА — місце проведення релігійних обрядів у євреїв.

СИНКРЕТИЗМ — спільний розвиток двох або більше релігій, який призводить до появи нового напрямку в релігії; він містить риси та особливості декількох релігій.

СИНТО — японська релігія, в якій сфокусовані основні національні устремління.

СКЕНА — в давньогрецькому театрі споруда біля краю оркестри навпроти місць для глядачів.

СМАЛЬТА — кольорове непрозоре скло у вигляді невеликих шматочків.

СПРИТИЗМ — релігійні дії, що ставлять за мету встановити контакт з мертвими.

СТАДІЙ — грецька міра довжини; в різних містах і в різні часи від 184 до 192 м; античний стадій мав 177, 6 м.

СТЕЛА — вертикальна кам'яна плита з надписом або рельєфним зображенням биків чи пластинок, яке застосовують для виготовлення мозаїк.

СТОУНХЕНДЖ — древній монумент в долині Солсбері в Англії.

СУБКУЛЬТУРА — суверенне цілісне утворення всередині пануючої культури, яке відрізняється власними стійкими цінностями, звичаями, нормами.

СФІНКС — статуя лева з людською або рідше баранячою головою.

СХОЛАСТИКА — тип релігійної середньовічної філософії, основна мета якої — дати теоретичне обґрунтування релігійному світогляду, раціонально довести релігійні догми шляхом логічних методів доведення.

СЮРРЕАЛІЗМ — напрям мистецтва модернізму, який сформувався у Франції.

ТАБУ — предмет або особа, які не можна називати вголос через їх святий чи небезпечний характер.

ТАЛАНТ — грецька одиниця ваги, а пізніше і грошова одиниця. У Атиці талант дорівнював 26,2 кг, в егінській системі — 37, 8 кг.

ТЕМПЕРА — фарба, в якій сполучною речовиною є натуральні або штучні емульсії, а також твір, виконаний такими фарбами.

ТЕОКРАТІЯ — термін, що вживається стосовно державного устрою, який базується на божественних законах.

ТЕОЛОГІЯ — вчення про бога; богослов'я.

ТЕРАКОТА — художні вироби із обпаленої глини.

ТЕХНОГЕННА ЦИВІЛІЗАЦІЯ — цивілізація, в якій техніка як культурна підсистема домінує над іншими культурними системами — мистецтвом, релігією, мораллю і наукою й оголошується основним напрямком і метою розвитку цивілізації.

ТОТЕМ — якийсь вид тварин, рідше рослин, ще рідше інших предметів або явищ природи, який вважається кровним родичем, а пізніше — предком.

ТОТЕМІЗМ — одна із давніх форм релігійних вірувань, за якою існує надприродний зв'язок між людиною і певним видом тварин, рослин або предметами неживої природи, які виступають у ролі захисників людини.

ТРАДИЦІЇ — в етнографії: процес позабіологічного передавання від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.

ТРИУМФАЛЬНА АРКА — арка, яку ставили древні римляни на шляху тріумфальної процесії і яка потім служила пам'ятником перемоги.

ТУНІКА — білий одяг з льону або тонкої шерсті, яку римляни носили під тогою.

УНІВЕРСАЛ — грамота, головна форма документів в українській державі 2 пол. XVII—XVIII ст., яку видавав гетьманський уряд та полковники; має багато різновидів.

УТОПІЧНИЙ — нездійснений, ілюзорний, фантастичний, який не збудеться.

УТОПІЯ — позначення ідеального, недосяжного суспільного ладу, держави.

ФАРАОН — титул єгипетського царя.

ФАСАД — кожна із зовнішніх сторін споруди.

ФЕТИШИЗМ — віра у надприродні властивості окремих неживих предметів.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ — розділ культурології, який вивчає концепції походження і розвитку культури.

ФІНІКІЯ — країна на східному побережжі Середземного моря, займала приморську частину сучасної Сирії й Лівану.

ФОЛЬКЛОР — самодіяльна творчість народу у сфері матеріальної і духовної культури.

ФОРУМ — площа у Древньому Римі, де проходили народні збори, влаштовувались ярмарки і творився суд.

ФРЕСКА — техніка живопису фарбами по свіжій штукатурці.

ФРИЗ — середня частина антаблемента, а також декоративна смуга, часто з рельєфним або живописним зображенням, що прикрашає стіну.

ФРОНТОН — верхня частина фасаду будинку у формі трикутної площини, обмеженої схилами даху.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ — напрям у вивченні культур, заснований Б.Малиновським. Головний зміст напрямку — визначення функції, призначення кожного елемента культури.

ХАММУРАПІ — правитель Месопотамії, який запровадив покарання за різні відхилення від правил і чіткого дотримання етики у веденні справ та у повсякденному житті.

ХЕТТИ — індоєвропейський народ, який заселив на початку II тис. до н. е. Малу Азію й утворив у 1800 — 1200 рр. до н. е. сильну державу з досить високою культурою.

ХОЛОКОСТ — цим словом називають процес знищення Гітлером 6 млн євреїв під час 2 світової війни.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ — походи, організовані християнською церквою в XI — XIV ст. з метою звільнити Святу Землю від ісламу.

ХРЕСТОВО-КУПОЛЬНИЙ ХРАМ — тип християнського храму, який виник у середньовічній культурі Візантії.

ЦОКОЛЬ — нижня частина, основа стіни або пам'ятника.

ЦЕЛЛА — все внутрішнє приміщення античного храму.

ЦЕНзуРА — система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ — діяльнісні переваги особистості, які дозволяють їй розподіляти культурні об'єкти за значущістю.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ — ступінь, рівень матеріального і культурного розвитку суспільства, народу.

ЧЕКАНКА — отримання рельєфних зображень на листовому металі, яке виконується ударами особливим молотком по спеціальних інструментах.

ЧОРНИЙ КАМІНЬ У КААБІ — головна святиня ісламу; священний предмет, можливо метеорит, поміщений в стіну мечеті Кааба в Мекці, який має форму куба, є реліквією і служить місцем паломництва мусульман.

ШАМАН — духовна особа, наділена магічними здібностями.

ШАРІАТ — зведення законів мусульманства.

ШЛЯХТА — суспільний стан, лицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю і різні пільги.

ШУМЕР — південна частина Месопотамії біля гирла Тигру і Євфрату; найдавніша відома в історії культура світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. — М., 1990.
2. Бердяев Н. Судьба человека в современном мире. Статьи, письма// Новый мир. - 1990. - №1. - С. 218.
3. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
4. Грант В. Эволюционный процесс. — М., 1991.
5. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. — М., 1991.
6. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник /Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. — К., 2001.
7. Культурологія: Курс лекцій /За ред. А.Г. Баканурського, Г.Є. Краснокутського, Л.Л. Сауленко. — К., 2004.
8. Леви-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1983.
9. Ницше Ф. Соч.: В 2 т. — М., 1989.
10. Проблемы философии культуры. — М., 1984.
11. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
12. Сорокин П.А. Социологические теории современности. — М., 1992.
13. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.
14. Тайлор Е. Первобытная культура. — М., 1989.
15. Тойнби А.Дж. Постигание истории. — М., 1991.
16. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. — М., 1990.
17. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1991.
18. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.
19. Абрамова З.А. Изображение человека в палеолитическом искусстве Евразии. — М.; Л., 1966.
20. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и его последующая эволюция. — М., 1979.
21. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств.— М., 1986. — Вып. 1.
22. История первобытного общества: В 3 т. /Под ред. Ю. Бромляя. — М., 1983-1988.
23. Культурология: История мировой культуры /Под ред. А.Н. Марковой. — М., 1995.

24. Ліндсей Д. Коротка історія культури.— К., 1995. — Т. 1.
25. Окладников А.П. Утро искусства. — Л., 1967.
26. Попович М.В. Нарис історії культури України. — К., 1998.
27. Словник-довідник з археології /За ред. О.Н. Гаврилюк. — К., 1996.
28. Токарев С.А. Ранние формы религии. — М., 1990.
29. Авдиев В.И. История Древнего Востока. — М., 1970.
30. Керам К. Боги, гробницы, ученые. — М., 1960.
31. Кремер С.Н. История начинается в Шумере. — М., 1991.
32. Культура Древнего Египта. — М., 1975.
33. Любимов Л. Искусство Древнего мира. — М., 1971.
34. Матье М.Э. Искусство Древнего Египта. — М., 1970.
35. На ріках вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. — К., 1991.
36. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. — М., 1960.
37. Померанцева Н.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта. — М., 1985.
38. Уманцев Ф.С. Искусство Древнего мира. — К., 1996.
39. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций. — М., 1996.
40. Хэнкок Следы богов: В поисках истоков древних цивилизаций. — М., 1997.
41. Целлар К. Архитектура страны фараонов. — М., 1990.
42. Античная литература /Под ред. А.Тахо-Годи. — М., 1986.
43. Боннар А. Греческая цивилизация: В 2 т. — М., 1991.
44. Боннар А. Культура Древнего Рима.— М., 1985. — Т. 1.
45. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. — М., 1988.
46. Виппер Б.Р. Искусство Древней Греции. — М., 1972.
47. Вошинина А.И. Античное искусство. — М., 1962.
48. Древние цивилизации /Под общ. ред. Г.Н.Бонгард-Левина. — М., 1989. — 321 с.
49. Ильина Т.В. История искусств. Западноевропейское искусство. — М., 1983.
50. Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Из скарбниці античної мудрості. — К., 1988.

51. Культура Древнего Рима: В 2 т./ Под ред. Е.С. Голубцова. — М., 1985.
52. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Древнего Рима. — М., 1983.
53. Кун М. Легенди та міфи Стародавньої Греції. — К., 1992.
54. Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. — М., 1991. — С. 29.
55. Підлісна Г. Світ античної культури. — К., 1989.
56. Полевой В.М. Искусство Греции. — М., 1972.
57. Словник античної міфології. — К., 1989.
58. Утченко С.Л. Древний Рим: События. Люди. Идеи. — М., 1969.
59. Утченко С.Л. Цицерон и его время. — М., 1972.
60. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. — К., 1991.
61. Григулевич И.Р. Инквизиция. — М., 1985.
62. Гуревич А.Я. Категории Средневековой культуры. — М., 1984.
63. Гуревич А.Я. Средневековый мир: Культура безмолвствующего меньшинства. — М., 1990.
64. Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья. — М., 1985.
65. Иванов К.А. Многоликое средневековье. — М., 1996.
66. Из истории культуры Средних веков и Возрождения. — М., 1976.
67. Каждан А.П. Византийская культура. — М., 1968.
68. Карсавин Л.П. Культура средних веков. — К., 1995.
69. Ле Гоф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1991.
70. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV—XV веков. — М., 1986.
71. Рабинович В.Я. Алхимия как феномен средневековой культуры. — М., 1979.
72. Руа Ж.-Ж. История рыцарства. — М., 1996.
73. Тяжелов В.Н. Искусство Средних веков. — М., 1993.
74. Удальцов Э.В. Византийская культура. — М., 1998.
75. Христианство: Энциклопедический словарь. — М., 1995.

76. Шаповалов М. Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження. — Львів, 1982.
77. Виппер Р.Ю. История средних веков. — К., 1996.
78. Грановский Г.Н. Лекции по истории Средневековья. — М., 1987.
79. Даркевич В.П. Народная культура средневековья. — М., 1988.
80. История искусства зарубежных стран. Средние века. Возрождение. — М., 1982.
81. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987.
82. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство. — К., 2004.
83. Сопоцинский О.Н. Искусство западноевропейского Средневековья. — М., 1989.
84. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья. — М., 1989.
85. Алпатов М.В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. — М., 1976.
86. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления. — М., 1977.
87. Бенеш Р. Искусство Северного Возрождения. — М., 1973.
88. Бернсом Б. Живописцы итальянского Возрождения. — М., 1965.
89. Бицилли П.М. Место Ренессанса в истории культуры. — С.Пб., 1996.
90. Брагина М.М. Итальянский гуманизм: Этические учения XIV—XV веков. — М., 1977.
91. Вазари Д. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. — М., 1956 – 1971. — Т. 1 – 5.
92. Виппер Б.Р. Итальянское Возрождение. — М., 1986.
93. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. — Л., 1990.
94. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств.— М., 1987. — Вып. 2.
95. Єфименко В.В. Культура Відродження. Історія світової культури. — К., 1994.
96. Карэн Эудженио. Проблемы итальянского Возрождения. — М., 1986.
97. Кузнецов Б. Идеи и образы Возрождения. — М., 1979.

98. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. — М., 1978.
99. Мак-Алистер Д. Богословская мысль Реформации. — Одесса, 1994.
100. Ревункова Н.Ф. Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. — М., 1988.
101. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. — М., 1976.
102. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса. — М., 1993.
103. XVII век в мировом литературном развитии. — М., 1989.
104. История западноевропейского театра. — М., 1957. — Т. 2.
105. Історія західноєвропейської філософії XV—XVIII ст. — К., 1994.
106. Історія світової культури. — К., 1994.
107. Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. — М., 1987.
108. Культура народов Центральной и Юго-Западной Европы в эпоху Просвещения. — М., 1988.
109. Лившиц Н., Каган Л., Прийменко Н. Искусство XVII века. — М., 1964.
110. Овсянников Ю. Рассказы об архитектуре. — М., 1985.
111. Прусс И.С. Западноевропейское искусство XVII века. — М., 1979.
112. Ренессанс. Барокко. Классицизм. — М., 1966.
113. Ротенберг Е.И. Западноевропейское искусство XVII века. — М., 1992.
114. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. — К., 1993.
115. Век Просвещения. — М.; Париж, 1970.
116. Григорович В.Б. Великие музыканты Западной Европы: Бах, Гайдн, Моцарт, Бетховен. — М., 1982.
117. Грищенко В.С. Культура эпохи Просвітництва // Історія західноєвропейської філософії XV—XVIII ст. — К., 1994.
118. Грищенко В.С. Культура эпохи Просвітництва // Історія світової культури. — К., 1994.
119. Западноевропейская художественная культура XVIII века. — М., 1980.
120. Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. — М., 1987.

121. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. — М., 1988.
122. Лившиц Н.А., Зеркалов Б.А., Воронихина Л.Н. Искусство XVIII века. — М., 1976.
123. Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. — М., 1983.
124. Прусс И.С. Западноевропейское искусство XVIII века. — М., 1979.
125. Ротенберг Е.И. Западноевропейское искусство XVII века. — М., 1992.
126. Ванслов В. Эстетика романтизма. — М., 1966.
127. Виппер Р.Ю. История Нового времени. — М., 1995.
128. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. — М., 1989.
129. Завершинский К.Ф. Культура Нового времени: становление и развитие ценностной картины мира. — Новгород, 1997.
130. Історія світової культури. — К., 1997.
131. Культура и развитие человечества. — К., 1989.
132. Лазарев В.В. Становление философского сознания Нового времени. — М., 1987.
133. Тарнас Р. История западного мышления. — М., 1995.
134. Тураев С. От Просвещения к романтизму. — М., 1983.
135. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Буржуазный век. — М., 1994.
136. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1983.
137. Ивашова В.В. История западноевропейской литературы XIX века. — М., 1951.
138. Ивбулис В.Л. Модернизм и постмодернизм. — М. 1988.
139. Куликова И.С. Философия и искусство модернизма. — М., 1980.
140. Культурология. История мировой культуры / Под ред. А.Н. Марковой. — М., 2001.
141. Модернизм: Анализ и критика основных направлений. — М., 1989.
142. Нарский И. Западноевропейская философия XIX в. — М., 1976.
143. Ревалд Дж. История импрессионизма. — М.; Л., 1959.
144. Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991.

145. Сумерки богов. — М., 1989.
146. Чегодаева М.А. Китч. Китч. Китч. — М., 1990.
147. Шестаков В. Массовая культура. — М., 1990.
148. Антонович Д. Українська культура. — К., 1993.
149. Асєєв Ю. Мистецтво стародавнього Києва. — К., 1969.
150. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980.
151. Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.
152. Боровський Я.С. Походження Києва: Історичний нарис. — К., 1981.
153. Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. — К., 1992.
154. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
155. Горський В.С. Святі Київської Русі. — К., 1994.
156. Грушевський М.С. Історія української літератури: У 6 т. — К., 1993.
157. Даниленко В.М. Кам'яна могила. — К., 1985.
158. Даниленко В.М. Неолит України. — К., 1974.
159. Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М., 1994.
160. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. — Л., 1985.
161. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
162. Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956.
163. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
164. Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.
165. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
166. Попович М.В. Нарис історії культури України. — К., 1998.
167. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.
168. Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.
169. Толочко П.П. Древняя Русь. — К., 1987.
170. Українська культура /За ред. І.П.Крип'якевича. — Львів, 1990.
171. Уханова Е.В. У истоков славянской письменности. — М., 1998.
172. Українська культура: історія і сучасність. — Львів, 1994.

173. Білецький П.О. Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1981.
174. Білецький П.О. Українське мистецтво XIV—XVIII сторіч. — К., 1978.
175. Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XIV—XVII віці //Духовна Україна: Збірка творів. — К., 1994.
176. Жолтовський П. Художнє життя на Україні XVI—XVII. — К., 1983.
177. Ісаєвич Л. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XIV—XVII століть. — К., 1966.
178. Історія українського мистецтва.— К., 1967. — Т.2.
179. Історія українського мистецтва: В 6 т. — К., 1966. —Т.2.
180. Кардан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні в 16—18 ст. — К., 1983.
181. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. — Львів, 1991.
182. Крип'якевич І. Перший український друкар. — Львів, 1924.
183. Марченко М.І. Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVIII століття. — К., 1961.
184. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — поч. XVII ст.). — К., 1990.
185. Овсійчук В.А. Нове мистецтво //Філософія Відродження на Україні. — К., 1990.
186. Овсійчук В.А. Українське мистецтво XVI — першої половини XVIII століть. — К., 1985.
187. Огієнко І.І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1991.
188. Подокшин С.О., Рогович М.Д. До джерел вищої освіти// Від Вишенського до Сковороди. — К., 1972.
189. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993.
190. Білецький П.О. Українське мистецтво 2 пол. 17 — 18 століть. — К., 1981.
191. Від Вишенського до Сковороди: Зб. статей. — К., 1972.
192. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні 17 - 18 століть. — К., 1988.

193. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в 16 - 18 ст. — К., 1983.
194. Макаров А.М. Світло українського бароко. — К., 1994.
195. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1983.
196. Ничик В.М. Феофан Прокопович. — М., 1977.
197. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.
198. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993.
199. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. — К., 1992.
200. Україна XVIII ст. Між Заходом і Сходом Європи. — К.; Венеція, 1996.
201. Українська культура: Лекції /За ред. Д.М. Антоновича. — К., 1993.
202. Українська література 17 ст. — К., 1994.
203. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода і антична культура. — Харків, 1993.
204. Ушкалов Л.В. Світ українського бароко: Філологічні етюди. — Харків, 1994.
205. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1970.
206. Український живопис. Сто вибраних творів. — К., 1985.
207. Антонович Д. Лекції з історії української культури. — К., 1994.
208. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. — К., 1877.
209. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991.
210. Історія русів. — К., 1991.
211. Історія українського мистецтва.— К., 1968. — Т.4.
212. Історія української культури. — К. 1994.
213. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. — К., 2000.
214. Історія української літератури. — К., 1986.
215. Історія української музики.— К., 1986. — Т. 2.
216. Кирило-Мефодіївське братство.— К., 1990. — Т. 1-3.
217. Кисіль О. Український театр. — К., 1968.

218. Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво 2 половини 19 — початку 20 ст. — К., 1989.
219. Мороз З.П. Українська драматургія і театр другої половини ХІХ століття. — К., 1950.
220. Огієнко І. Українська культура. — К., 1993.
221. Таракан-Берега З. Шевченко — художник. — К., 1985.
222. Вітчизна. — 1990. — №8.
223. Донцов П. Дві літератури нашої доби. — Львів. — 1991.
224. Жулинський М.Г. Із забуття — в безсмертя. — К., 1990.
225. Косів М. На потребу дня. — Львів. — 1990.
226. Петров В. Діячі української культури: жертви більшовицького терору — К., 1992.
227. Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993.
228. Степовик Д. Скарби України. — К., 1990.
229. Український живопис. Сто вибраних творів. — К., 1985.
230. Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К., 1992.

О.П.Семотюк, О.М.Кучер

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск Семотюк О.П.

Редактор Еткало О.О.

Підписано до друку 06.07.06 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 18,0. Обл.-вид.арк.18,25.

Замовлення № Тираж 500 Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 112 від 06.07.2000 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейербаха, 7